

ItK

784

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Kék

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, CZINE MIHÁLY, KIRÁLY ISTVÁN, KISS FERENC, KLANICZAY
TIBOR, KOMLOVSZKI TIBOR, V. KOVÁCS SÁNDOR, NÉMETH G. BÉLA, SZAUDER
JÓZSEF, TARNAI ANDOR, TOLNAI GÁBOR, VARGA JÓZSEF

1972. LXXVI. ÉVFOLYAM

1972

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

784

Szerkesztőség

Szauder József (főszerkesztő), Komlowszki Tibor (felelős szerkesztő), Németh G. Béla (társ-szerkesztő), Kiss Ferenc, V. Kovács Sándor, Tarnai Andor

A LXXVI. évfolyam munkatársai

Áfra János (Budapest)
 Agárdi Péter (Budapest)
 Arató Endre (Budapest)
 Baránszky Jób László (Budapest)
 Baróti Dezső (Budapest)
 Barta János (Debrecen)
 Benda Kálmán (Budapest)
 Bitskey István (Eger)
 Bodnár György (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Botta István (Tardos)
 Czére Béla (Budapest)
 Csapodi Csaba (Budapest)
 Csép Ibolya (Budapest)
 Csonka Ferenc (Budapest)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dán Róbert (Budapest)
 Dávidházi Péter (Budapest)
 Dömötör Sándor (Budapest)
 Dümmerth Dezső (Budapest)
 Fekete Sándor (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Gáldi László (Budapest)
 Gömöri György (London)
 Gyenis Vilmos (Budapest)
 Harsányi Zoltán (Budapest)
 Heverdie László (Budapest)
 Holl Béla (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Iván (Budapest)
 Illés László (Budapest)
 Imre László (Debrecen)
 Jelenits István (Budapest)
 Julow Viktor (Debrecen)
 Kabdebó Lőránt (Budapest)
 Kardos László (Budapest)
 Katona Béla (Nyíregyháza)
 Kecskés András (Várpalota)
 Kiss Ferenc (Budapest)
 Klaniczay Tibor (Budapest)
 Kocsis Rózsa (Budapest)
 Kolta Ferenc (Pécs)
 Komlowszki Tibor (Budapest)
 Kovács Győző (Felsőögd)
 Kovács Kálmán (Debrecen)
 V. Kovács Sándor (Budapest)
 Kristó Gyula (Szeged)
 Kósa Pál (Budapest)

Laczkó András (Nagyatád)
 Lőkös István (Eger)
 Lőrinczy Huba (Szeged)
 Makray Magdolna (Budapest)
 Maróti Egon (Szeged)
 Martinkó András (Budapest)
 Melcer Tibor (Budapest)
 Molnár Szabolcs (Bukarest)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Nagy Péter (Budapest)
 Nagy Sz. Péter (Budapest)
 E. Nagy Sándor (Eger)
 Nemeskürty István (Budapest)
Németh Antal (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Oltványi Ambrus (Budapest)
 Petrányi Ilona (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 S. Sárdi Margit (Budapest)
 Scheiber Sándor (Budapest)
 Sinka Erzsébet (Budapest)
 Solt Andor (Budapest)
 Solyom Jenő (Budapest)
 Sótér István (Budapest)
 Stenczer Ferenc (Budapest)
 Stoll Béla (Budapest)
 Szabó Endre (Budapest)
 Szabolcsi Miklós (Budapest)
 Szegedy-Maszák Mihály (Budapest)
 Széles Klára (Budapest)
 Sziklay László (Budapest)
 Szilágyi Ferenc (Budapest)
 Szőrényi László (Budapest)
 Szurómi Lajos (Debrecen)
 Tamás Anna (Budapest)
 Tarján Tamás (Budapest)
 Tompa József (Budapest)
 Vajda Kornél (Budapest)
 Vámos Éva (Budapest)
 Varga Imre (Budapest)
 Varga József (Budapest)
 Varga László (Budapest)
 Vargha Kálmán (Budapest)
 Vargyas Lajos (Budapest)
 Vekerdi József (Budapest)
 Vértessy Miklós (Budapest)
 Voigt Vilmos (Budapest)
 Zubreczky György (Budapest)
Zsoldos Jenő (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Dávidházi Péter</i> : Gyulai Pál történelemszemlélete	580
<i>Fenyő István</i> : Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése	146
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes és a korai felvilágosodás	273
<i>Horváth Iván</i> : A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben	290
<i>Illés László</i> : Viták a proletárirodalom lehetőségéről	173
<i>Kabdebó Lóránt</i> : Berendezkedés a korlátozott életben	457
<i>Kiss Ferenc</i> : Kosztolányi az esztéta	601
<i>Kristó Gyula</i> : Kézai Simon és a XII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása	1
<i>Martinkó András</i> : Az európai klasszikus Petőfi	23
<i>Melczér Tibor</i> : Egy költői magatartás kettőssége Babits <i>Jónás</i> könyvében	307
<i>Nemeskürty István</i> : Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza	555
<i>Sötér István</i> : Az európai irodalom megújítása	417
<i>Szegedy-Maszák Mihály</i> : Világkép és stílus Petőfi költészetében	441
<i>Vekerdi József</i> : A Szent László-énekhez	133

Kisebb közlemények

Áfra János: Gárdonyi levele a sályi titkos feliratról. 633. — *Benda Kálmán*: „Eödfny Rimay Klára” 620. — *Botta István*: Fráter Gáspár. 481. — *Dán Róbert*: A szombatos kódexirodalomhoz. 194. — *Dömötör Sándor*: Egy Jókai-elbeszélés keletkezéstörténete. 502. — *Dümmerth Dezső*: Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák. 617. — *Fried István*: Csokonai nyomában. 198. — *Holl Béla*: Fráter Gáspár Mária-éneke. 495. — *Laczkó András*: Szerb Antal történelemszemlélete *A királyné nyakláncában*. 510. — *Maróti Egon*: 'A hamis tanú' története ösforrásának kérdéséhez. 509. — *S. Sárdi Margit*: Petróczy Kata Szidónia verseinek kronológiája. 333. — *Scheiber Sándor*: Mikszáth tárgy történeti kapcsolataihoz. 344. — *Sólyom Jenő*: Szabédi László *Erős vár*-fordítása. 634. — *Szabó Ede*: Krúdy télmúltja és jövője. 637. — *Széles Klára*: A „compositio” Arany költészetében. 63. — *Szörényi László*: Kármán és Sza'di. 626. — *Szörényi László*: Petőfi *Kördala*: palindromon. 342. — *Szuromi Lajos*: Berzsenyi tizenkettősei. 626. — *Tompa József*: A Szózat *viszály* szavának „viszályai”. 202. — *Vámos Éva*: Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván. 621. — *Voigt Vilmos*: Számítógépes ritmus-elemzési kísérlet. 203. — *Zsoldos Jenő*: Az *Extra Hungariam non est vita* reformkori életéhez. 56.

Műelemzések

<i>Jelenits István</i> : Janus Pannonius elégiája a táborozó Balázshoz	355
<i>Julow Viktor</i> : Balassi Katonaénekének kompozíciója	640
<i>Kardos László</i> : Karinthy Frigyes: Találkozás egy fiatalemberrel	358

Vita

<i>Csonka Ferenc</i> : A Dózsa-forradalom első eposzának fordítása	653
<i>Kecskés András</i> : Verselméletünk néhány vitás kérdése (<i>Gáldi László</i> , <i>Vargyas Lajos</i> és <i>Szuromi Lajos</i> hozzászólásával)	515

Adattár

Boronkai Iván: Vitéz János első követi beszédei. 212. — *Dán Róbert—Stoll Béla*: Szenci Molnár Albert ismeretlen levele. 681. — *Gömöri György*: Jegyzetek egy névtelen röpirathoz. 365. — *Kiss Ferenc*: Kosztolányi Dezső levelezéséből. 368. — *Kósa Pál*: Ady Endre ismeretlen levele. 367. — *Németh Antal*: Móricz Zsigmond és a Nemzeti Színház kapcsolata 1935 és 1942 között (Közli: *Vargha Kálmán*). 227. — *Solt Andor*: Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből. 683. — *Szilágyi Ferenc*: Fazekas Mihály ismeretlen verse. 74. — *Varga Imre*: A Balaszákról, Balassi Bálintról. 362. — *Varga József*: Ady az új népdalról. 692. — *Vargha Kálmán*: Gelléri Andor Endre levelei az 1930-as évekből. 693. — *Vértesy Miklós*: Gábor Andor levelei Szekfű Gyulához. 80.

Szemle

A Müncheneri Kódex 1466-ból (<i>Stoll Béla</i>)	543
Alexander Bernát: A művészet (<i>Kovács Kálmán</i>)	103
Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században (<i>Bitskey István</i>)	387
Baróti Dezső: Írók, érzelmek, stílusok (<i>Kovács Győző</i>)	714
Gondos Ernő: Bálint György alkotásai és vallomásai tükrében (<i>Csűrös Miklós</i>)	391
Harsányi Zoltán: Stíluselemzés, 1–2. köt. (<i>Agárdi Péter</i>)	107
Jenei Ferenc: Bártfai László naplójából (<i>Oltványi Ambrus</i>)	248
Jókai Mór összes művei. 45., 54., 59. és 63. köt. (<i>Lőrinczy Huba</i>)	245
Juhász Ferencné: Bródy Sándor (<i>Imre László</i>)	538
Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc lázadó évtizede (<i>Ferenczi László</i>)	100
Kántor Lajos—Láng Gusztáv: Romániai magyar irodalom. 1945–1970. (<i>Pomogáts Béla</i>)	707
Karátson, André: Edgar Allan Poe et le groupe des écrivains du „Nyugat” en Hongrie (<i>Nagy Péter</i>)	536
Kemény Zsigmond: Élet és irodalom (<i>Szegedy-Maszák Mihály</i>)	719
Keresztury Dezső: Arany János (<i>Nagy Miklós</i>)	390
Lengyel Imre—Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja (<i>Szörényi László</i>)	252
Mácsa János: Esztétika és forradalom (<i>Kocsis Rózsa</i>)	111
Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása (<i>Széles Klára</i>)	716
Mikes Kelemen: Mulatságos napok és más fordítások (<i>Baróti Dezső</i>)	541
Németh G. Béla: Mű és személyiség (<i>Szegedy-Maszák Mihály</i>)	383
Óry Miklós: Pázmány Péter tanulmányi évei (<i>Bitskey István</i>)	723
Poems of Endre Ady (<i>Zubreczky György</i>)	109
Sik Sándor: A kettős végtelen. 1–2. köt. (<i>Baróti Dezső</i>)	394
Sötér István: Az ember és műve (<i>Ferenczi László</i>)	532
Z. Szalai Sándor: Gárdonyi műhelyében (<i>E. Nagy Sándor</i>)	242
Szigeti József: A mű és kora (<i>Komlós Tibor</i>)	105
Tezla, Albert: Hungarian authors (<i>V. Kovács Sándor</i>)	726
Vekérdi László: Németh László alkotásai és vallomásai tükrében (<i>Csűrös Miklós</i>)	240

*

A Katona József Társaság jubileumi évkönyve (*Nagy Miklós*) 554. — A magyar színházak műsora. 1949–1969. (*Tarján Tamás*) 261. — A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt. (*Varga József*) 115. — Anthologia Literaturii Maghiare. 1–4. köt. (*Molnár Szabolcs*) 553. — Bálint György: Az utolsó percek. (*Varga József*) 405. — Csanda Sándor: Harmadik nemzedék. (*Kovács Győző*) 260. — Csapodi Csaba: Das ungarische Bibliothekswesen. (*V. Kovács Sándor*) 407. — N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. (*Katona Béla*) 258. — Domokos József: Áchim L. András. (*Varga József*) 732. — T. Erdélyi Iona: Irodalom és közönség a reformkorban. (*Heverde László*) 257. — Földes László: A lehetetlen ostroma. (*Nagy Sz. Péter*) 116. — Györfly György—Kurz Ágnes: István király emlékezete. (*V. Kovács Sándor*) 546. — Harsányi Zoltán: Stíluselemzés. (*Kolta Ferenc*) 734. — Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Demokritus. (*Makray Magdolna*) 547. — Kántor Lajos: Alapozás. (*Vajda Kornél*) 261. — Katona Béla: Krúdy Gyula pályakezdése. (*Czere Béla*) 403. — Komoróczy György: Hajdú-Bihar megye helytörténetírása. — Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. (*Varga Imre*) 118. — Kónya Judit: Sarkadi Imre alkotásai és vallomásai tükrében. (*Harsányi Zoltán*) 551. — Kovách Géza: Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. (*Tamás Anna*) 730. — V. Kovács Sándor: Magyar humanisták levelei. (*Csapodi Csaba*) 255. — Kőpeczi Béla: A Rákóczi-

szabadságharc és Európa. (*Gyenis Vilmos*) 399. — Köteles Pál: Iosif Vulcan a Kisfaludy Társaságban. (*Lőkös István*) 731. — Ladó János: Magyar utónévkönyv. (*Nagy Miklós*) 263. — Magyar Szó. Tavasz. 1919–1920. (*Varga József*) 549. — Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. (*Kristó Gyula*). 397. — Móricz Zsigmond: Erdély. 1–3. köt. (*Sinka Erzsébet*) 733. — Orbán Balázs: Székelyföld képekben. (*Hopp Lajos*) 114. — Pál Balázs: Kós Károly. (*Csep Ibolya*) 552. — Pap Károly: Azarel. (*Petrányi Ilona*) 117. — Pap Károlyné: Fények és fénytörések. (*Petrányi Ilona*) 405. — Papp Géza: A XVII. sz. énekelt dallamai. (*Stoll Béla*) 398. — Pražák, Richard: Bibliografie ceskoslovenské hungaristiky za léta 1966–1968. (*Sziklay László*) 407. — Régi magyar világjárók. (*Szilágyi Ferenc*) 256. — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. (*Barta János*) 403. — Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Ó mért oly későn... (*Lőrinczy Huba*) 731. — Somlyó György: A költészet évadai. 3. köt. (*Csűrös Miklós*) 735. — Steinert Ágota: Küzdelem a harmóniáért. (*Baránszky Jób László*) 550. — Szakáts István: Battonya hírlapirodalma. (*Stenczer Ferenc*) 115. — Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. (*Csűrös Miklós*) 552. — Tamás Anna: Az Életképek. (*Fekete Sándor*) 548. — Tánzos Gábor: Mit olvasnak a fiatalok? (*Sinka Erzsébet*) 262. — Tóth István: Alkinoosz kertje. (*V. Kovács Sándor*) 113. — Várady-Sternberg János: Útak és találkozások. (*Hopp Lajos*) 259. — Voit Pál: A barokk Magyarországon. (*Klanczay Tibor*) 401. — Wéber Antal: A szentimentalizmus. (*Kovács Győző*) 729.

Krónika

A hetvenöt esztendő ItK (<i>Németh G. Béla</i>)	265
A Reneszánsz-kutató Csoport 1971. évi munkája (<i>Klanczay Tibor</i>)	411
Az MTA Irodalomtudományi Intézet tudományos tevékenysége 1971-ben (<i>Varga László</i>)	120
Az MTA Irodalomtudományi Intézet 1972. évi tevékenységéről (<i>Varga László</i>)	738
Intézeti hírek. 1972. január 1—december 31.	743
Janus Pannonius-ülésszak (<i>V. Kovács Sándor</i>)	130
Kömlös Aladár köszöntése (<i>Németh G. Béla</i>)	409
Nekrológok	
Dezsényi Béla. 1907–1972. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	742
Fenyő Miksa. 1877–1972. (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	416
Juhász Ferencné. 1928–1972. (<i>Bodnár György</i>)	740
Jan Mišianik. 1914–1972. (<i>Klanczay Tibor</i>)	743
Zsoldos Jenő. 1896–1972. (<i>Dán Róbert</i>)	742
Szimpozion a pozsonyi egyetem magyar tanszékének ünnepére (<i>Arató Endre</i>)	413
<i>Bibliográfia</i>	
Magyar irodalomtörténetírás. 1971. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	746

Melléklet

Az ItK 1971. (LXXV.) évf. tartalom- és névmutatója.

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 16
 Abafáy Gusztáv 713
 Abancourt Károly 251
 Abafi Lajos 266, 541
 Ábel Jenő 131, 256, 486
 Abodi Béla 241
 Abraham, Pierre 129
 Áchim L. András 732—733
 Acél 703
 Acquaviva 725
 Aczél Tamás 727
 Addison, Joseph 285
 Adler, Emil 154
 Áfra János 633
 Ady Endre 68, 85, 103—105, 107—111,
     116—117, 123, 177, 243, 245, 260, 264,
     307—308, 361, 367—368, 384, 386, 395—
     396, 404, 410, 413, 416, 521, 536—537,
     540, 549—550, 553, 601, 607, 609—614,
     630—631, 638, 692—693, 709, 715—716,
     727—728, 732—733, 735—736, 740—741
 Agárdi Ferenc 256, 392
 Agárdi Péter 109, 124
 Aggházy Mária 401
 Ágoston János 163
 Ágoston, Szent 287, 313, 315—316, 319—
     322, 330, 542
 Aimé-Poujet, F. 286
 Aiszóposz 284, 622
 Ákos Károly 515
 Ákos mester 397
 Alber (provincialis) 725
 Albert herceg 224, 226
 Albert szolga 484
 Albrecht főherceg 317
 Alcuinus 144, 214
 Alexander Bernát 103—105
 Alfieri, Vittorio 54, 534
 Alijev, R. M. 626
 Alistáli Márton 574
 Almási Miklós 709
 Alszeghy Zsolt 496
 Altenkirch, R. 350
 Altmann 253—254
 Amade László 155
 Amant, Saint 287
 Ambrus (Rubletzky) Géza 553
 Ambrus Zoltán 638, 732
 Amiel 446
 Anderson, Sherwood 181
 III. András 14
 András László 401
 Angyal Bandi I. Ónody András
 Angyal Dávid 80—81, 84—85, 87, 94, 97
 Angyal Endre 622
 Anjou Károly 619
 Annunzio, Gabriele, D' 370
 Anonymus I. P. mester
 Antal Sándor 116
 Antalffy Endre 334, 336
 Antalffy István 351
 Ányos Pál 76, 170, 200, 728
 Apácai Csere János 107, 275, 728, 744
 Apáthi Kiss Sámuel 163, 171
 Apáti Ferenc 553
 Apor Péter 603
 Apponyi Miklósné 336
 Áprily Lajos 261, 552, 635
 Aquinói Szent Tamás 13, 20—21, 137
 Aragon, Louis 458
 Aragóniai Beatrix 255
 Arany János 36, 47, 63—73, 76, 85—86,
     103, 120, 147, 163, 165, 168, 170, 254, 265,
     268—269, 290—306, 323, 342, 383—385,
     390—391, 409, 422, 446, 459, 506, 509, 515,
     517, 521, 523—524, 526, 553, 584—585,
     587, 590, 592—593, 603, 614, 631—632,
     693, 719, 722, 727—728, 731
 Arany László 271, 384—386, 517, 521—522
 Arányi Lajos 196
 Arató Endre 415
 Ardolphus, Johann 724
 Aretino, Pietro 570
 Arghezi, Tudor 116
 Ariosto, Lodovico 386
 Arisztogeiton 90
 Arisztotelész 390—391, 534, 624
 Arneth, Alfred Ritter von 89
 Arnim, Elisabeth 421
 Arnold 445
 Arnoldus de Bawaria 142
 Árpád (fejedelem) 14, 16, 155
 Árpádházi Szent Margit 617—620
 Árva Vince 131
 Asbóth János 256, 593
 Asturias 736

- Aszafós Mihály 388
 Asztalos István 712—713
 Atádi Vilmos 506
 Attila 1, 7—8, 11—14, 16—17, 21, 136,
 155, 169
 Augustinus Moravus 658
 Augustus 33
 Augusz Antal 251
 Aumüller 649—650
 Austerlitz, Róbert 290, 292, 305
 Awerbach 185
 Azor, Juan 724
- Babel, Iszaak Emmanuilovics 183
 Bábi Tibor 260
 Babits Mihály 72, 86, 100—102, 116, 141—
 142, 240—241, 261, 307—332, 368, 410,
 459, 532, 537, 550, 606—607, 609, 612—
 613, 727—728, 740
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 552, 732
 Bajor Andor 712
 Bajra Gizi 236
 Bajza József 31, 49, 147, 249, 311, 553, 683
 Bakó Elemér 110
 Bakócz Tamás 408, 656—657, 672, 676
 Bakóczy Lajos 482
 Bakos Ákos 457
 Bakos Zsuzsánna 337
 Balasov, N. I. 121, 127, 411
 Balassa Ferenc 195
 Balassi Ádám 362—364
 Balassi András 362—364
 Balassi Bálint 105—107, 170, 260—261, 303,
 336, 338, 362—365, 412, 414, 523, 553, 568,
 621, 631, 640—652, 728, 743, 745
 Balassi Ferenc 362—364
 Balassi Gábor 362—364
 Balassi Imre 362—365
 Balassi János 362—364
 Balassi Menyhért 363—364
 Balassi Simon 362
 Balassi Zsigmond 362—364, 644
 Balázs Béla 116, 180
 Bálint György 391—395, 405
 Bálint Sándor 268, 270
 Bálint Tibor 554, 711—714
 Bălcescu, Nicolae 53
 Balla Károly 116, 158
 Ballagi Aladár 80—83, 85—87, 89, 266—
 267, 486
 Balog János 113
 Balogh Edgár 188, 413, 709, 712
 Balogh István 151, 509
 Balogh János 251
 Balogh Péter 74, 76—77
 Balzac, Honoré de 28, 30, 419, 429—430,
 434—435, 438, 441, 534
 Bán Imre 130—131, 148, 274, 387—389,
 728
 Bánffy Miklós 237
 Bánfy János 677
 Bánóczy József 103
- Bányai Elemér 116
 Barabás Miklós 248
 Baramkin, E. 186
 Baránszky Jób László 65—66, 70—71, 551
 Bárány György 77
 Baranyai Decsi János 60
 Baranyi Imre 257
 Barbari, St. 411
 Barbeyrac 255
 Barbusse, Henri 178, 181, 190
 Bárczi Géza 642
 Barcs Imre 457
 Barcsai Zsigmond 681—682
 Barcsay Ábrahám 170
 Báróczy Sándor 510
 Baróti Dezső 274, 396, 543, 714—716
 Baróti Szabó Dávid 200
 Barta András 404
 Barta János 246, 282, 391, 403, 540, 727
 Bartalis János 712—713
 Bártfay László 248—252
 Barthes, Roland 468
 Bartha Dénes 61
 Bartók Béla 24, 383, 395, 416, 736
 Bartoniek Emma 12
 Bashuysen, ifj. 253
 Bata Imre 124
 Báthori István fejedelem 572
 Báthori István nádor 661, 665—666, 674
 Báthori Miklós 408
 Báthory Anna 228
 Báthory István I. Ecsedi Báthory István
 Batsányi János 170, 291, 295—296, 627, 631,
 648, 715, 730
 Batta György 260
 Baudelaire, Charles 23, 39, 50, 101—102,
 385—387, 409, 417, 447, 455, 534, 536, 538,
 550, 615, 719, 722
 Bayle, Pierre 253, 285
 Beatrix I. Aragóniai Beatrix
 Becher, Johannes R. 180, 183, 190
 Beck, Jakob Christoph 252—254
 Beck Károly 30, 47—49, 51
 Becker, Herbert 181
 Becskeházi alispán 504
 Bednij, Gyemnaj 112, 183
 Béguin, Albert 417
 Bejthe István 78
 Beke Albert 292, 294
 Beke Dániel 195
 Beke György 713
 Békefi Remig 490
 Békés István 61, 621
 Beksics Gusztáv 86
 Bél Mátyás 56, 60—61
 Béla herceg 619
 IV. Béla 7—8, 11, 617—619
 Béládi Miklós 123—124, 128, 241, 740, 744
 D. Bélay Ödön 351
 Belia György 368
 Bellarmino, Roberto 725
 Bélley Pál 121
 Bembo, Pietro 253

- Bencsik Sándor 256
 Benda Kálmán 277, 401, 621
 Bene Ede 127—128
 Bene Ferenc 251
 Benedek Elek 403
 Benedek Marcell 116, 312
 Benfey 268
 Beniczky Ferencné 362
 Beniuc, Mihai 553
 Benjámín László 124, 189, 551, 727, 744
 Benn, Gottfried 181, 190, 385—386, 458
 Benserade 287
 Benz, Richard 556
 Benyovszky Mór 256—257
 Beöthy Zsolt 94, 267, 269, 271—272, 383—384
 Béranger, Pierre Jean 24—25, 29, 32, 38—39, 47—48, 51—52, 63, 438, 445
 Berczik Árpád 693
 Bercsényi Miklós 284, 341
 Berde Mária 554
 Berelson 738
 Bergson, Henri 103, 243, 327—328, 396
 Beriszló Péter 660
 Berkeley 603
 Bernát, Szent 254
 Beroaldo, Filippo 282
 Bertran de Born 646
 Berze Nagy János 5, 354, 736
 Berzenczey László 257
 Berzeviczy Gergely 149
 Bereznyí Dániel 32, 76, 170, 198, 369, 371, 611, 626—632, 641
 Bessenyei György 122, 155, 170; 621, 632, 715, 728
 Bethlen Gábor 228, 582
 Bethlen István 681—682
 Bethlen Miklós 115, 275, 553
 Bezerédy István 251
 Biha, Otto 181, 191
 Bill, Ole 248
 Binder Jenő 509
 Biró Ferenc 122
 Biró Lajos 257
 Biró Sándor 56
 Bisztray Gyula 344, 347, 403
 Bitskey István 389, 725
 Bjelinszkij, Visszarion Grigorjevics 436
 Blair, Hugh 290—291, 296
 Blake, William 424, 442, 447, 534
 Blumauer, Alois 201
 Bobrowsky 386
 Bocatius János 113—114
 Boccaccio, Giovanni 576
 Bocskay István 582
 Bod Péter 288, 682
 Bodnár Ferenc 543
 Bodnár György 120, 123—124, 126, 738, 740—741, 743—744
 Bodnár Zsigmond 267
 Bodor Ádám 713
 Bodor Pál 713
 Bodrogi Tibor 737
 Bodrogligeti András 626
 Bogáti Fazekas Miklós 196—197, 575
 Bogdanov, A. 185
 Bohuniczky Szeffi 240, 694
 Boierus, Laurentius 725
 Boileau, Despreaux Nicolas 28, 429, 534
 Boisdeffre, Pierre de 713
 Bojtár Endre 124, 128—129, 739
 Bojti Veres Gáspár 681—682
 Bóka László 116, 262, 627, 642, 728
 Bollème 621
 Boncza Berta 367, 550
 Boncza Miklós 367—368
 Bonyhai Gábor 72, 739, 773
 Bor Kálmán 124, 151, 744
 Bori Imre 117, 241, 707
 Bornemisza Ferenc 114
 Bornemisza János 672
 Bornemisza Péter 261, 485, 555, 568—570, 572—573, 576—577, 729, 745
 Boronkai Iván 212, 255, 412
 Boros György 197
 Boross Mihály 62
 Borovszky Samu 489, 504, 621
 Borsa Gedeon 135, 407, 485, 492
 Borsody Bevilaqua Béla 256
 Borsos Miklós 130
 Borsos Tamás 256
 Borzsák István 130—131, 411
 Bos, J. B. du 401
 Bosco, Umberto 43
 Bossuet 287
 Bot Béla 230, 234
 Bóta László 5, 412
 Bothár 365
 Botka Ferenc 111, 121
 Botond 14
 Botta István 412, 495, 744
 H. Bottyányfó Éva 543
 Bouhours, D. 389
 Bouterwek 199
 Bölöni Farkas Sándor 256—257
 Bölöni György 116
 Börne, Ludwig 33, 50
 Böszörményi 77, 472
 Böttiger 199
 Bözödi György 712
 Branca, Vittore 27, 40
 Brandler 177
 Brandsch Rudolf 95
 Brant, Sebastian 77
 Brassai Sámuel 521—522
 Braun Róbert 116
 Brecht, Bertolt 183, 187, 189, 651
 Bredár Gyula 415
 Bredel 180, 183
 Brenner Dezső 369—370, 376
 Brentano, Bernard von 30, 49, 181, 421, 512
 Bresztovszky Ernő 178
 Breton, André 178
 Briquet 133
 Brjuszov, V. J. 602
 Brochon, Pierre 621

Brodarics István 121, 255, 412
Bródy Sándor 108, 262, 410, 538—540, 553,
638, 717, 741
Brontë, Emily 434
Brtaň, Rudo 200—201, 414
Brunetière, Ferdinand 26, 534, 602
Bruzilov 87
Buber, S. 353
Bucharin, N. 178, 182
Buck, Rudolf 153
Bucsanszky Alajos 63
Budai Ézsaiás 199
Budai Parmenius István 256
Bull, Ole 251
Bulwer 248
Buonarotti 52
Burckhardt, Jacob 266, 272
Burde, G. 347
Burke, Edmund 720
Burns, Robert 29, 428, 534
Butler, Samuel 720
Buzinkay Mihály 270
Büchler Zsigmond 348
Büchner, Georg 243
Bürger, Gottfried August 154, 417, 422, 426,
431, 433
Byron, George Noel Gordon 24, 32, 36, 39,
48, 53, 69—70, 251, 422, 424, 428—429,
432, 436—437, 446, 533

Cabet, Etienne 47, 52
Caesar, Caius Julius 222, 224, 253
Cagliostro 511
Cajanus 290
Campan, Mme 512
Camus, Albert 532
Canisius, Petrus 725
Cantú 53
Capeci, Ferrante 724
Capote, Truman 344
Carlyle, Thomas 720
Cassian, Nina 553
Caстан, Félix 127, 129, 411—412
Cato, Marcus Porcius 663
Catullus, Caius Valerius 131
Caudwell, Christopher 188
Cazamian, Louis 41—42
Ceccotti, Giambattista 724
Celan 458
Cervantes, Saavedra, Miguel de 54, 322
Chamberlain, Houston Stewart 91—92
Chapelle, Jean de la 401
Charlotte, Elisabeth 88
Charron 286
Chateaubriand, François-René de 32, 37, 54,
425, 427, 430, 435, 438, 532
Chaunu, Pierre 542
Chénier, André 425, 429—433, 534
Chinezu, Ion 553
Chladni 304
Chmel, R. 414
Chomel, N. 285

Chomsky, Noam 300
Chrupek Jenő Edgar 382
Chrysostomus 285
Cicero, Marcus Tullius 217, 222, 224—225,
254—256, 352, 389, 644
Claudius, Matthias 48
Clawert, Hans 558
Clergue 736
Clousier, Veuve 624
Cocteau, Jean 181
Coleridge, Samuel Taylor 29, 32, 39, 101,
422, 424, 428—430, 434, 443, 445—447,
534
Collingwood, R. G. 580, 589—590
Comte, Auguste 720
Condillac 290
Conradi Ignác Róbert 114
Constant, Benjamin 430
Cotta 201
Crassus 658—659
Croce, Benedetto 307
Curtius, Ernst Robert 41, 266, 268
Cyrano de Bergerac 287
Czakó (titkár) 228
Czeglé Imre 412
Czére Béla 405
Czillei 216, 219
Czine Mihály 707
Czirquenai Czahel Benedek 491
Czuczor Gergely 414

Čajak, Ján 260
Csáki Miklós 667
Csákyne Forgách Éva 333
Csalog Zolt 351
Csanád Béla 617
Csanádi Imre 727
Csanda Sándor 260, 414
Csánki Dezső 1
Csapláros István 415
Csapodi Csaba 131, 256, 407—408, 412, 413
Csapody István 489
Császár Elemér 140, 142, 266—267, 272, 391,
728—729
Császár Zoltán 655—656, 664, 668, 670
Csáth Géza 116, 262
Csehi Gyula 188, 634, 710
Čelakovský 202, 422, 433, 436—437
Csengery Antal 63, 101, 592
Csengery János 352
Csép Ibolya 552
Cserei Mihály 335
Csetri Lajos 41
Csóka J. Lajos 1, 7—8, 10—11, 14
Csokonai Vitéz Mihály 78, 122, 151—152,
167, 170, 198—202, 264, 291—292, 294—
296, 346, 432, 443, 603, 621—622, 631—632,
728, 730, 742
Csokonyai János 345
Csmasz Tóth Kálmán 144, 196, 489, 501
Csonka Ferenc 653

- Csontváry Kosztka Tivadar 24, 736
 Csoóri Sándor 727
 Csorba Győző 131
 Csűrös Miklós 242, 394, 553, 736
 Csűry Bálint 522
- Dabit, Eugéne 188
 Daczó János 335
 Dahlmann 268
 Dallos Sándor 697
 Dan, J. 347
 Dán Róbert 194—195, 197, 681, 742
 Dante Alighieri 33, 35, 42, 244, 320, 322,
 386, 512, 525—526
 Darányi Ignác 403
 Darholz Kristóf 363
 Darvas József 551
 Darwin, Charles 243, 270
 Daudet, Léon 539
 Dávid András 131, 411
 Dávid Ferenc 113—114
 Dávidházi Péter 580
 Davidson, I. 350
 Davis, J. F. 291, 293
 Dayka Gábor 200, 632, 715
 Deák Ferenc 86, 315, 384, 390, 409, 539,
 582—583, 588—590, 592, 720
 Deák Imre 501
 Deák Tamás 116
 Decebalus 672
 Deckert, H. 212
 Décsy Gyula 543—544, 546
 Decsy Jenő 378
 Decsy Júlia 378
 Decsy Sára 378
 Deér József 3
 Defoe, Daniel 400—401
 Dekobra, Maurice 181
 Delaisement, G. 344
 Delavigne, Casimir 437
 Delille, Jacques 429—430
 Delpire, Robert 622
 N. Dely Zsuzsa 258
 Deme László 415
 De Quincey 447
 Dér Zoltán 368
 Derathé, Robert 153
 Dercsényi Dezső 546
 Drekovits Gyula 183
 Derkovits Jenő 185
 Déry Tibor 346—347, 537, 698, 727, 734,
 740
 Déryné Széppataki Róza 151
 Desbarreaux, Jacques Vallée 287
 Descartes, René 54, 442
 Desmoulins, Camille 52
 Dessewffy Emil 58—59
 Dessewffy János 483
 Dessewffy József 146, 168, 631
 Detre 377
 Devecseri Gábor 301
 Dezsényi Béla 742
- Dézsi Lajos 266, 485, 496, 682
 Dhuoda 144
 Dick Manó 80—81, 86, 96
 Dickens, Charles 24, 28, 48, 247, 404, 419,
 434, 436, 439, 539, 720, 722
 Dickinson, Daniel 719
 Diderot, Denis 32
 Diener-Dénes József 116
 Dienes Valéria 327
 Dilthey, Wilhelm 241, 267, 512
 Dimsic, A. 123
 Diocletianus 557, 569, 573
 Diósy Márton 62
 Diószegi András 81, 124, 404
 Diószegi Sámuel 77—78
 Diószegi Tibor 371
 Divéky Adorján 366
 Döbbek, Wilhelm 154
 S. Dobos Ilona 345, 349, 354
 Dobó István 363—364
 Dobos László 260
 Dobrakutjai Mihály 490
 Dobroljubov, Nikolaj Alexandrovics 30
 Dobronoki 492
 Dobrowsky 200, 422
 Dóczy Orbán 408
 Domanovszky Sándor 1—2, 7—8, 14—16,
 18
 Domokos József 732
 Domokos Márton 74
 Domokos Sámuel 731
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 435—436
 Douen, I. O. 290
 Dózsa György 114, 653—680, 732—733
 Dömötör Ákos 354
 Dömötör Sándor 503—505, 507, 509
 Dömötör Tekla 5
 Dőry (alispán) 504
 Drágfy János 677
 Draskovics György 484
 Dreiser, Theodore 181, 188
 Dsida Jenő 116—117, 537, 554, 635
 Duba Gyula 260
 Dugonics András 151, 159—160, 263, 389,
 542
 Dumas, Alexandre (père) 24, 48, 52—53
 Duncker 266
 Durkheim, Émile 153
 Durych 422
 Durtain, Luc 181
 Dusi Kis Jakab 496, 502
 Dux Adolf 47
 Dümmerth Dezső 620
 Dwernicki 366
 Dylan Thomas 458
 Dzsámi 626
- Eber Balázs 555, 572, 577
 Eck Imre 130
 Eckermann, J. P. 45
 Ecsedi Báthory István 620
 Édes Gergely 389

- Eckersly, C. E. 349
 Eckhardt Sándor 1, 5, 7–9, 20–21, 80,
 83–84, 87, 106, 266, 362–364, 640, 644,
 649
 Edvi Illés Pál 150, 162–164
 Egri Viktor 260
 Egwinus, Szent 509
 Egyed Antal 164
 Eichendorf 49–50
 Einarsson, M. 347
 Einslé, Anton 248
 Einstein, Albert 533
 Eis, G. 135
 Elek Artúr 406, 536–537
 Elek István 631
 Elek Oszkár 536
 Elekes Lajos 5, 8, 18
 Eliade, M. 352
 Eliot, T. S. 40, 53–54, 386, 458
 Ellebodus, Nicasius 412
 Éltető József 712
 Éluard, Paul 458, 736
 Ember György 731
 Emerson, Ralph Waldo 386
 Emi Siao 184
 Endre Károly 713
 Endrődi Sándor 24, 271
 Engel Károly 198, 670
 Engels, Friedrich 50, 174, 186, 448
 Enyedi György 282, 575–576
 Eödönfy György 621
 Eödönfy István 621
 Eödönfy Klára 621
 Eötvös József 37, 59, 107, 109, 261, 419, 425,
 430, 437, 553, 633, 720
 Erasmus, Desiderius 54, 131, 255, 621–
 626
 Erben 422
 Ercsey Dániel 199
 Erdei Ferenc 554
 T. Erdélyi Ilona 49, 122, 129, 257–258
 Erdélyi János 47, 122, 147, 163, 165, 257–
 259, 265, 291, 297, 406, 587, 590
 Erdélyi Lajos 114
 Erdélyi László 8, 10, 14–15, 18–19, 484,
 494, 546–547
 Erdődy Edit 124
 Erikson, I. 256
 Erkel Ferenc 248
 Ernő főherceg 486
 Ernst, Paul 186
 Eröss László 622
 Értavy-Baráth, Joseph M. 110
 Erzsébet hercegnő 618
 Escarpit, Robert 621
 Estei Hyppolit 668, 672
 Esze Tamás 622
 Eszterházy Antal 277
 Eszterházy Miklós 402
 Eszterházy Pál 266, 337, 339
 Evlia Cselebi 91
 Ewald, H. G. 268, 301
 Fabinyi Tibor 333
 Fabius de Fabiis 725
 Fabre, Jean 417, 430
 Fábri Tamás 486
 Fábry Zoltán 260, 394, 413, 709
 Facon, Nina 52
 Fácán Gáspár 484
 Fagyjev, Alekszandr A. 183
 Faludi Ferenc 149, 151, 288, 631
 Fánecs Gáspár 362
 Fanfonio, Girolamo 724
 Faragó József 346
 Farkas Árpád 713
 Farkas Ferenc 130
 Farkas Gyula 543
 Farkas Sándor 74, 77
 Faure 519
 Fáy alispán 504
 Fáy András 146
 Fazekas Mihály 74–79, 151, 292, 728
 Fazúli 626
 Fehér Anasztázius 195
 Fehér Dezső 549
 P. Fehér Máttyás 482, 484, 490, 492–493
 Fehr Vilmos 316
 Féja Géza 240, 680
 Fejér György 156, 617–618
 Fejérváry Ferenc 251
 Fejérváry Gábor 251
 Fejes Endre 727
 Fejtő Ferenc 393
 Fél Edit 345
 Feledi Miklós 507
 Fellini, Federico 558
 Fellner Jakab 402
 Felsőbüki Nagy Pál 166
 Fekete Sándor 48–49, 122, 549, 740
 Fénelon, François 277
 Fényes Elek 150, 164
 Fenyő István 120, 126, 130, 146, 151, 154,
 156, 161, 165, 740
 Fenyő Miksa 416, 699
 Fenyves Ferenc 368–382
 Fenyves Lajos 369
 I. Ferdinánd 484–486, 491
 III. Ferdinánd 363–364
 Ferenc József 96, 540
 Ferenczi László 102, 535, 739
 Ferenczi Sándor 116
 Ferenczy István 248
 Ferenczy János 149
 Ferrari, Sigismundus O. P. 482
 Festus 254
 Feszty Árpádné 244
 Feuerbach, Ludwig 442
 Fichte Johann Gottlieb 427, 442
 Ficzey Dénes 713
 Filáczy Veronika 382
 Filiczki János 113
 Finály Henrik 672
 Fischer Izidor 202–203
 Fischer, Jan O. 51
 Fitzgerald 101

- Flaker, A. 744
 Flaubert, Gustave 430, 439, 533, 615, 719
 Flecha Máté 494
 Fleury, Claude 277, 287
 Fodor Ilona 300, 313, 315—318, 321—322, 324, 326
 Fogarasi Béla 457
 Fónagy Iván 518, 520—521, 524, 527—528, 531
 Fontanes 429
 Fontanier, Pierre 290
 Fónyi Gézáné 123
 Forbáth Imre 260
 Forgács Antal 251
 Forgács Erzsébet 351
 Foscolo, Ugo 32, 168
 Földes László 116—117, 635, 707, 712
 Földi János 290—297
 Fraknói Vilmos 212—213, 619, 657, 723—724
 France, Anatole 613
 Franck, Sebastian 77
 Frangepán Gergely 658
 Frankl, L. A. 70
 Franko, Ivan 259
 Fráter Gáspár 412, 481—502
 Fráter György 486
 Freimann, A. 347
 Frenz, Horst 418
 Freud, Sigmund 93, 103, 116, 393
 Fréville, Jean 188
 Freyligrath 33
 Fricse, Vlagyimir 42, 185
 Fried István 125, 199, 202, 744
 Frigyes 213
 Frobenius 623
 Funck 512
 Furdik, Jurij 415
 Furst, Lillian R. 417
 Fülöp Lajos 116
 Fülöp püspök 20
 Füst Milán 520, 523, 612, 736
- Gaál Gábor 394, 413, 708, 713
 Gaal György 160—163
 Gaál Gyula 404
 Gaal József 203, 249, 503
 Gábor Andor 80—99, 180—181, 394, 727—728
 Gábor Ignác 136, 142, 521, 523—524
 Gábos Nelli 370
 Gabriel 142
 Gagyi László 713
 Gál István 412
 Gál Sándor 260
 Galambárné Lábos Olga 412
 Gáldi László 204, 291—292, 304, 520—523, 525, 530—531, 628, 630, 632
 Galeotto Marzio 145, 355
 Galamb Sándor 267
 Galambos Lajos 727
 Gálfalvi Zsolt 713
 Galgóczi Erzsébet 727
- Gáll Ernő 708
 Garai Gábor 727
 Garamvölgyi József 130
 Garas Klára 401
 Garay János 249, 376, 727
 Garázda Péter 114, 408
 Gárdonyi Albert 617—618
 Gárdonyi Géza 108, 242—245, 261, 396, 633, 717
 Gárdonyi József 244
 Cs. Gárdonyi Klára 131, 407
 Garinus 617—618, 620
 Gáspár Imre 404, 732
 Gass, Karl-Eugen 160
 Gassendi 286
 Gaszparov 520
 Gautier, Théophile 36, 38, 615
 Gazes, Theodoros 131
 Geduly Henrik 635
 Geleji Katona István 681—682
 Gelléri Andor Endre 107, 540, 693—706
 Gelléri Andor Endréné 704
 Gellért Jenő 728
 Gellért Oszkár 240, 606, 612, 695, 701
 Gent, Georg 626
 Genyk-Berezovská, Zina 198
 George, Stefan 100
 Geöcze István 256
 Gerald, Paul 376, 378, 607
 Gerdes, Daniel 253
 Geréb László 113, 653—680
 Gerézi Rabán I, 133—137, 140—141, 143, 355, 357, 622, 643—644, 653
 Gergely Gergely 245—247
 Gergely Sándor 183, 188
 Gericz József 8—10, 12—15, 17—21
 Germanetto, Giovanni 183
 Gersei Petheő András 482
 Gersei Petheő Benedek 482
 Gersei Petheő Gáspár 482
 Gersei Petheő Margit 482
 Gersei Petheő Péter 482
 Gervinus 268—269
 Gessner, J. 253
 Géza fejedelem 10—11, 14—15, 17, 19, 398
 Gibbon 290, 722
 Gide, André 27, 37—38, 40—42, 45—46
 Ginschel, Gunhild 160
 Ginzberg, L. 353
 Giotto di Bondone 386
 Giovo, Paolo 576
 Girardy 377
 Giurgiua, Emil 553
 Giusti 53
 Gladkov, Fedor 183
 Gobinet, Charles 279, 281, 286—289
 Godwin, William 448
 Goethe, Johann Wolfgang 23—28, 30, 32, 35, 37—39, 42, 44—45, 48—51, 53, 154, 242, 248, 270, 343, 417—418, 421—427, 432, 442, 447, 533—535
 Gogol, Nikolaj Vasziljevics 28, 431, 435—436, 438

- Goldziher Ignác 732
 Gombos Ferenc Albin 617
 Gondol Dániel 684
 Gondos Ernő 391–394, 405
 Gonzaga 363–364
 Goran, Ivan 533
 Gorkij, Maxim 176, 183, 186–187, 371–373
 Gorove István 61
 Gortan, Veljko 131
 Gosztonyi Boldizsár 484
 Gottfried, Viterbói 7–8
 Gömbös Gyula 393, 552
 Gömöri György 365
 Göröcsöni Ambrus 574
 Görgey Artur 583
 Görömbei András 413
 Götz, Christian 251
 Grádeczi Horváth Gergely 270
 Graff, Andreas 388
 Gragger Róbert 30
 Gránicz István 124, 739
 Gray, Thomas 432
 Gregh, Fernand 262
 Greguss Ágost 85, 303–304, 593, 731
 Greverus, I. M. 347
 Gribojedov 431, 433
 Grimm, Herbart 268
 Grimm, Jacob 154–155, 160–162, 169, 268
 Grimm, Wilhelm 154–155, 160–162, 169–170
 Griswold 536
 Gró Lajos 394
 Groot, A. W. de 517
 Grozescu, Julian 731
 Gröttsch, Robert 178
 Gruszecki, Artur 415
 Grünberg 180
 Grynaeus 252
 Gualterius, R. 388
 Guérin, Maurice de 446
 Gulyás József 335, 341
 Gulyás Pál 241, 697
 Gulyás Pál (bibliográfus) 486
 Guoth Kálmán 10, 256
 Gutgesell, David 485–486
 Guthi Ország Borbála 492, 572–573
 Guthi Ország Ilona 492
 Gutzkow, Karl 33
 Günter, H. 352
 Gvadányi József 148, 198, 261

 Gyárfás Miklós 130
 Gyenis Vilmos 274, 282, 401, 622
 Gyergyai Albert 40
 Gyerzsavin 430–431
 Gyikó János 76
 Gyires Béla 649
 Gyóni Géza 553
 Gyöngyösi István 109, 148, 170, 200, 388, 627, 631–632
 Gyöngyösi János 389, 631

 Györffy György 2–5, 7, 9–10, 14, 18–19, 546
 György Aladár 271
 György Lajos 344, 547
 Gyóry Dezső 413, 727
 Gyulai Pál 47, 71, 104, 163, 265, 267, 269–270, 273, 580–600, 692–693, 729

 Haberbern Jonathán 150
 Hadan Mihály 484
 Hagymássy Kristóf 106
 Hajdú Győző 713
 Hajdú Zoltán 713
 Hajnal Gábor 401
 Hajnal Mátyás 496
 Hajnik Károly 251
 Hajnóczy Iván 554
 Hajós Sándor 457
 Halastói Nagy János 482
 Halász Gábor 394, 684
 Halász Gyula 256, 713
 Hamann 29
 Hamm, Josef 131
 Hámosi Antónia 543
 Han, Weygand 557
 Hankiss Elemér 68, 124, 129, 209, 738–739, 744
 Hankiss János 697
 Haraszthy Ágoston 256
 Harbottle, Thomas Benfield 77, 214
 Harmatta János 130
 Harmodiosz 90
 Harsányi András 481–482
 Harsányi István 335, 341
 Harsányi Zoltán 107–109, 551, 734–735
 Hartvik püspök 15, 20
 Hatvany Lajos 116
 Hauser, Arnold 416
 Hawthorne 386
 Haynau, Julius Jakob 63
 Hazard, Paul 541
 Hebbel, Friedrich 176
 Heckenast Gusztáv 251
 Hegedűs Lajos 521, 527
 Hegel, Georg Wilhelm 105, 165, 268, 442, 463, 580–581, 584, 587–590, 593, 719
 Hegyi György 255
 Heidegger, Johannes 386
 Heilprin Mihály 506
 Heine, Heinrich 23–24, 27–29, 32, 36, 38–40, 47–51, 406, 435, 437, 445, 447, 549
 Heinrich Gusztáv 265, 267, 270–272, 555, 573, 578
 Heintze, L. Horst 48
 Heller Bernát 344, 353
 Heltai Gáspár 121, 275, 282, 555–579
 Heltai Jenő 102, 537, 540, 694
 Heltai Nándor 554
 Hemző Károly 546
 Henkel 649
 III. Henrik 143

- Henszlmann Imre 683
 Herbart, Johann Friedrich 268
 Herczeg Ferenc 239, 727–728
 Herder, Johann Gottfried 29, 32, 48, 54,
 149–150, 153–155, 160, 165–168, 270,
 290–292, 295–297, 299, 307, 418 420–
 424, 441, 534–535, 590–591
 Herepei János 682
 Hermann Ottó 502
 Hermann István 65, 103, 105, 390
 Hermann Lukács 339
 Hermann-Neisse, Max 180–181
 Hermányi Dienes József 282, 288, 547–548,
 553
 l'Hermite, Tristan 287
 Hérodotosz 2, 576
 Herwegh, Georg 33, 36
 Herzen, Alexander Ivanovics 259
 Herzfelde, Wieland 181
 Hesse 386
 Heverdle László 258
 Hevesi András 553
 Hevesy Lajos 257
 Heyse, Paul 88–89
 Hídvégi György 491
 Hiláli 626
 Hippokratész 556
 Hirka Balázs 370
 Hitler, Adolf 393
 Hlatky Endre 229
 Hněvkovský 201
 Hobbes, Thomas 586
 Hoffhalter Rudolf 485–486
 Hoffmann Edit 226
 Hoffmann, E. T. A. 418, 427–428, 435–
 436
 Hoffmann, Ludwig 182
 Hoggart, Richard 738
 Holéczy Mihály 56
 Holitscher, Arthur 181
 Holl Béla 145, 401, 412, 502, 555
 Hollán 318
 Hollander, John 526
 Hóman Bálint 5–6, 8, 10, 14, 18
 Homérosz 24, 63, 65, 167–168, 254, 301,
 393, 405, 651, 668
 Hopp Lajos 107, 115, 122, 129, 259, 273,
 541–543, 740, 744
 Hoppál Mihály 736
 Horatius Flaccus, Quintus 24, 54, 200, 254,
 374, 595, 627
 Horányi Mátyás 10
 Hormayr, Joseph 157
 Horvát István 149
 Horváth Cyrill 136–137, 139–140, 142,
 268, 555, 575
 Horváth Dezső 728
 Horváth Döme 554
 Horváth Imre 116, 262, 711, 713
 Horváth István 713
 Horváth Iván 290, 412, 646, 649, 651, 739,
 744
 Horváth János 5, 8, 24–28, 31, 35–37, 40,
 42–43, 46–47, 49–50, 54, 65, 69–70, 72,
 80, 82–87, 103–104, 136, 142, 169, 267–
 268, 292, 297, 299, 302, 304–305, 487,
 515, 517, 521–523, 549, 554, 556, 622, 628,
 630, 632, 645
 Horváth János, ifj. 1–14, 16, 18, 20,
 130–131, 391, 411–412, 546
 Horváth Judit 131
 Horváth Károly 31, 40, 54, 122, 739
 Horváth Lajos 131
 Horváth Mária 131
 Horváth Márk 484
 Horváth Márton 393
 Horváthy Péter 205, 211
 Hóry Farkas 270
 Hossinger 127
 Höhle, Thomas 177
 Hölderlin, Friedrich 49, 168, 445, 534
 Hrabovszkij, Pavlo 259
 Hrapcsenko, M. B. 743
 Hugo, Victor 23–24, 27, 29, 32, 35, 37,
 39–40, 47–48, 50–53, 61, 114, 417, 419,
 425, 429–430, 433–434, 436, 439, 445,
 447–448, 451–452, 534
 Huizinga, Johan 622–623
 Humboldt, Karl Wilhelm 300
 Hume 722
 Hunfalvy Pál 301–302, 592
 Hunyadi Ferenc 114, 575
 Hunyadi János 114, 212, 576
 Hunyadi László 114
 Hunyadi Mátyás 114, 135–136, 145, 155,
 255–256, 355, 408, 575, 729
 Hunyady Sándor 406
 Husz János 241
 Huszár Gál 491
 Huszár Károly 116
 Huszti József 131, 355
 Huysmans, Camille 181, 717
 Hymes, D. H. 305
 Ibrányi Farkas 78
 Ibsen, Henrik 261, 439, 612
 Ignotus 116, 605
 IJsewijn, Jozef 131
 Illés Béla 727
 Illés Endre 727
 Illés László 123, 128, 173, 743
 Illicini Péter 490
 Ilosvai Selymes Péter 574, 576
 Illyés Gyula 39, 101–102, 240, 262, 318,
 327, 395, 405–406, 410, 458, 480, 550, 610,
 697, 709, 727, 734, 741
 Imre László 540
 Imre Samu 543–544
 Imre, Szent 142
 III. Ince 20
 Incze Ernő 368
 Iordanes 5, 8
 Iosephus 8
 Irinyi József 60
 Irmischer, Johannes 131

- Irzykowsky, K. 42
 Isbitz, I. 348
 Iselin 252
 Isidorus 2—4, 8
 I. István, Szent 5, 12, 17, 19—20
 V. István 397—398, 618—619
 Istvánffy Miklós 113, 363—364
 Istvánfi Pál 574, 576
 Istványi Géza 12
 Iszfaháni 626
 Iszokratész 114
 Iustinus 2
 Ivanics Pál 255
 Ivanov 183, 185
 Izsák József 707, 713
- Jagić, V. 200
 Jakab Antal 76
 Jakab Ödön 692—693
 Jakó Zsigmond 621
 Jakobson, Roman 290—291, 293, 305, 387,
 518—519, 525
 Jammes, Francis 262, 721
 Jancsó Elemér 621, 707
 Janet, Paul 243
 Jankovich Miklós 151, 156—157, 169
 Jánoky Péter 362
 János dominikánus 490
 Jánosy István 401
 Janus Pannonius 106, 113—114, 129—131,
 255—256, 355—357, 408, 412, 553, 728—
 729
 Jászay Pál 270
 Jászi Oszkár 82, 116, 410, 615
 Jászy alispán 504
 Jean Paul 168—169, 270, 426—427, 430,
 447, 534
 Jebeleanu, Eugen 553
 Jegorov, Oleg 123
 Jékely Zoltán 401
 Jelenits István 131, 355
 Jelky András 256—257
 Jenei Ferenc 248, 620—621
 Joachim József 248
 Jókai Mór 50, 104, 107—108, 202—203,
 245—247, 258—259, 261, 264, 404, 414,
 419, 439, 502—509, 539, 548, 553, 637—
 638, 728, 731
 Jolowicz 297—299
 Jonard, N. 153
 Jones, William 290, 295
 Jordáky Lajos 711, 713
 Jósika Miklós 59, 203, 264, 553
 Jost, F. 129
 II. József 88—89
 József Attila 64, 101—102, 116—118, 122,
 183, 187, 189—190, 262, 392—394, 396,
 405—406, 415, 467, 475—478, 520, 553,
 610—611, 613, 634—637, 709, 727—728
 József Farkas 123—124, 128—129, 175,
 178, 743—744
 Jugyin, P. 192
- Juhász Béla 744
 Juhász Ferenc 458, 523, 535, 727
 Juhász Ferencné 538—540, 740—741
 Juhász Géza 240, 472, 694—695
 Juhász Gyula 116, 261, 307, 406, 553, 715,
 727—728
 Juhász László 212—213, 357, 411, 653—654,
 662, 664, 670
 Julianus 256—257
 Julow Viktor 74, 77, 79, 148, 631, 640, 642,
 645
 Jung, Carl Gustav 512—513
 Jungmann 422, 430, 433
 Junker, Henrik 521
 Jurisich Miklós 483
 Juslenius 290
 Justh Gyula 108
 Justh Zsigmond 717
 Juvenalis 254—255, 668
- Kabdebó Lóránt 100—102, 457
 Kacsó Sándor 711—713
 Kacsafi 90
 Kádár rektor 12
 Kádár Zoltán 131
 Kafka, Franz 112, 116
 Kájoni János 399, 495—496, 499, 501
 Kákonyi Péter 574
 Kalinčiak, Ján 414
 Kálmán Béla 415
 Kálmán Király 5, 19—20
 Kalmár Antal 86
 Kalmár Simon 546
 Kálnay László 404
 Kálti Márk 4
 Kálvin János 253
 Kamondy László 727
 Kandó Ferenc 503
 Kandó István 503
 Kandó Judit 503
 Kandra Kabos 504
 Kant, Immanuel 103, 369, 417, 442, 448
 Kántor András 504
 Kántor Lajos 261—262, 636, 707—714
 Kányádi Sándor 711—713
 Kapitánffy István 255
 Kaprinai István 388—389
 Karácsonyi Béla 131
 Karadžić, Vuk 163, 201
 Karafiáth Judit 128
 Karamzin 422, 431—432
 Karátson, André 536—538
 Kardos Klára 394
 Kardos László 358, 472, 611, 693—696,
 698—702
 Kardos Pál 695—697
 Kardos Tibor 5, 8, 27, 40, 130—131, 142,
 144, 411—412, 622, 653
 Karinthy Ferenc 346
 Karinthy Frigyes 358—361, 375, 394, 612,
 638
 Kármán József 261, 626

- Kármán Mór 509
 Kármán Tódor 416
 II. Károly 720
 III. Károly 622
 Károly főherceg 495
 Károlyi Árpád 313, 315–318
 Károlyi Gáspár 319
 Károlyi György 248, 681–682
 Károlyi István 76
 Károlyi Mihály 89, 97
 Károlyi Péter 388–389
 Károlyi Zsuzsanna 228
 Kárpáti Aurél 329
 Kassai András 365
 Kassai Géza 188
 Kassák Lajos 111–112, 178, 189–190,
 410, 523, 615, 697, 727
 II. Katalin 430
 Kátay Aladár 292
 Kátibi 626
 Katona Béla 259, 403–405
 Katona Imre 502–503
 Katona József 264, 554, 603, 728
 Katz 300
 Kauffmann 347
 Kaulbach 385
 Kautsky, Karl 175, 177–178
 Kazinczy Ferenc 85, 146, 148–149, 152–
 155, 159, 161, 166, 169–170, 199–200,
 249, 295, 510, 630–631, 727, 730, 742
 Kazinczy Gábor 251
 Kázmér Miklós 415
 Kändler, Klaus 123, 181
 Keats, John 32, 37–38, 168, 424, 428–
 429, 436, 445, 447
 Kecskeméti Alexis János 412
 Kecskés András 204, 515, 525–526, 530,
 628
 Kéky Lajos 266, 684
 Kelemen Béla 728
 Kelemen József 204
 Kelemen Lajos 547
 Kelemen Zoltán 354
 Keller 582
 Kemény Alfréd 176, 180
 Kemény István 124
 Kemény János 107
 Kemény János (XX. sz.) 712–713
 Kemény József 142
 Kemény Simon 457
 Kemény Zsigmond 64, 104, 384, 589–592,
 719–723
 Kempelen Béla 504
 Kempis Tamás 287
 Kenyeres Zoltán 124, 126, 128, 744
 Képes Géza 626, 727
 Kerecsényi Dezső 682
 Kerecsényi Judit 106
 Keresztury Dezső 68, 70, 72–73, 117, 295,
 326, 390–391, 554, 627, 648
 Kernstok Károly 116
 Kertbeny-Benkert Károly 47
 Kéry László 74
 Keserű Bálint 130
 Kesser, Hermann 181, 344
 Kézai Simon 1–22, 398, 727
 Kibédi Varga Áron 520
 Kierkegaard, Sören Aaby 243
 Kipling, Rudyard 386
 Király György 541
 Király István 108, 177, 241, 307–310, 410
 Király László 554, 713
 Kirpotin, W. 180
 Kis Bálint 340
 Kis János 148, 150, 159, 198, 291
 Kisch, Egon Erwin 180–181
 Kisfaludy Károly 146, 151, 155–156, 160,
 162, 170
 Kisfaludy Sándor 149, 158, 161, 198, 200,
 271, 631–632
 Kiss Arnold 349
 Kiss Áron 150
 Kiss Bálint 251
 Kiss Ferenc (rendező) 229
 Kiss Ferenc (irodalomtörténész) 123–124,
 368, 520, 601, 740
 Kiss Jenő 636, 712
 Kiss József 731–732, 742
 Kiss József (irodalomtörténész) 122, 129, 740
 Klaniczay Tibor 5, 9–10, 74, 120–121,
 127–131, 266, 274, 282, 365, 391, 402,
 411, 547, 556, 558, 622, 643–644, 723,
 739, 743–744
 Kläber, Kurt 180–181
 Kleist, Heinrich von 32, 35, 49, 427
 Klemperer 41
 Klimt, Gustav 104
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 162, 248
 Kluckhohn, Paul 154
 Knauz 492
 Koch, Hans 177
 Kochanowski, Jan 106, 414
 Koczka Sándor 393
 Kocsis Rózsa 113
 Kodály Zoltán 395, 416, 520
 Kodolányi János 240, 540, 552, 696
 Kohajda Margit 382
 Koháry István 739
 Koháry Péter 362
 Kohn Sámuel 194–195, 197
 Kókay György 121, 125, 245–247, 274, 740,
 744
 Kokoschka, Oskar 112
 Kollányi Ferenc 482
 Kollár, Ján 201, 422, 433
 Kollonich Lipót 340
 Kolmogorov, A. N. 209, 520
 Kolozsvári János 482–483
 Kolozsvári Lajos 118
 Kolta Ferenc 130–131, 735
 Koltai Virgil 728
 Koltay-Kastner Jenő 131, 618
 Kolumbán Samu 348
 Komáromy János 256
 Komját Aladár 174–175, 180
 Komjáthy Aladár 537

- Komjáthy Jenő 386, 410, 537, 717
 Komlós (XVI. sz.) 485
 Komlós Aladár 409–410, 539, 602–603,
 611–613, 615, 693–694, 697, 732
 Komlowszki Tibor 107, 121, 412, 643–644,
 646, 649
 Komor Ilona 131
 Komoróczy György 118–119
 Kompolthy Jób 256
 Kondratov, A. M. 209, 520
 Konsztantinosz Porphyrogennetosz 3
 Kónya Judit 551
 Kónya Lajos 727
 Kónyi János 148–149
 Kopitar 200–201
 Korányi Sándor 240
 Korda Imre 269
 Koren Emil 634
 Korff, Hermann August 419
 Kornis Judit 195
 Kornis Mihály 681–682
 Kóródi Bedő Dániel 388
 Korponay Béla 536
 Kós Károly 552, 554, 635, 708, 712
 Kósa János 151
 Kósa Pál 367
 Kosáry Domokos 401
 Kossuth Lajos 57–58, 249–250, 315–317,
 384, 539, 582, 588, 721
 Kosztolányi Agoston 382
 Kosztolányi Árpád 368–382
 Kosztolányi Árpádné 368–382
 Kosztolányi Dezső 101, 107 116, 118, 123,
 142, 244, 262, 307, 360, 368–382, 394, 537,
 553, 601–616, 631, 638, 693, 697–698,
 727, 733
 Kosztolányi Dezsőné 368–382
 Kosztolányi Jánosné 382
 Kotsi István 199
 Kovách Géza 730
 Kovács Ágnes 344
 Kovács Endre 366
 Kovács György 712–713
 Kovács Győző 260, 716, 728, 730
 Kovács István 415
 Kovács János 549–550, 712
 Kovács József 149
 Kovács József (irodalomtörténész) 739
 Kovács József László 682
 Kovács Kálmán 105, 120, 349, 593, 717,
 739
 Kovács Máté 407
 Kovács Pál 203
 Kovács Sándor 339, 636
 V. Kovács Sándor 114, 121, 130–131,
 255–256, 408, 412, 547, 680, 729, 740,
 742, 744, 746
 Kovács Sándor Iván 124, 744
 Kovacsics 533
 Kovacsóczy Mihály 631
 Kováts József 552
 Kozarek 392
 Kozma Andor 633
 Kölcsey Ferenc 32, 49, 146, 156, 158, 161,
 163, 165–171, 248–249, 251, 421, 437,
 584, 632, 683, 727, 742
 Köpeczy Bála 179, 274, 277, 285, 399–401
 Kőhalmi Béla 116, 457, 471
 Körmendi András 484
 Körmendi Gáspár I. Fráter Gáspár
 Körmendi János 482
 Körmendi Károly 482
 Körmendi Mihály 482
 Kőrösi Csoma Sándor 257
 Kőszeghy 59
 Kőszeghy Zsuzsi 284
 Kőszegi Ábel 715
 Kőszegi Imre 457
 Kőteles Pál 731
 Krajewski, W. 42
 Krajsir Károly 365–367
 Krasicki 200
 Kraszewski 414
 Krejčí, Karel 198
 Kremmer Dezső 728
 Krén Katalin 401
 Krilov 431
 Kristó Gyula 1, 4, 6, 9
 Kriza János 736
 Krizsány János 163
 Kroiszosz 655–656, 658–659
 Kropotkin, Peter 243
 Krúdy Gyula 105, 107, 109, 264, 377, 403–
 405, 539–540, 637–639, 728
 Krúdy Kálmán 404
 Krüger, Bartholomaeus 558
 Kryżanowski, Julian 42
 Kuczka Péter 738
 Kulcsár Adorján 148
 Kulcsár Kálmán 115
 Kulcsár Péter 412
 Kultsár István 146, 148, 151–152, 154–156,
 158
 Kumorovitz L. Bernát 12
 Kun László 3–6, 9, 13, 16–19, 21–22
 Kuncz Aladár 554, 606, 708
 Kunczer Gyula 157
 Kunfi Zsigmond 116
 Kunos Ignác 353
 Kunszery Gyula 200, 632
 Kurcz Ágnes 546–547
 Kurkó Gyárfás 712
 Kuschner, Eva 127, 129, 411–412
 Kuthy Lajos 549
 Kühne, G. 51
 Küllős Ilona 736
 Kúrosz 655
 La Bruyère 613
 La Fontaine Jean de 401, 431
 La Harpe 290
 La Rochefoucauld 542
 Lábán Antal 151
 Lackner Kristóf 411
 Laczkó András 514

- Laczkó Géza 116, 694
 Ladó János 263—264
 XIV. Lajos 358, 400, 535
 Lajos Fülöp 268
 Lakatos István 664, 674
 Lakatos Pál Péter 553
 Lám Béla 713
 Lamartine 24, 32, 35, 52, 248, 429, 435—436, 446
 Lamennais 52—53, 418, 425
 Landry 302
 Láng Gusztáv 707—714
 Lányi Hedvig 368
 Lányi Viktor 370
 Lassale, Ferdinand 174, 176, 243
 Lasso, Dom Fransecco de 363—364
 I. (Szent) László 5, 15, 18, 21, 133—145
 IV. László 16, 618
 V. László 212—214, 220, 224—226
 László Gyula 5, 552
 László János 633
 László Zsigmond 520—522
 Lászlóffy Aladár 116, 712—714
 Lauka Gusztáv 342
 Lausberg, Heinrich 650
 Le Jay, G. F. 388
 Le Noble 401
 Le Tourneux, N. 286, 543
 Lederer Emma 5, 8, 18, 20
 Lederer, Ignaz 251
 Leibniz 58, 535, 581, 719
 Lehoczky T. 259
 Lehotay Árpád 239
 Lehr Albert 70
 Lelewel 365
 Lemmer, Manfred 160
 Lénárt 77
 Lenau, N. 24, 28—29, 32, 48—50, 435
 Lendl Adolf 256
 Lengnik, F. 186
 Lengyel 175
 Lengyel Dénes 245
 Lengyel Géza 116
 Lengyel Imre 252
 Lengyel József 727, 734
 Lenin 42, 173—174, 179—180, 185—188
 Lenormand, H. R. 607
 Leonardo 386
 Leopardi 24, 32, 438
 Lermontov 29, 32, 436—437
 Lesznai Anna 116
 Létay Lajos 116
 Lévai László 164
 Lévai Névtelen 575—576
 Lévy József 68, 269
 Levi, Attilio 525
 Lévi-Strauss 387, 737
 Levy, Jiří 520
 Levy, Paul 154
 Lewinsky, J. 351
 Leyen, Fr. von der 160
 Liebermann, S. 350
 Ligeti Ernő 553, 707
 Lippay György 402
 Lipsiai Pál 485—486
 Lipsius, J. 282
 Lipson, M. 347
 Liptai 86
 Liselott, V. 88—89, 93
 Lisznyai Kálmán 63
 Liszt Ferenc 248, 259, 439, 447
 Liszti László 85
 Litván György 115
 Livius, Titus 216, 255
 Lóczy Lajos 256
 Loewe, H. 347
 Lomonoszov 430—431
 Longinosz 425
 Lónyai Gábor 58, 251
 Lorca, Garcia 613
 Losonczy Anna 106—107, 568
 Losontzi István 56, 62, 389
 Lote, Georges 518
 Lotman 520
 Lotz János 290—291, 519—520
 Lovas Elemér 617—619
 Lovassy László 249
 Lovik Károly 638
 Lowth, Robert 290—306
 Loyola Ignác 725
 Lőkös István 731
 Lőrinczi László 553
 Lőrinczy Huba 247
 Lucanus 664, 667, 672
 Luczenbacher 249
 Ludfi 90
 Lugossy József 268—269
 Lukác, E. B. 413
 Lukács (presbiter) 491
 H. Lukács Borbála 125
 Lukács György 28, 32, 43, 50, 53, 111, 116, 176—178, 180, 241, 262, 390, 394, 416, 429, 513
 Lukács Móric 683
 Lukácsy Sándor 41, 44, 47, 52, 122, 127, 130, 151, 740
 Lukinich Imre 282
 Lunacsarszkij 111, 113, 179—180, 185, 187—188
 Luther Márton 634, 636—637, 657
 Luxemburg, Rosa 177
 Luxemburgi Zsigmond 136, 677
 Lüdtke 210
 Lükurgosz 669
 Lyka Károly 116
 Lynder Sebestyén 483
 Macaulay, Th. B. 722
 MacDonald 175
 Mácha 32, 37, 422, 433, 437
 Machiavelli, N. 270, 722
 Macpherson 200
 Mácza János 11—113, 185, 191
 Mács József 260
 Macskási Mihály 620

- Madách Imre 35, 39, 257, 439, 468, 554,
 683—692
 Madarassy László 256
 Madzsar Imre 7—8, 14
 Magda Pál 164—166
 Magdics Klára 531
 Magellán 256
 Magyar Balázs 355—357
 Magyar Bálint 229
 Magyar László 257
 Magyar Pál 482
 Magyary-Kossa Gyula 351
 Mailath János 161, 202
 Majakovszkij 112—113, 183—184, 187, 190,
 209
 Major Tamás 239
 Majtényi Erik 553
 Makedóniai Alekszandrosz 576
 Makkai László 504
 Makkai Zsigmond 693
 Maklár Zoltán 239
 Makray Magdolna 548
 Maksay Ferenc 277
 Maktabi 626
 Mallarmé 101, 386, 602, 615
 Mallet, Paul Henry 535
 Málysz Elemér 2, 5, 7, 9, 11—12, 18—19,
 397—398
 Mameli 33
 Man, Henrik de 241
 Mándi Iván 727
 Mandron, Robert 271
 Mann, Heinrich 613
 Mann, Thomas 26, 190, 358, 405, 532, 651
 Mannheim Károly 416
 Mantegna, Andrea 131
 Manzoni, Alessandro 32, 35, 37, 39 47, 53
 Mapes 74
 Márai Sándor 693
 Marcellus 617, 619
 Marchwitza 180, 183
 Marczali Henrik 18, 61
 Margalits Ede 77
 Margolin, J.—Cl. 131
 Mária királyné 619
 Maria Antonia 88
 Mária Terézia 61, 88, 621, 730
 Márki Sándor 80, 653, 661, 665, 667, 674—
 675, 679
 Markiewicz, L. H. 30, 40—42
 Markos János 155
 Marmontel 295
 Marosi Péter 707
 Marót 14
 Marot, Clément 290
 Marót Károly 116, 305
 Maróthi György 252—255
 Maróti Egon 509
 Martialis 48, 131
 Martinkó András 23, 39, 109, 122, 342, 740
 Martinus Oppaviensis 8
 Martinuzzi György 485
 Márton József 59, 200
 Marx 174, 180, 243, 385, 393, 441, 448
 Matheika János 185
 Mátray Gábor 171
 Matthiesson 48, 248
 Mátyás György 537
 Mátyási József 148—149, 389
 Maupassant 244, 344, 604
 I. Maximilianus 670
 Maximilianus Transsylvanus 255—256
 Mayer, J. F. 337
 Mayerhofer 402
 Mazzini 53
 Márten, L. 178
 Mednyánszky László 717
 Medve Zoltán 504
 Megyeri 249
 Megyerice János 114
 Mehring, Franz 176, 177—178
 Meisels, R. D. 348
 Meissinger 127
 Melanchton, Philipp 344, 557
 Melczer Tibor 307
 Melicques, Nicolas de 543
 Melius Juhász Péter 78, 493—494, 577, 744
 Méliusz József 712—713
 Melith Péter 620
 Meltz Hugó 23, 25, 27, 29, 31, 35, 43—45,
 51
 Melville 386, 439
 Mendelsohn, S. F. 348
 Merényi Oszkár 632
 Mérey Sándor 251
 Mérimée, P. 28
 Merk, Augustinus 544
 Mészáros Ági 239
 Mészáros József 114, 713
 Mészáros Lőrinc 673
 Meszlényi Antal 490
 Mészöly Gedeon 544, 546, 554
 Meyer, W. 143—144
 Mezei József 716—719
 Mezey László 2, 9, 17, 131, 408, 411
 Mezőfi Vilmos 245
 Mezősi Károly 122
 Michael de Asti 492—493
 Michaelis Dávid 290, 295
 Michelet 52—53
 Miczkiewicz, H. 23, 29, 32, 39—40, 54, 422,
 424, 428—429, 433—434
 Micyllus 388
 Migne 143
 Mihajlov, D. A. 127, 411
 Mihályfi Ernő 405
 Mikes Főris 372
 Mikes Kelemen 107, 122, 256—257, 273—
 289, 372, 541—543, 553, 742, 745
 Mikes Lajos 117, 406, 701
 Miklós Pál 124, 131, 738, 744
 Mikó Imre 712—713
 Miksa király 486, 496
 Mikszáth Gyula 403
 Mikszáth János 403
 Mikszáth Kálmán 60, 104, 107—108, 261,

- 344—354, 403—404, 539—540, 553, 638,
728, 732, 742
Milkó Izidor 378
Mill, J. S. 720
Milton, J. 162, 253
Mir Ali Navai 626
Mišianik, Ján 743
Mistral 96
Mixich Lajos 291
Mockel, Albert 603
Mód Aladár 241
Moers 472
Moesch Lukács 388—389
Moldova György 727
Molière 42, 252, 433, 613
Molnár Ágnes 78
Molnár Erik 5, 20, 241, 335, 554
Molnár Ferenc 540
Molnár János 389
Molnár József 245—247, 554
Molnár József (nyelvész) 489, 492
Molnár Szabolcs 554
Molter Károly 712
Mommsen, Th. 266, 267
Montaigne 54, 286, 533
Montesquieu 54, 153, 285, 534—535
Montherlant, H. de 33
Moór Elemér 14
Moore, H. 70
Moore, Th. 48, 51, 53
Móra Ferenc 107—108, 613, 727—728
Moravcsik Gyula 3, 5
Moreau, H. 43, 48, 51—52
Moreau, P. 27, 37, 40
Móricz Virág 671
Móricz Zsigmond 86, 102, 107, 227—240,
243, 245, 261, 396, 406, 413, 416, 540, 553,
601, 604, 611, 638, 671, 693—694, 709,
727—728, 733, 736
Mortier, O. P. 492—493
Mortier, R. 128, 418
Moser 344
Mounin, Georges 129
Moussong 472
Mukarovsky, J. 519
Mullarky 347
Munch, Edward 112
Murányi Kovács Endre 705
Musset, A. de 27, 32, 35—37, 40, 48, 50, 52,
54, 418, 434, 437—438, 446—447, 714
Mussolini 370
Muzio de Angelis 724
Müller Miksa 593
Müller, Ottfried 268
- Nacsády József 505
Nádasdy Ferenc 402
Nádasdnyé Thököly Mária 333
Nagy András 553
Nagy Endre 370, 406
O. Nagy Gábor 60, 654
Nagy Ignác 62, 261, 549
- Nagy Imre 10, 354
Nagy István 711, 713
Nagy István (színész) 239
Nagy Iván 621
Nagy Károly 61, 472
Nagy Károly császár 214
Nagy Károly (nyomdász) 705
Nagy Lajos 107—108, 394, 553, 609, 613,
694, 727—728
Nagy László 523, 727
B. Nagy László 241, 551
B. Nagy Margit 402
Nagy Miklós 245, 264, 391, 554, 638, 653
Nagy Pál 712—713
Nagy Péter 246, 538
Nagy Péter (cár) 535
Nagy Sándor 64
E. Nagy Sándor 124, 245
Nagy Sz. Péter 117
Nagy Szabó Ferenc 107
Nagybáncsai Mátyás 489, 574
Nagymihályi Ferenc 621
Nagyszombati Márton 113
Nagyváthy János 150
I. Napóleon 424, 430
Naudé, Ph. 286
Naumann, Fr. 89
Navarrai Margit 570
Négyesy László 64, 67, 70, 291, 299, 301—
302, 304—305, 391, 517, 521—523, 554,
630, 632
Nemcová, Bozena 414
Némédi Lajos 626
Némay János 493
Neményi Imre 728
Nemes Nagy Ágnes 727
Nemeskürty István 555, 659, 662—663
Németh Andor 346—347
Németh Antal 227—239
Németh Antalné Monori Kornélia 227
Németh G. Béla 68, 70—72, 120, 257, 266,
272, 300, 307, 383—387, 391, 410, 506, 740
Németh Gyula 1
Németh János 493
Németh László 65, 68, 70—71, 107—108,
117—118, 123, 240—242, 394, 406, 512,
523—524, 554, 612, 627, 631, 693, 696, 699,
702, 727, 735
Nerval 29, 417, 445—447
Nestle, Eberhardt 544
Neukrautz 183
Neumann János 416
Nicole 287
Nidermayr Márton 490
Nietzsche, Fr. 103, 243, 286, 393, 536
Nisard 625
Nodier, Ch. 43, 54, 418
Nogel István 256
Norberg, D. 144
Nordau, Miksa 732
Noszkó A. 59
Novalis 32, 35, 37, 49, 417, 419, 422, 424—
425, 427—428, 445, 447, 534

- Nyáry Pál 251, 620
 Nyéki Vörös Mátyás 338
 Nyerges, Anton N. 109—111
 Nyeupokojeva, J. G. 434, 437, 739
 Nyíri Antal 543
 S. Nyíró József 111
 Nyíró Lajos 124, 519, 739, 743
- Ochssen, J. F. 626
 Ódry Árpád 232—234, 238
 Okolicsányi Krisztina 506
 Oláh Gábor 550
 Oláh Miklós 129, 255, 483—484, 486, 489,
 490—491, 493, 495
 Oláh Tibor 713
 Oloriu, Constantin 553
 Olcsváry Krisztina 504
 Olearius, Adam 626
 Olosz Lajos 712
 Oltványi Ambrus 252
 Ondrus, Simon 415
 O'Neil 116, 606
 Ónody András 503—509
 Ónody IV. András 504
 Ónody Gáspár 504
 Ónody Sámuel 504
 Opour 14
 Oppenheimer 533
 Orbán Balázs 114—115, 194, 247, 337
 Orczy Lőrinc 149, 170
 Ordódy Katalin 260
 Orosz László 554
 Orska Mária 372—373
 Ortutay Gyula 160, 502, 621, 715
 Osvát Ernő 406, 699
 Osszián 48, 54, 66
 Osztroth Mátyás 339
 Otrokocsi Nagy Gábor 148
 Ottilik Géza 727
 Ottokár (király) 619
 Ovidius Naso, Publius 255, 293—294, 356,
 363, 365
 Öry Miklós 723
- P. mester 2—4, 6—7, 14, 727
 Paak Ferenc 491
 Pach Zsigmond Pál 21
 Pačić, Jovan 198
 Padányi Gulyás Jenő 552
 Padilla, M. V. de 724
 Pais Dezső 9, 543
 Pajon 290
 Pákh Albert 62, 549
 Paksy János 491
 Pál (apostol) 285, 312
 Pál András 196
 Pál Balázs 552
 Palacký 422
 Palágyi Menyhért 684
 Pálfalvi Etelka 543
 Pálffy Albert 549
- Pálffy János 61
 Pálffy Pál 402
 Pálfi Mihály 77
 Palković, J. 198
 Páll Árpád 713
 Pálóczi Horváth Ádám 148, 151, 156, 630—
 631, 736
 Palotai Boris 351
 Pándi Pál 47, 49, 52, 178, 241, 392
 Panfjorov 183, 185
 Pap Károly 117—118, 261, 405—407
 Pap Károlyné 240, 405—407
 Papp Ferenc 116, 267, 582
 Papp Géza 398—399, 501
 Papp Viktor 693
 Paratus 496
 Parini 543
 Paris, Gaston 268
 Parry 305, 430
 Pašiaková, J. 414
 Páskándi Géza 709, 712—714
 Pataki Kornélia 370
 Pathai István 61
 Patkós György 235, 238
 Pauler Gyula 14, 96, 618
 Paulus Diaconus 141—142
 Payr Sándor 635
 Pázmány Péter 396, 723—726
 Péchi Simon 195—197
 Péczely László 520—521, 524, 530
 Pécseli Király Imre 388
 Pecsevi Ibrahim 83—84
 Peéry Piri 227—228
 Pekár Gyula 352
 Pekry Lőrinc 335—340
 Percy 29, 421
 Perényi Imre 669—672
 Pereverzev 175, 186
 Perjés Géza 643
 Pernstein Katalin 573
 Perrault 622
 Persius 214, 659
 Pesson 735
 Petancius 412
 Petelei István 108, 262
 Péter (cár) 366
 Péter (király) 398
 Péter (szerb király) 457
 Péter János 622
 Péterfy Jenő 64, 67, 103, 246, 370, 383—
 386, 539, 587
 Pethő Sándor 553
 Pető István 620—621
 Pető Istvánné 620
 Petőfi Sándor 23—55, 63, 65, 109, 122, 147,
 151, 164—166, 254, 259, 310, 342—343,
 373, 384, 390, 406, 414, 421—422, 437,
 441—456, 507, 520, 530, 548—549, 553,
 693, 709, 715, 722—723, 727—828, 731,
 740
 Petrányi Ilona 118, 407
 Petrarca, F. 23, 48, 525, 576
 Petri András 496—498, 501

- Petrovich Ede 131
 Petrőczy Bálint 260
 Petrőczy István 337
 II. Petrőczy István 339
 Petrőczy Káta Szidónia 333—342
 Petrus Abaelardus 143
 Petschel, G. 347
 Petzold, L. 347
 Peyre, H. 27, 31, 33, 35, 37, 40, 44, 51,
 Phaedrus 253
 Pheidiasz 669—670
 Picart, Michael 681—682
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 212
 Pilinszky János 458, 727
 Pintard, R. 286
 Pintér Ferenc 553
 Pintér Jenő 267
 Pirnát Antal 121, 129, 363, 411—412, 739,
 744
 Piscator 182, 388
 Piskolti István 626
 Pišut, Milan 414
 XI. Pius 371
 Platón 103, 254, 534, 603, 624
 Plautus 254, 623
 Plehanov 42, 185—186
 Plutarkhosz 576, 624
 Poe, E. 371, 445—450, 455, 536—538
 Poerio 33
 Pogány József 116
 Pogány Péter 621
 Pohl, Gerhard 181
 Polányi Károly 116, 307
 Polgár Jozefa 731—732
 Polgár László 723
 Pomogáts Béla 117, 123—126, 274, 714,
 740
 Pompadour 512
 Pompeius 667
 Ponori Thewrewk József 58
 Poóts András 148—149
 Popović, Milivoj 370, 373
 Pór Anna 509
 Porthan 290
 Porumbacu, Veronica 553
 Poszler György 513
 Póth István 198
 Potreszov, A. N. 178
 Poullaille, H. 181
 Prágai György 658
 Prandorffer Tamás 483
 Prati 53
 Pražák, Albert 200
 Pražák, Richard 407, 414
 Preminger, Alex 343
 Prisca, Szent 617—618
 Prohászka Ottokár 395—396
 Prokopp Mária 131
 Propertius 646
 Proust, J. 129
 Pukánszky Béla 154
 Pukánszky Kádár Jolán 151, 549
 Puluszky Ferenc 251, 722
 Puskás Lajos 553
 Puskin 23, 28, 30, 32, 38, 53, 175, 259, 404,
 422, 424, 426, 429, 431—433, 436, 438, 441,
 603
 Pusztai János 713
 Puttendorff 91
 Püspöki Nagy Péter 415
 Pythagorasz 374
 Quintilianus 389
 Quintus 222
 Rába György 123—124, 322, 457, 740, 744
 Rabe, Georg 557
 Rabelais 623
 Rabutin 430
 Racine 287, 435, 534
 Rác Endre 543
 Rác Győző 708, 713
 Rác Olivér 260
 Ráday Gedeon 627
 Ráday Pál 275, 277
 Radiscsev 422
 Radnóti Miklós 116, 394, 396, 405, 467, 533,
 553, 714—716, 727
 Radnóti Miklósné 392
 Radó György 245—247
 Rafajlovič 382
 Raffael 175
 Rajeczky Benjamin 501
 Rajnai Gábor 239
 II. Rákóczi Ferenc 80—95, 256, 273—289,
 313, 340, 399—401, 553, 582
 I. Rákóczi György 362, 504
 II. Rákóczi György 115
 Rákóczi József 278
 Rákóczy Erzsébet 333, 339
 Rákóczy György (herceg) 278
 Rákos Péter 414
 Rákosi Jenő 384, 610
 Ramler 295
 Ramus, Petrus 412
 Ranke, K. 254, 719
 Ransanus, Petrus 121, 412
 Ráskai Gáspár 574
 Raupach 248
 Rypka, Jan 626
 Réau, L. 649—650
 Rechberg 318
 Regulus, Atilius 282
 Reguly Antal 257
 Reiter Ilona 370
 Rejtő István 404
 Remak, Henry H. H. 418
 Rembrandt 539
 Remenyik Zsigmond 124
 Remete László 115—116
 Remus, Georg 681—682
 Renouvin, Pierre 153
 Rényi Dezső 267
 Restif 543
 Réthy Andor 707, 713

- Révai József 123, 175, 189, 241—242, 394
 Révai Miklós 151—152, 155, 201
 Révay Erzsébet 339
 Révay Kata Szidónia 339
 Révész Bertalan 414
 Reviczky Gyula 68, 343, 410, 537, 716—719, 732
 Reychman, Jan 365
 Réz Pál 117—118, 733
 Rhyer, A. D. 626
 Richter, J.-P. 441
 Riedl Frigyes 71, 84, 80, 85, 267, 271, 303, 509, 589
 Rietschl 271
 Riffaterre 387
 Rihel, Wendel 556—557
 Rilke, Rainer Maria 385, 603, 613
 Rimay János 282, 338, 362, 364, 620—621, 643, 728
 „Rimay Klára” I.: Vinnai Klára
 Rimbaud 37, 39, 101, 105, 613
 Rippl Rónai 416
 Ritoók Zsigmond 131
 Ritoók Zsigmondné 412, 490
 Rivera, Diego 178
 Riviere, G. H. 621
 Robespierre 52
 Robotos Imre 713
 Roger, F. 295—296
 Rogerius 398
 Rogovin, V. 179, 187
 Rohan (bíboros) 511—512
 Rohonyi Zoltán 547—548
 Rokay Péter 131
 Romains, Jules 613
 Rónai Mária 610
 Rónay György 27, 40, 394—396, 628, 632
 Ronsard 106
 Rosenberg 62
 Rosetti 522
 Rossignoli, Bernardino 725
 Rousseau 32, 149, 152—155, 160, 418, 420, 442, 448—450, 534
 Rousset, Jean 622
 Roy, Claude 622
 Rožnay, Samuel 198—202
 Rozvány Erzsébet 76
 Rózsa György 131, 408
 Rozsnyai Dániel 256
 Röhrich, L. 345
 Rubiner, Frida 179
 Rubruk 3
 Rudics József 251
 Rudolf király 486, 494
 Rudorf 582
 Ruggiero, Guido de 307
 Rummy Károly György 198—202
 Ruskin 386
 Russel 457—458, 461, 464, 471, 478
 Sade 446, 534
 Sáfrány György 76
 Sáhín 626
 Saint-Just 52
 Saint-Pierre, B. de 430
 Saint-Simon 52, 513, 535
 Sainte-Beuve 26, 383, 386
 Salamon Ernő 554
 Salamon Ferenc 15, 25, 269
 Salánki György 644
 Salánki József 255
 Salm, Ecchius 555, 572—573
 Salm, Julius 555
 Salvanu, Virgil 552
 Sand, G. 24, 28, 36, 48, 52—53, 418, 436
 Sándor István 154
 Sándor Pál 256, 512, 514
 Sánta Ferenc 727
 Sántha Teréz 130
 Sapovalov, A. 186—187
 Sappho 630
 S. Sárdi Margit 342, 412
 Sarkadi Imre 261, 551, 727
 Sárkány Oszkár 202
 Sárközy Andor 506
 Sárközy György 261, 694, 697, 706
 Sárosi Mihály 195—196
 Sartre 116
 Sárvári Pál 199
 Sas Ede 372
 Scaliger, J. C. 388
 Scharrer 183
 Schedius Lajos 683
 Scheiber Sándor 60, 194, 351, 354, 403, 731—732, 742
 Scheifstein, Josef 177
 Schelling 419, 427, 443, 534
 Scherer 271, 724
 Schermann Egyed 622
 Schesaeus, Chr. 113
 Scheurer 253
 Schiller 24, 31—32, 39, 48, 50, 104, 163, 168, 248, 270, 417—418, 422, 424—426, 431, 534, 729—730
 Schiller, F. D. 176
 Schlegel, Fr. 32, 48, 53, 154, 156, 167, 169—170, 425—426, 443, 534
 Schlosser 266
 Schneiderwind, G. 347
 Schmid, A. 649—650
 Schmidt, A. M. 344
 Schopenhauer 98, 243—246
 Schottky, Julius Max 157—158
 Schöne, Albrecht 649
 Schöpflin Aladár 116
 Schumenn 447
 Schvarcz Gyula 90, 92
 Schwarzbaum, H. 351
 Scoppa 519
 Scott, W. 163, 248, 424, 429, 432, 436—437
 Sebők Tamás 518—519
 Sedlitzky 151
 Sega, Drago 127
 Seghers, A. 183

- Seifert Géza 731—732
 Selecky, Stefan 743
 Selingus, Andreas 658
 Seneca 48, 284, 590, 594, 614
 Serfőző Lajos 182
 Serra, R. G. de la 181
 Sértő Kálmán 553
 Servet, M. 253
 Shaftesbury 719
 Shakespeare 26, 33, 39, 42, 48, 53—54, 71,
 101—102, 129, 390, 406, 435, 442, 603, 651
 Shelley 24, 32, 48, 53, 424, 428, 436, 445—
 447
 Sidney, Ph. 412
 Siegescu József 198
 Sigmond István 713
 Sík Sándor 136—137, 140—142, 394—396,
 723—725, 727
 Sima Ferenc 415
 Simon István 727
 Simon, Pierre-Henri 713
 Simon Zoltán 124, 462, 744
 Simonyi Mária 233
 Simonyi Zsigmond 88, 489, 693
 Sinclair, U. 181
 Sinka Erzsébet 263, 733, 744
 Sinkó Zoltán 713
 Sinninghe, J. R. W. 349
 Skala I. 141
 Sklicka, Vladimir 415
 Sklovszkij, Viktor 42
 Słaski, J. 131, 411
 Slovacki 32
 Soares 388
 Sófalvi 77
 Solohov 183, 185
 Solt Andor 683
 J. Soltész Katalin 324—327
 Solyomossy Sándor 6, 292, 297, 299, 303
 Solyom Jenő 333, 335, 637
 Somló Bódog 116
 Somlyó György 43, 523, 735—736
 Somlyó Zoltán 380—381, 610
 Somogyi Erzsébet 233
 Somogyi Péter I.: Melius Juhász Péternél
 is!
 Somogyi Péter 481, 483—484, 494
 Sonthey 163, 534
 Soya, Erik 234
 Sőni Pál 707
 Sörös Pongrác 490, 495
 Sőtér István 5, 40, 68—71, 122, 126—128,
 242, 285, 390—391, 410, 417, 532—535,
 539, 554, 739—744
 Spalatói Tamás 398
 Spencer 243, 307
 Spengler 241, 513
 Speroni, Sperone 388
 Spiegel Aladár 353
 Spinelli, P. 724
 Spinoza 54, 243
 Spitzer, Leo 479
 Spolarich Lajos 367
 Sréter János 684
 Staehelin, Ernst 252
 Staël, Mme de 32, 417—418, 430—433
 Stallknecht, N. P. 418
 Stande, St. R. 177
 Staut József 61—62
 Steele 285
 Stegmann, André 127, 129, 411—412
 Stein Aurél 256—257
 Steiner, R. 243
 Steinert Ágota 550
 Steinitz, W. 290, 305
 Stelczér 485
 Stenczer Ferenc 115
 Stendhal 28, 43, 419, 434—436, 715
 Stoll Béla 74—75, 121, 399, 412, 496, 501,
 546, 681, 740, 744
 Storm, Th. 434, 445
 Stöckel Lénárd 486
 Strich, Fr. 32, 35, 40—41, 49, 419
 Strindberg, A. 612
 Stromp László 481
 Ströbel, H. 178
 Stuller 249
 Suetonius 216, 254
 Sulzer 199, 295
 Sulyok Anna 363—364
 Sükösd Mihály 241
 Süpek Ottó 650—651
 Sütő András 114, 554, 711—713
 Sylvester János 113, 631
 Svecova, Ljubov 184
 Swedenborg, Emmanuel 512—513
 Swift, J. 252
 Swinburne 446
 Szabad György 313, 315—317
 Szabados József 115
 Szabédi László 116, 292, 521—523, 528,
 634—637, 712
 Szabó Béla 260
 Gy. Szabó Béla 713
 Szabó Dezső 116, 241, 245, 413
 Szabó Ede 639
 Szabó Ervin 80, 178
 Szabó Flóris 543—544, 546
 Szabó György 178
 Szabó Gyula 712—713
 Szabó B. István 124
 Szabó Kálmán 554
 Szabó Károly 1, 485, 509
 Szabó Lőrinc 100—102, 124, 204—205, 208—
 209, 262, 457—480, 550—551, 693—694,
 697, 709, 727, 740, 744
 Szabó Magda 727
 Szabó Pál 694, 696—699, 727, 734—735
 Szabó Sándor 693
 Szabó T. Attila 274, 485
 Szabolcsi Bence 61, 142
 Szabolcsi Lajos 80
 Szabolcsi Miklós 111, 122—123, 126—129,
 416, 510, 743—744

- Szádeczky Lajos 336—337, 339
 Szádi 626
 Szakáts István 115
 Szakmári Fabricius István 575
 Szakonyi Károly 727
 Z. Szalai Sándor 242—245
 Szalay Fruzina 380—381
 Szamota István 489
 Szana Tamás 271
 Szántó István 724
 Szántó Róbert 370
 Szántó Rudolf 480
 Szarvas Gábor 489
 Szász János 553
 Szász Károly 71, 276, 536
 Szász Zoltán 116
 Szauder József 78, 120, 122, 129, 147, 153,
 266, 273, 291, 295, 305, 308—309, 323, 740
 Szeberényi Zoltán 413
 Széchenyi István 57—59, 61—62, 165, 250,
 313—318, 322, 328, 384, 526, 553, 583,
 596, 614, 719—721, 723
 Szeder Fábán 156, 163—164
 Szegedi Kis István 281
 Szegedi Veres Gáspár 575
 Szegedy-Maszák Mihály 130, 387, 723
 Szegi Pál 695
 Szegő Pál 642
 Székács József 349
 Székely György 5, 8, 10, 19, 411
 Székely Ilona 636
 Székely János 116, 712—713
 Székely László I.: Szabédi László
 Székely Rózsa 636
 Székesfehérvári János 482
 Szekfű Gyula 80—99, 307, 311, 315, 511
 Szekfű Ignác 80
 Széles Klára 73, 124, 719, 740
 Széll Kálmán 74
 Szemere Bertalan 59—60, 256
 Szemere György 166
 Szemere Pál 24, 158, 169, 202, 249, 584,
 598, 683
 Szemere Samu 103
 Szemerkenyi Ágnes 736
 Szemlér Ferenc 711, 713
 Szenci Molnár Albert 412, 489, 530, 636,
 681—683
 Senczi Miklós 39, 739
 Szende Pál 116
 Szendrey Júlia 445
 Szendrey Zsigmond 349
 Szendrey Zsigmondné 77
 Szendrő József 234
 Szentessy Dániel 256
 Szentimrei Jenő 708, 712—713
 Szentiványi Béla 49, 339
 Szentkúti Miklós 513
 Szentmihályi János 407—408
 Szentmiklóssy Alajos 161—162
 Szentpáli Ferenc 484
 Szentpétery Erzsébet 504
 Szentpétery Imre 2, 7, 618
 Szepessy Tibor 255, 546
 Szerafimovics 183
 Szerb Antal 394, 510—514, 628, 712, 728, 730
 Szerb Antalné 121
 Szerdahelyi György 291
 Szerényi Vilmos I.: Szentmiklóssy Alajos
 Szigeti József 510, 514
 Szigeti József (Kolozsvár) 105—107, 274, 744
 Szigligeti Ede 228—230, 249
 Sziklay János 489
 Sziklay László 124, 127—129, 198, 407, 415,
 422, 739, 744
 Szilády Áron 266 267—270, 272, 485, 495
 Szilágyi Ambrus 490
 Szilágyi Domokos 712—713
 Szilágyi Dezső 714
 Szilágyi Ferenc 74, 257
 Szilágyi István 69
 Szilágyi János György 681
 Szilágyi Sándor 18, 61, 69, 269, 335, 485, 506
 595—596
 Szilassy Judit 503
 Szili József 124, 739, 743—744
 Szini Gyula 116, 603
 Szinnyei Ferenc 63, 71, 503, 505
 Szinnyei József 61, 76, 506
 Szinyei Merse Pál 385
 Szirmay (alispán) 504
 Szirmay Antal 56
 Szokoly Miklós 620
 Szókratész 114, 254
 Szolnay Sándor 552
 Szolón 669
 Szomor Dezső 102
 Szontágh Gusztáv 249, 683
 Szophoklész 101, 683—685
 Szotáczi Mihály 131
 Szotadész 343
 Szörényi László 130, 255, 305, 343, 626
 Sztálin 177
 Sztárai Mihály 484—489, 492, 494
 Szucskov, B. L. 743
 Szuromi Lajos 521, 523, 530—531, 632
 Szűcs Jenő 8—9, 11—12
 Szűcs László 229, 235
 Szűts Ábrahám 62
 Szűts Dezső 550
 Tabéry Géza 549—550
 Tabéry László 712
 Tablic, Bohuslav 201
 Tabódy Endre 367
 Tábori Kornél 457
 Taine, Hyppolit 33, 243, 268—269, 271—272
 Takács Lajos 621
 Takáts Gyula 356
 Taksony 14
 Talpassy Tibor 552—553
 Tamás Aladár 182
 Tamás Anna 257, 506, 548—549, 730
 Tamás Attila 64—65, 69, 477
 Tamás István 377

- Tamási Áron 540, 554, 708, 734—735
 Tanczos Gábor 262—263
 Tapié, Victor 622
 Tarczy Lajos 684
 Tarján Tamás 261
 Tarnai Andor 56, 60, 120, 130, 142, 295,
 305, 681, 739—740, 744
 Tarnóc Márton 412
 Tarnóczy Lóránt 654
 N. Tasnády Ilona 239
 Tasso, T. 162
 Tauszner 380
 Taurinus, Stephanus 114, 653—680
 Téglás Tivadar 509
 Teitelbaum, E. 348
 Telegdi Lajos 75
 Telegdi Miklós 496
 Telegdi Zsigmond 300
 Teleki Domokos 597
 Teleki József 168, 259
 Teleki László 720
 Teleki Mihály 335—339
 Teleki Sámuel 728
 Temesvári István 574
 Temesvári Pelbárt 268, 502
 Tengnagel 724
 Tennyson 445, 448, 451, 454, 720
 Teodorescu, Virgil 553
 Tersánszky Józsi Jenő 734
 Tesauro 388
 Tesseni Vencel 622
 Tezla, Albert 726—729
 Thalheimer 176—177
 Thaly Kálmán 57, 80, 333—334, 340—341,
 399
 Theiner, Augustinus 7, 11
 Theokritosz 101
 Thienemann Tivadar 511, 513
 Thierry, A 53
 Thomasius 255
 Thompson, S. 352, 354
 Thorday János 724
 Thoreau 386
 Thököly Éva 337
 Thököly Imre 335
 Thököly Mária 339
 Thuanus 91
 Thuri György 576
 Thuróczy János 5, 398
 Thury Étele 491
 Thury József 3
 Thury Zoltán 261
 Thury Zsigmond 195—197
 Thurzó György 362
 Thurzó Zsigmond 114
 Thürk, Werner 181
 Tieck 419, 427, 534
 Tiedemann 557
 Timár Kálmán 544
 Tinódi Sebestyén 170, 574, 576, 641
 Tisza István 539
 Tisza Kálmán 383
 Tóbi Antal 164
 Toldy Ferenc 31, 147, 151, 155—156, 160, 163,
 249, 269, 273, 341, 590
 Tolnai Gábor 130, 266, 622, 707, 715
 Tolnai Lajos 717, 728
 Tolnai Vilmos 348—349
 Tolsztoj, Lev 24, 26, 42, 259, 405, 603
 Tomka 251
 Tommaseo 53
 Tompa József 203
 Tompa László 712—713
 Tompa Mihály 63, 384 507
 M. Tótfalusi Kis Miklós 275, 553
 Tóth Aladár 61
 Tóth Árpád 116, 307, 537, 553, 727
 Tóth Béla 61, 252
 Tóth Dezső 123, 713
 Tóth Ede 403
 Tóth Endre 502, 505—508
 Tóth Gyula 243, 719, 722—723
 Tóth István (Marosvásárhely) 113—114, 131
 Tóth István 131
 Tóth Kálmán 505, 507—509
 Cs. Tóth Kálmán 398
 Tóth László 554
 Tóth Lőrinc 249, 684
 Tóth Sámuel 491
 Tóth Sándor 621
 I. Tóth Zoltán 5, 7, 14
 Tőke Ferenc 574
 Tőkés Anna 236
 Töltényi Szaniszló 162—163, 169
 Tömörkény István 728
 H. Törd Györgyi 257, 744
 Török Ferenc 492, 494—495, 573
 ifj. Török Ferenc 573
 Török Ferencné I.: Guthi Ország Borbála
 Török Gyula 262
 Török János 344
 Török Sophie 309, 697
 Törteli Lajos 349
 Tőzsér Árpád 260
 Traianus 672
 Trattner Mátyás 76
 Trefort Ágoston 583
 Tretter György 251
 Trockij 174, 178—180
 Tscharmann, Georg 179
 Tschischka, Franz 157
 Tsétsi János 255
 Turczel Lajos 260, 413, 707
 Turcsányi 537
 Turgenyev 404, 436, 637
 Turóczy-Trostler József 25—26, 29, 33—34,
 36, 38, 42, 45, 47, 50, 54, 594, 622—623
 643, 649
 Tursizi 626
 Uhland, Ludwig 49—50, 422
 Ujváry Zoltán 148
 I. Ulászló 255
 II. Ulászló 658, 661
 Ungár László 151

- Ungnád Kristóf 106
 Ungvári László 234
 Ungvári Tamás 318
 Ungvárnémeti Tóth László 146, 168
 Urbán László 131
 Urban, Waclaw 411
 Ürmösy Sándor 194—197
- Vachott Sándor 24
 Váci Mihály 124, 727, 744
 Váczy János 267
 Váczy Péter 8—13, 18
 Vahót Imre 249, 506
 Vajda György Mihály 125, 127—128, 739, 744
 Vajda János 25, 409—410, 439, 521, 537, 583, 588, 590, 631, 721, 742
 Vajda Kornél 262
 Vajthó László 64
 Valéry, Paul 27, 31, 38, 40—46, 101
 Valkai András 574, 576
 Vámbéry Armin 268
 Vámos Éva 626
 Van Thiegem 418, 535
 Van Haeften, D. B. 542
 Vandervelde 175—176
 Váradi 77
 Váradi András 491
 Váradi Péter 114, 255, 408
 Váradi-Sternberg János 259
 Váradi Ferenc 676
 Várday Kata 620
 Varga Imre 119, 121, 129, 362, 411—412, 739—740, 744
 Varga István 199
 Varga János 151
 Varga József 116, 123, 130, 405, 550, 692, 733, 740
 Varga László 129—130, 740
 Vargha Balázs 198—199, 346
 Vargha Kálmán 120—121, 227, 637—639, 693, 740, 744
 Vargyas Lajos 134, 136—137, 142, 520—523, 526, 530—531, 627
 Vargyin 184
 Vári Attila 713
 Varjas Béla 44, 121, 194—197, 342, 411—412, 488, 556, 621, 642—644, 646, 739, 744
 Várkonyi Nándor 102
 R. Várkonyi Ágnes 274, 311
 Várnai Zseni 178
 Varró János 711, 713
 Varsányi György 575
 Váry István 554
 Vas István 277, 523, 636
 Vásárhelyi 249
 Vasvári Pál 316, 548
 Vaszary Piroska 232—234
 Vay Sándor 503
 Vécsey Péter 504
 Végh József Mihály 543
 Vekerdi József 133
- Vekerdi László 240—242
 Velcsov Mártonné 543
 Verancsics Antal 113, 573
 Vercellensis, Johannes 619
 Veress Dániel 713—714
 Veress Zoltán 712—713
 Veres András 739
 Veres Péter 107, 405, 410, 427
 Vergilius Maro, Publius 56, 254, 356, 627, 664, 668
 Verlaine, Paul 23, 50, 101, 105, 262
 Vernage, E.-F. 285, 543
 Verő Leó 160
 Verseggy Ferenc 291, 740, 744
 Vértes György 392
 Vértesy Jenő 684
 Vértesy Miklós 80
 Vetsei József 76
 Vezér Erzsébet 327
 Viallaneix, Paul 127, 129
 Viau, Théophile de 287
 Vida Károly 251, 388
 Vigny, A. de 32, 35, 52, 418, 429, 446, 452
 Villemain, A. T. 48
 Villon, François 23, 650
 Vilmos császár 539
 Vilnay, Z. 351
 Vilney, Anton 47
 Vincentius Justinianus 492
 Vinnai György 621
 Vinnai István 621
 Vinnai Klára 621
 Virág Benedek 151—152
 Viszota Gyula 57
 Vita Zsigmond 713
 Viterbói Gottfrid 398
 Vitéz János 114, 121, 131, 212—226, 255, 412
 ifj. Vitéz János 408
 Vitkovics Mihály 76, 149, 151, 156
 Vizer Ádám 626
 Vizkelety András 145
 Voigt Vilmos 210, 737
 Voinovich Géza 71—72, 76, 684
 Voisine, Jacques 128
 Voit Pál 401—402
 Voiture 287
 Volf György 133—134
 Voltaire 323, 418, 424, 534
 Voronszkij, A. K. 180
 Vossius 388
 Vossler, Otto 153
 Vörös Károly 148, 150—151
 Vörösmarty Mihály 24, 29, 32, 36, 39—40, 49, 76, 162, 202—203, 248—249, 264, 322, 396, 422, 436—437, 441—443, 512, 584—585, 611, 641, 683, 723, 727—728
 Vring, Georg van der 181
 Vujić, Joakim 151
 Vujicsics D. Sztóján 124—125, 128—129, 744
 Vulcan, Josif 731

- Wachal, Robert S. 519
 Wackenroder 417, 419, 427, 534
 Wagner, Richard 439
 V. Waldapfel Eszter 251
 Waldapfel József 151, 554—558, 568, 572,
 578
 Walther László 251
 Wass Sámuel 256
 Wéber Antal 729—730
 Weber Artur 157, 682
 Wehrli, Max 240, 710
 Weinberger Imre 351
 Weinert, Erich 181, 183
 Weiskopf, F. C. 181
 Weisz, M. 347
 Wellek, René 40, 268, 420, 425
 Wenzel Gusztáv 10, 617—618
 Weöres Sándor 124, 131, 458, 727
 Werbőczy István 57, 661
 Werner, Zacharias 35
 Wertheimer Ede 365—366
 Wesselényi Ferenc 384
 Wesselényi László 337
 Wesselényi Miklós 249—251, 271, 317
 Wesselsky, A. 354
 Whitman, Walt 386, 448, 720
 Wick Béla 491
 Wieland, Chr. 199
 Wigner Jenő 515
 Wilde, O. 609, 612
 Wilder, Thornton 606
 Wildner Ödön 116
 V. Windisch Éva 274, 744
 Winter, Eduard 128, 273
 Wittfogel, Karl 176
 Wolf 183
 Wolff, Chr. 255
 Wolker, Jiří 174, 188
 Wolphardus, Adrianus 114, 653
 Wordsworth 32, 54, 163, 424, 428—429, 445
 Wossildos, R. 347
 Wölfflin, H. 41—42
 Wright, William 724—725
 Wujek, Jakab 724
 Wurzbach 157
 Xantus János 257
 Xenophón 624
 Xerxész 576
 Zakalinczky István 491—492
 Zákány 504
 Zala József 260
 Zápolya János 674, 676
 Zedlitz, Josef 251
 Zelk Zoltán 727
 Zetkin, Clara 174, 176, 182
 Ziegenggeist, Gerhard 201
 Zilahy Károly 587
 Zilahy Lajos 239
 Zimmer, W. 178
 Zofcsák 249
 Zola 244, 246, 404
 Zolnai Béla 248, 273, 286—287, 510, 541—
 542, 641, 644
 Zrínyi Miklós 63, 109, 170, 199—200, 275,
 489, 528, 553, 585, 627, 631, 672, 745
 Zrínyi Miklós (hadvezér, XVI. sz.) 484
 Zubreczky György 111
 Zsadányi Henrik 457
 Zsámbóki János 113—114, 131, 415
 Zsilinszky Mihály 484
 Zsilka Tibor 415
 Zsirmunzskij, V. M. 154, 525
 Zsivora György 251
 Zsoldos Jenő 60, 63, 403, 731—732, 742
 Zsolt Béla 549
 Zsukovszkij 422, 431—432

KÉZAI SIMON ÉS A XIII. SZÁZAD VÉGI KÖZNEMESI IDEOLÓGIA
NÉHÁNY VONÁSA*

Kézai Simon¹ a XIV. századi krónikakompozíció részeinek megalkotói közül az első névről ismert történetírónk. Születésének helyét illetően Szabó Károly Bihar,² Csánki Dezső Pest,³ Domanovszky Sándor pedig Zemplén megye mellett foglalt állást.⁴ A kérdést általában arra élezték ki, hogy Kézai ismerte-e a hun-történet színhelyét szerepeltetett Dunántúlt, azaz ő a hun-történet szerzője vagy nem. Holott a Dunántúl ismerete nem közvetlen függvénye a születési helynek,⁵ hiszen mint udvari klerikus — bárhol látta is meg először a napvilágot — jól megismerhette a Dunától nyugatra fekvő területet. Az a probléma pedig, hogy Kézai-e a szerzője a hun-történetnek, nem topográfiai ismeretek kérdése.

Hasonlóképpen nincs eldöntve Kézai származása sem. Egyesek félszabad vagy szolgarendű,⁶ mások kis-, illetve köznemesi családból eredeztették.⁷ Mivel Kézairól úgyszólván alig van okleveles anyag, így a származás kérdése valóban nem tisztázható egyértelműen, de tulajdonképpen nem is elsőrendűen érdekes. A lényeg inkább az, hogy milyen eszméket milyen politikai célok szolgálatába állít. Ehhez a mű elemzése ad egyedül biztos kiindulópontot.

* A jelen dolgozat egy nagyobb tanulmánynak egyik, az önálló publikáció követelményei szerint átalakított része. Nem tarthattuk feladatunknak, hogy itt kitérjünk a magyar krónikák eredeztetéséről vallott nézetünk ismertetésére; ilyen módon az általunk feltételezett, Kézai munkáját megelőző és eme írásunkban utalásszerűen érintett krónikás alkotások keletkezését, ideológiai arcélét illetően rövid összefoglalásunkra (KRISTÓ Gyula: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968.) kell hivatkoznunk.

¹ A Kézaira vonatkozó régebbi irodalmat I. DOMANOVSZKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp. 1906. 151—180.; az újabb irodalomról ifj. HORVÁTH János műveinek [Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. (továbbiakban: Stílusproblémák) 350—388.; A hun-történet és szerzője. ItK 1963. 446—476.] lapalji jegyzetei tájékoztatnak.

² SZABÓ Károly: Kézai Simon mester magyar krónikája. Magyarország történetének forrásai I. köt. III. füzet. Pest 1862. I. l., 2. jegyz.

³ CSÁNKI Dezső: Kéza. Száz 1903. 886—890. — L. még ECKHARDT Sándor: Attila a mondában. NÉMETH Gyula (szerk.): Attila és hunjai. A Magyar Szemle Könyvei XVI. Bp. 1940. 197.

⁴ DOMANOVSZKY Sándor: Kézai és a hunkrónika. Károlyi-Emlékkönyv. Bp. 1933. 128—132. — L. még CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 599.

⁵ HORVÁTH János (Stílusproblémák 354.) is eldöntetlennek ítéli a születés helyét.

⁶ CSÁNKI Dezső: i. m. 890.; DOMANOVSZKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája 149.; HORVÁTH János: Stílusproblémák 379.; MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bp. 1967. 54.

⁷ GERÉZDI Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Irodalomtörténeti Könyvtár 7. Bp. 1962. 27.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 599.

A középkori történetírásban szinte kötelező a népek *bibliikus eredeztetése*. A korai krónika Kámtól,⁸ Anonymus⁹ (s minden bizonnyal egy, P. mestert közvetlenül megelőző XIII. század eleji krónika) pedig Jáfettől vezeti le a magyarokat. Kézai Jáfet → Thana (szkíta király) → Menroth leszármazási sort közöl.¹⁰ Közvetlen és sokoldalú párhuzam Kézai Menrothja és a biblia Nimródja (Nemprothja) között nincs, mégis bizonyos, hogy Kézai Menrothra ruházta Nimród tetteit. Honnan való Menroth neve? Györffy György szerint a XI. századi gestából, azaz a hagyományból,¹¹ *ifj. Horváth János* pedig úgy látta, hogy a Kézai által megjelölt Menroth ősapja semmiféle mondai hitelre sem támaszkodhatik, az mindenestül Kézai leleménye.¹² *Horváth* eme elméletének azonban több támadható pontja van. Egyrészt: ha Kézai Menrothot a bibliai Nimróddal azonosította — márpedig ezt *Horváth* is elfogadja¹³ —, akkor érthetetlen, hogy miért nem veszi át onnét a Nimród nevet. Nyilván a Menroth név köti. Ha ezen elnevezést Kézai költötte volna (de miért, ha alakját úgyis Nimródról mintázza?), könnyen felcserélhette volna a Nimród névvel. Másrészt kevésbé valószínűnek tűnik számunkra *Horváth János* ama feltevése, hogy „*Ménrót* személye . . . Kézainál nem egészen fikció: a *történeti-mondai Mén-Marót alakját tette meg a hun és a magyar nép ősapjának.*”¹⁴ (Menroth nevét egyébként már egyeztetni próbálták finnugor és török megfelelőekkel,¹⁵ legutóbb *Mezey László* tartotta lehetségesnek, hogy Menroth egy, a magyarság fölött uralkodott kazár fejedelem neve lenne.¹⁶) *Horváth* érveinek gyengesége, a bátortalan és nem meggyőződen dokumentált egyeztetési kísérletek s egyéb — alább tárgyalandó — szempontok arra mutatnak, hogy Menroth neve a hagyományból való (ami nem zárja ki végső fokon a névnek a kazár—magyar együttélés korából való származását), persze aligha lehet szó arról, hogy Magyarországon már a XI. században írásba foglalták volna e nevet.

Nagyon tanulságos lehet a Kézai-krónika 4. fejezetének¹⁷ vizsgálata.

1. Menroth „kevert” származású: ősapja, Jáfet, bibliikus, apja, Thana, a szkíták királya pedig akár Isidorustól, akár Iustinustól átkerülhetett Kézaihoz.¹⁸

2. A toronyépítés mozzanata — Sineár földjére lokalizálva — bibliikus.¹⁹

3. A torony belsejének leírása — mint ahogy Kézai maga hivatkozik forrására — legalábbis közvetve Iosephustól való irodalmi kölcsönzés.²⁰

4. A torony külső képének, tulajdonképpen piramis voltának felvázolása Hérodotoszra megy vissza,²¹ lehet tehát irodalmi is, de az is elképzelhető, hogy e hírben az 1248—1254. évi keresztes hadjárat tapasztalatai tükröződnek, amikor a keresztesek Egyiptomban jártak.

5. Eiulath neve bibliikus.²²

⁸ MÁLYUSZ Elemér: Krónika-problémák. Száz 1966. 719.

⁹ Emericus SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I.) 35.

¹⁰ Uo. 143.

¹¹ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Bp. 1948. 18., 28.

¹² HORVÁTH János: *ItK* 1963. 458.

¹³ Uo. 459.

¹⁴ Uo. 460. — Kiemelés ott.

¹⁵ *Irodalmát I.* GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 28. I. 1. jegyz.

¹⁶ MEZEY László: *A magyar szöveg jegyzetei. Képes Krónika.* Bp. 1964. 187. I. 4. jegyz. — Ilyen feltevésre I. GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 27—28.

¹⁷ SRH I. 143—144.

¹⁸ L. Alexander DOMANOVSKY: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Annotationes. SRH I. 247. annot. 8.

¹⁹ I. Mos. 11, 2—9.

²⁰ L. Alexander DOMANOVSKY: *Simonis de Keza Gesta Ungarorum.* Annotationes. SRH I. 143. annot. 10.

²¹ L. uo. 143. annot. 13.

²² L. uo. 144. annot. 2.

6. Annak a hírnek az eredete, hogy Kézai Eiulathot Perzsiával azonosítja, és a magyar őshazát Perzsiába helyezi, több helyen is kereshető. Egyrészt: Kónsztantinosz tudósít arról, hogy a magyarok egy része, a szavárdok Perzsiába költöztek, s a Kárpát-medencébe jött magyarok a X. század közepén még tartották a kapcsolatot azokkal.²³ Nem kizárt tehát, hogy a perzsiai őshaza tudata a hagyományban gyökerezik.²⁴ Emellett tanúskodik Anonymus is. P. mester Zuárd-történetében²⁵ ugyanis a szavárdok keletre költözésének emléke maradt meg, s Anonymus e tudósítás megkonstruálásakor feltehetőleg a szájhagyományból merített.²⁶ Nem vethető el tehát az a feltevés, hogy pár évtizeddel később Kézai is a szájhagyományból hallhatott a perzsiai magyarokról. Másrészt: Kézai Menrothot a bibliai Nimróddal azonosította. Márpedig a Kézai előtt minden bizonnyal ismeretes Isidorus szerint Nimród Perzsiába költözött, és ott alapított birodalmat.²⁷ Innen már csak egy lépés, hogy — ha a magyarok őse, Menroth—Nimród perzsiai, akkor — a magyarok is Perzsiából származzanak. Eszerint tehát a perzsa származás lehet tisztára irodalmi reminiscencia is. Harmadrészt: Horváth János szerint Kézai konkrét értesülésekkel bírhatott a keleten maradt vagy odaköltözött szavárd-magyarok nyelvét illetően,²⁸ hiszen megjegyzi: nyelvük annyira különbözik a magyarokétól, mint a szászoké a türingiaiakétól. Ezt a feltevést annál kevésbé szabad elvetnünk, mert tudjuk, hogy a XIII. század második felében „kitágult” a világ, Nyugat- és Közép-Európa népei előtt megnyílt a Napkelet,²⁹ illetve Győrffy György hívta fel a figyelmet, hogy „Rubruk 1253-ban visszatérő útján az Aras mellett fekvő Naxua városban találkozott egy magyar domonkossal, ki Tifliszbe volt menendő. A Naxuából Tifliszbe vezető út a szavárdok egykori lakterületén vezetett át.”³⁰ Sőt, Ungari Asiaticci néven még a XIV. század első felében is hallhatunk a kaukázusi (perzsiai) szavárd-magyarokról.³¹ A 6. számú hír eredete tehát egyértelműen nem dönthető el.

7. Menroth feleségének Eneth (tulajdonképpen 'ünö') neve feltétlenül hagyományra megy vissza.³²

8. Sokkal problematikusabb a Hunor név eredete. Úgy véljük, teljes bizonyossággal nem válaszolható meg a származás kérdése. Mindenesetre Győrffynek ama, Marquarttól merített nézete, hogy a Hunor elnevezés az onogur népnévre vezethető vissza,³³ elfogadásra talált Horváth Jánosnál is.³⁴

9. Kézai azon híre, hogy Menrothnak több neje volt, a hagyományból jöhet, s valóban archaikus elem.³⁵ Viszont e mozzanat lejegyzése nagy biztonsággal Kun László korára mutat, akit ismételtelen többnejűséggel vádoltak a szép kun nők kedvelése miatt.³⁶ Anonymus a XIII. század elején még nagyon határozottan küzd a többnejűség ellen: egyrészt nem közli a nőrablás-

²³ MORAVCSIK Gyula: Bíborbanszületett Konstantin A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 170—175.

²⁴ DEÉR József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Száz 1945—1946. 15.; GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 31—32., 56.; ua.: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet. Bp. 1965. 16.

²⁵ SRH I. 92—93.

²⁶ GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 33.

²⁷ Isid. Etym. XV. I. 4—8. — L. THÚRY József: A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. Száz 1897. 399—400.; GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 19.

²⁸ HORVÁTH János: ItK 1963. 461

²⁹ GYÖRFFY György: Napkelet felfedezése 27—35.

³⁰ Ua.: Krónikáink és a magyar őstörténet 86.

³¹ Uo. 81—87.

³² L. uo. 12—13. és uo. 4—10. jegyzetekben megadott irodalmat.

³³ Uo. 29—31.

³⁴ HORVÁTH János: ItK 1963. 463—464.

³⁵ GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 18—19.

³⁶ HORVÁTH János: ItK 1963. 461.

mondát, másrészt pedig az Exordia Scythica esetleg félreérthető szövegét teljesen egyértelművé teszi: a szkíták „nem paráznalkodtak, hanem mindenkinek csak egy felesége volt.”³⁷

A fentiekből az alábbi következtetések vonhatók le: Kézai

1. ismerte és tiszteletben tartotta a Jáfet-genealógiát s a magyarok szkita eredeztetését, mely először Magyarországon — s mindjárt egymással összekapcsoltan — feltevésünk szerint a XIII. század eleji krónikában bukkant fel;³⁸

2. ténylegesen azonosította Menrothot a bibliai Nemprothtal. Az identifikálást a toronyépítésnek kétségtelenül a bibliából vett mozzanata közvetlenül, Kálti Márk pedig közvetve bizonyítja; Kálti ugyanis már nem is Menrothot, hanem Nemprothot ír,³⁹ úgy érezvén, hogy — a névkülönbség ellenére — Menroth Nemprothtal azonos;

3. mint láttuk, használta a bibliát és Isidorust, maga mondja önmagáról, hogy klerikus volt;⁴⁰ ezek ismeretében hihetetlen, hogy Kézai ne tudta volna: Nemproth nem Jáfet leszármazottja.

Kérdés: miért koholt fiktív genealógiát, miért iktatta be krónikájába a Menroth nevet, miért vitte át reá a bibliai Nemproth egy-két vonását?

A válasz megadását több vonatkozásban kereshetjük.

1. Gondolhatunk a hagyományra. Egyrészt Jáfetnek a genealógiában maradását kellően indokolhatja a magyarságnak (a XIII. század eleje krónikásától és) Anonymustól meggyökeresztett eredeztetése, másrészt Menroth bekerülését tökéletesen magyarázza a magyar szóbeli hagyományban gyökerező volta. De a hagyományra való hivatkozás nem adhat végső választ a kérdésre.

2. Horváth János szerint a Menroth—Nemproth azonosítás azt sugallja, hogy „az »átkozott« ős is elfogadható valamiféleképpen, különösen, ha ez ős vállalásával oly messze időig lehet visszavinni a nemzet történetét.”⁴¹ Igen ám, de e célnak Jáfet is megfelelne.

3. Menroth alakjának — földrajzi lokalizáláson túl (Eiulath) — egyetlen biblikus vonása van: a toronyépítés, s ez a biblia beállítása szerint *lázadás isten ellen*.⁴² Mivel Menroth és a bibliai Nemproth között csak ez a megfelelés van, egyetlen következtetést involválhat: Menroth-Nemprothot, bár elbukik istennel szemben, mégis ősként lehet elfogadni — istennel szembeni lázadása miatt.

Nagyon furcsa, sajátosság eljárás ez Kézai részéről: tisztelte az írott magyar történeti tradíciót, nem volt bátorsága Jáfetet kihagyni a genealógiából; Menrothot, az íratlan népi hagyomány ősapját a bibliai Nemproth legismertebb tétével ruházta fel, de e két utóbbi személyt nyíltan, bevallottan azonosítani s Nemprothnak nevezni nem merte. Nyilván tudta, hogy Nemproth Kám leszármazottja, s mégis Jáfetet teszi meg Nemproth elődjének,⁴³ s Nemprothot Menrothnak nevezi, hogy e díszes csomagolás (Jáfet az írott tudákos, Menroth az íratlan népi hagyományból) elfedhesse a lényegét: azért Nemprothot választotta a magyarság őseül, mert isten ellen *mert lázadni*, azonban — micsoda antitezise ez az előbbinek — *elbukott* istennel szemben. Joggal kereshető eme ellentmondásban az objektívnek (Kun László kora) és a szubjektívnek (Kézai egyéni állásfoglalása) az ellentéte.

³⁷ SRH I. 36. L. GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 52. — S hogy a 4. fejezet ugyanattól való, akitől a 2., azaz Kézaitól, azt egyéb érveken túl olyan formai tényező is bizonyítja, mint a mindkét fejezetben előforduló, speciálisan az „asztrológus” Kézaira jellemző „lunaris circulus” kifejezés (SRH I. 142., 143.).

³⁸ KRISTÓ Gyula: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. FK 1970. 114—115.

³⁹ SRH I. 247—248.

⁴⁰ Uo. 141.

⁴¹ HORVÁTH János: Stílusproblémák 371.

⁴² I. Mos. 11, 5—9.

⁴³ HORVÁTH János (Stílusproblémák 371.) is úgy véli, hogy a Menroth—Nemproth azonosítás egy klerikus részéről csak tudatos lehet.

A Kézai-krónika 5. fejezetében olvasható ún. csodaszarvas-mondát⁴⁴ általában két részre szokták bontani: a csodaszarvas és a nőrablás mondájára. A szakirodalom általában egyetértett abban a kérdésben, hogy a nőrablás a magyar nép ősi eredetmondája,⁴⁵ korántsem volt azonban véleményegyezés a csodaszarvas-történet mondai jellegét illetően.⁴⁶ A kérdést — úgy véljük — Horváth János oldotta meg: a hunoknak és a magyaroknak is volt csodaszarvas-mondájuk (bár a két monda szarvasai eltérő jellegűek), s ez megerősítette Kézai hitét — Jordanesből értesülve a hun mondáról — a hun—magyar azonosságban.⁴⁷ Ez a magyarázat teljesen hihető: több keleti nép ismeri — még eredetmonda formájában is — a csodaszarvas-históriát.⁴⁸

Izgalmas kérdés: mikor jegyezték le a magyarság eredetmondáját? Sokáig általánosan elfogadott volt, hogy azt már az ősgesta tartalmazta.⁴⁹ Horváth János 1954-ben kifejtette: mivel István, László és Kálmán törvényei erősen küzdenek a nőrablás ősi szokása ellen, eredetmondánk nőrablás-motívuma nyilván nem kerülhetett bele a legkorábbi krónikás szerkesztménybe. Viszont Kun László idejében már nem volt akadálya, hogy a hun—magyar őstörténetben ez az eredetmonda is helyet kapjon. Ugyanígy ideológiai akadálya lehetett annak, hogy a csodaszarvas története az első krónikában lejegyzésre találjon. A magyarság eredetmondájában ósnyaként szereplő Eneth ugyanaz a szarvasűnő, amely a Meótságba költözésnél is szerepet játszik. Ez a monda az anyajog uralmának emlékét őrzi. Ha az anyajogú társadalom már régen a múlté is, a monda totemisztikus, pogány eleme, amely ellen még I. László törvénye is intézkedik, eleven lehetett.⁵⁰ Horváthtal szemben Klaniczay Tibor nem tartotta hihetőnek, hogy első gestánk írója pusztán ideológiai óvatosságból kitért volna az eredetmonda (és az Álmos-monda) lejegyzése elől, hiszen e két mondában az ősi totemisztikus elemek ekkorra már elhalványultak, másrészt gestáirónk a magyarság eredetére vonatkozóan a néphagyományon kívül nem is találhatott más forrást. Legfeljebb a nőrablás mondája támaszthatott némi akadályokat a lejegyzés elé, de Klaniczay itt is valószínűnek vélte a XI. századi írásba foglalást.⁵¹ Klaniczay

⁴⁴ SRH I. 144—145.

⁴⁵ L. pl. HÓMAN Bálint: A magyar hun-hagyomány és hun-monda. Bp. 1925. 65.; HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.² A Magyar Szemle Könyvei IV. Bp. 1944. 40.; ECKHARDT Sándor: Attila a mondában 200—201.; GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 11—14. — Irodalmát I. uo. 11. I. 1. jegyz.

⁴⁶ A kérdés irodalmát I. uo. 35—36. — Az irodalmi kölcsönzés mellett foglalt állást MORAVCSIK Gyula (A csodaszarvas mondája a bizánci írónál. EphK 1914. 338.; Bizánc és a magyarság. Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3. Bp. 1953. 101.), HÓMAN Bálint (A magyar hun-hagyomány és hun-monda 65.), id. HORVÁTH János (A magyar irodalmi műveltség kezdetei² 46.), INOKAI TÓTH Zoltán (Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Száz 1945—1946. 35—36.). — Az 1948 utáni irodalomból MOLNÁR Erik (A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Bp. 1949. 51.), KARDOS Tibor [Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez. FK 1957. 218.; Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban. Ua. (szerk.): Régi magyar drámai emlékek I. Bp. 1960. 17.], DÖMÖTÖR Tekla (Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda. FK 1958. 322.), SZÉKELY György (ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 30.), ifj. HORVÁTH János (ItK 1963. 455.), KLANICZAY Tibor [A magyar irodalom története 1600-ig (A magyar irodalom története, főszerk.: SÓTÉR István. I. köt.). Bp. 1964. 25.] és LÁSZLÓ Gyula (Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967. 52.) mondainak itéli a történetet.

⁴⁷ HORVÁTH János: ItK 1963. 455.

⁴⁸ L. BERZE NAGY János: A csodaszarvas mondája. Ethn. 1927. 65—80., 145—152.; GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 36.; ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: i. m. 27. (a vonatkozó részt SZÉKELY György írta); LÁSZLÓ Gyula: i. m. 15.

⁴⁹ L. pl. GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 17., 36—38.; KLANICZAY Tibor: i. m. 56.; MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai 16. és 16—17. I. 16. jegyz.

⁵⁰ HORVÁTH János: Stílusproblémák 14.

⁵¹ BÓTA László: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája. MTA I. OK VIII. (1956) 308—309.

ellenében *Horváth* ismét megállapította: a szarvasünő-monda mellett nem szóltak dinasztikus érdekek, éppen ezért ezt a mondát — amely szorosan kapcsolódik a nőrablás szintén ősi mondájához, ami ellen a legkorábbi törvények egyaránt küzdenek — a legrégebb gesta szerzője nem vehette fel művébe.⁵²

Horváth János 1963-ban — úgy ítéljük — meggyőzően igazolta álláspontját, felhasználva Anonymus prologusát: „Tehát legjobbnak tartottam, hogy igazán és egyszerűen írjam meg Neked, s így aki olvassa, tisztán láthassa, miképpen estek meg a dolgok. Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna. Ezért most már inkább az iratok biztos előadásából meg a történeti művek világos értelmezéséből nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát.”⁵³ *Horváth* úgy véli, Anonymus prologusa, mely szerint a magyarok eredetéről nem írott források, hanem csak a hamis szóbeli hagyományok számolnak be, cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a magyar nép eredetmondája semmiképpen sem szerepelhetett Anonymus előtti gesta-, illetve krónika-irodalmunkban. P. mester elítélő jelzői (hamis, nem szép, illetlen) nem hagynak kétséget az iránt, hogy itt csakis egy totemisztikus, tehát a népet állatöstől származtató eredetmondáról lehetett szó.⁵⁴

Horváth megállapításának helyes voltához — úgy véljük — nem férhet kétség. Ha Anonymus még a regösök énekéből hallhatta ezt a mondát, nehezen képzelhető el, hogy Kézai korában kiesett volna a parasztok „repertoárjából”, sőt, ha Kézai — elsőként — lejegyzí a mondát, ez feltétlenül amellest szól, hogy a nép a XIII. század végéig sem engedte feledésbe menni.⁵⁵ A XI—XII. században mi is ideológiai tilalomfát látunk a lejegyzés elé meredni, a totemisztikus ős, Eneth (’ünő’), a XI. századi törvények által üldözött nőrablás nem találhatott feljegyzőre a XIII. század előtt. Az is sokatmondó, hogy feltevésünk szerint az Álmos-mondát, amely pedig erősen dinasztikus beállítású, szintén csak a XIII. században, annak elején foglalják először írásba, akkor is totemisztikus jellegétől megfosztva.

Solymossy Sándor a motívumkincs vizsgálata szempontjából csodaszarvas- és nőrablás-mondára bontja szét a históriát,⁵⁶ amit mások, történészek is megtettek⁵⁷ — a monda egésze szempontjából indokolatlanul. Csak annak feltevésére van jogalapunk, hogy a monda — legalábbis a lejegyzés, de alkalmasint a keletkezés kora szempontjából is — egységes. Vagyis: ha a XII—XIII. század fordulóján egy totemisztikus mondát csak átalakítva lehetett leírni, akkor a magyarság eredetmondájának írásba foglalása a nőrablás motívuma miatt még lehetetlen. (Ortodox egyházi szemlélet mércéjén persze még a XIII. század végén is az.) Ámde a monda írásbeli megfogalmazását egy igen határozott, Kun László korára valló egyházi lazulás tette lehetővé. Ez a fő bizonyíték a monda Kun László-kori, Kézai által eszközölt lejegyzéséhez, vagyis az írásba foglalás rábizonyít saját keletkezési idejére.⁵⁸ Szorosan hozzátartozik a mondához a benne található pozitív meotiszi őshaza-kép (jószágtartásra alkalmas, gazdag, kies vidék) felvázolása,⁵⁹ amely Kézai önálló megjegyzése; jól mutatja, hogy a XIII. század

⁵² Uo. 314.

⁵³ SRH I. 33—34.

⁵⁴ HORVÁTH János: ItK 1963. 450—457. — A gondolatot, hogy ti. Anonymus jelzői mondánkra vonatkoznak, már SOLYMOSSY Sándor (Monda. A magyarság néprajza III. Bp. é. n. [1934.] 189.) kifejtette, de a lejegyzés kronológiája szempontjából nem hasznosította.

⁵⁵ L. ua.: A magyar csodaszarvas-monda. Magyarorságtudomány 1942. 172.

⁵⁶ Uo. 161.

⁵⁷ L. pl. HÓMAN Bálint: A magyar hun-hagyomány és hun-monda 65.

⁵⁸ L. KRISTÓ Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethn. 1970. 113—116. — Az Álmos-monda írásba foglalásának idejére l. uo. 116—119.

⁵⁹ SRH I. 144.

eleji átfestés eredményeként a sötét tónusúra rajzolt őshaza-portrét egyre pozitívabb beállítás váltotta fel.⁶⁰

Kézai a hun—magyarok vándorlásának több etapját jegyezte fel. A perzsiai, meótszi, szkítiai, majd pannóniai haza említése⁶¹ — jöllehet az elnevezések irodalmi kölcsönzésből valók —, egyáltalán a több haza képzete, a honfoglalás előtti vándorlás mozzanata eredeti hagyomány lehet.⁶²

Vitathatatlanak véljük — elsősorban *Madzsar Imre*⁶³ és *Horváth János* érvei voltak számunkra perdöntők⁶⁴ —, hogy a *hun-történet Kézai munkája*. Hogy IV. Béla alatt nehezen képzelhető el keletkezése (ahová pl. legújabban *Csóka J. Lajos* helyezi⁶⁵), azt — sok egyéb körülmény mellett — IV. Béla Totylát említő oklevele is mutatja, melyben a rettegett és gyűlölt tatárokkal rokonítja Totyla—Attilát.⁶⁶

Mi adhatott alapot a hun—magyar rokonság, illetve azonosság kidolgozására, amikor ez — mint tudjuk — nem ősi hagyomány?⁶⁷ A válasz nem kimunkált, a szakirodalom igazi alapos-sággal még nem foglalkozott a kérdéssel, egyértelmű feleletet a kérdésre ma még nem lehet adni. Az egyik oldal a kun-hun vélt névazonosságban,⁶⁸ más az onogur → hunor névfejlődésnek a hun népnévhez közeli végeredményében,⁶⁹ ismét más a dunántúli romokban, az azokhoz fűződő mondákban keresi az indítékot.⁷⁰ Nyilván fontos láncszemek ezek, de aligha döntők.

Igen jelentős felismerésnek bizonyult, módszeresen először *Györffy György* fejtette ki, hogy a nyugat-európai irodalomban az idő előrehaladtával mind elterjedtebbé vált a hun—magyar azonosság megemlézése, mely a XII. század vége felé író Viterbói Gottfriedtől került át Anonymushoz⁷¹ (a mi véleményünk szerint a P. mestert közvetlenül megelőző, XIII. század eleji krónikához), majd Kézaihoz, aki önállóan használta Viterbói Gottfriedet,⁷² amint erre maga utal,⁷³ ám a Kézai-krónika első bejegyzéseivel nagyjából egyező *Sambucus-kódex*⁷⁴ és *Pozsonyi Krónika* nem említi Gottfried nevét.⁷⁵ (Ez a mozzanat nem elhanyagolható szempont a hun-történet szerzőségének kérdésében.⁷⁶)

Viterbói Gottfried előadása nyilván csak tárgyi alapot jelenthetett Kézai számára. Régtől ismert: a hun—magyar azonosság Kézai-féle koncepciójának *politikai aktualitása* volt; a külön-

⁶⁰ A folyamatra I. MÁLYUSZ Elemér: *Száz* 1966. 725.

⁶¹ SRH I. 144—148.

⁶² INOKAI TÓTH Zoltán (i. m. 36.) figyelt fel arra, hogy a hun-történet szerzője a szkítiai honfoglalást két fázisra, egy Meótsz-vidéki és tulajdonképpeni szkítiai változatra bontotta fel.

⁶³ MADZSAR Imre: *A hun krónika szerzője*. *Történeti Szemle* 1922. 99.

⁶⁴ HORVÁTH János: *Stílusproblémák* 351—374., 382.; ua.: *ItK* 1963. 452—454.

⁶⁵ CSÓKA J. Lajos: i. m. 589.

⁶⁶ Augustinus THEINER: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*, tomus I. Romae 1859. 231. [L. SZENTPÉTERY Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (továbbiakban: *Reg. Arp.*) I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. 933a. szám.] — Arra, hogy Kézai „tudatos módszerrel vagy tudattalan naivitással” összekeveri Attilát és a keleti gót Totylát, l. ECKHARDT Sándor: *Attila a mondában* 197.

⁶⁷ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 126—127.

⁶⁸ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*² 49.; ECKHARDT Sándor: *Attila a mondában* 190.

⁶⁹ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 30—31.

⁷⁰ ECKHARDT Sándor: *A pannóniai hun történet keletkezése*. *Száz* 1927—1928. 624—632.; ua.: *Attila a mondában* 195—197.

⁷¹ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet* 129—137.

⁷² L. DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája* 51—52., 57., 60.

⁷³ SRH I. 142.

⁷⁴ Uo. 239—240.

⁷⁵ Emericus SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Budapestini 1938. (továbbiakban: SRH II.) 13.

⁷⁶ L. HORVÁTH János: *Stílusproblémák* 367.

böző kutatók különféle lecsapódásokat véltek felfedezni a Kézai-krónikában. *Id. Horváth János* és *Eckhardt Sándor* a keresztény szellem dekadenciáját,⁷⁷ *Lederer Emma* az eretnek ideológiát,⁷⁸ *Erdélyi László* és *Gerics József* a kommunális alkotmányú itáliai városállamok társadalmi struktúrájának hatását,⁷⁹ *ifj. Horváth János* és *Szücs Jenő* az ősvállalást⁸⁰ keresi és látja — egyebek mellett — Kézainál. Mi is úgy véljük: a hun—magyar azonosság tanának adaptálásakor elsősorban ősválasztásról van szó, ugyanis a szkita-rokonság nem került alaposan kiaknázásra, másrészt pedig az *Ungaria maior* 1230-as évekbeli elpusztulásával együtt a „keleti Magyarország” kapcsolt őshaza-koncepció is elerőtlenedett.

Ahhoz, hogy a hun-történetet (illetve a hun—magyar azonosságot) ki lehessen dolgozni, az előzményeket Iordanes *Geticája* és a többi, forrásként felhasznált szerző (Iosephus, Isidorus, Martinus Oppaviensis és főleg Gotfridus Viterbiensis) műve szolgáltatta.⁸¹ Kézai világosan utal arra, hogy e munkáknak, de mindenesetre egy részüknek megismerése nem Magyarországon történt („*quae diversis scartabelis per Italiam, Franciam ac Germaniam sparsae sunt et diffusae, in volumen unum redigere procuravi . . .*”).⁸² Ez önmagában véve utal Kézai külföldi tartózkodására, amit egyébként műveltségének több eleme, a skolasztika ismerete, a feltehető római jogi tanulmányok hasznosítása és az asztrológia iránti érdeklődése is mutat.⁸³

A hun—magyar azonosság indítékai sorában több körülmény említhető meg.

1. A hunok ősként vállalása megfelelt annak a fejlődési iránynak, miszerint — a XI—XII. századi negatív őshaza-kép után — a XIII. században dicső népet kerestek a magyarok elődeikül, melyeket a szkítákban, majd a hunokban találtak meg.

2. A hunok javára szólt az a tény, hogy birodalmuk centruma — ezt már a középkorban is tudták — területileg egybeesett a magyarok országával, ami — konzekvens feldolgozás esetén — már eleve tálcán kínálhatta a honfoglalás két részletben (primus és secundus introitusként) való tárgyalását.

3. A hun—magyar azonosság külföldön kidolgozott tudákos elmélete Magyarországon rövid időn belül ismertté vált; óvatosan bár (a hun és magyar uralkodó dinasztiára korlátozva a rokonságot), de tud róla — feltehetőleg — a XIII. század eleji krónikás, továbbá Anonymus. Eljutott Magyarországra az Attila-históriát tárgyaló Nibelung-ének.⁸⁴ IV. Béla már idézett oklevele is említést tesz Totyláról, azaz Attiláról.⁸⁵

⁷⁷ L. fentebb, 68. jegyz.

⁷⁸ ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: i. m. 219. (a vonatkozó részt LEADERER Emma írta).

⁷⁹ ERDÉLYI László: *Krónikáink atyja Kézai*. Szeged 1933. 10.; GERICS József: Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, tomus I. Bp. 1957. (továbbiakban: Adalékok) 130—131. l. 14. jegyz.

⁸⁰ HORVÁTH János: *Stílusproblémák 372.*; SZÜCS Jenő: A nemzeti ideológia középkori historikuma. *Valóság* 1968. 6. szám 42. [E tanulmány közölve még SZÜCS Jenő: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához). *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat 51. Bp. 1970. című kötetben.]

⁸¹ E szerzők ismeretét Kézainál DOMANOVSKY Sándor (Kézai Simon mester krónikája 51—52., 54—55., 57—62.) mutatta ki.

⁸² SRH I. 141. — L. másként CSÓKA J. Lajos: i. m. 372—373. Szerinte Iordanest már a XI. századi Magyarországon tanulmányozták.

⁸³ Erre l. MADZSAR Imre: i. m. 81., 83.; VÁCZY Péter: A népfenség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. *Károlyi-Emlékkönyv*. Bp. 1933. (továbbiakban: *A népfenség*) 558. és 558. l. 40. jegyz.; KARDOS Tibor: *Deákműveltség és magyar renaissance*. Száz 1939. 308., 331.; HORVÁTH János: *Stílusproblémák 372—374.*; GERICS József: Adalékok 122.; ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: i. m. 219. (a vonatkozó részt LEADERER Emma írta); HORVÁTH János: *ItK* 1963. 450—451.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 599.

⁸⁴ Vö. HÓMAN Bálint: X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungénekekben. *EPHk* 1923. 67—68.

⁸⁵ L. fentebb, 66. jegyz.

4. Az objektív feltételek közül a legdöntőbb kétségtelenül az, hogy *Kun László kora*, a keleties orientáció, a királyi kun kísérlete, a hitbéli lazulás realizálható lehetőséget adhatott a hun–magyar azonosítás kifejtésére.⁸⁶

Mivel tölti ki Kézai a hun-történetet? Főleg régebben, de még elvétve legújabbban is azzal „vádolták” a hun-történet szerzőjét, hogy gátlás nélküli fantázia, „fabuláló hajlam” jellemzi.⁸⁷ Mi éppen ellenkezőleg látjuk a dolgot: Kézai egyrészt erősen támaszkodik a külföldi forrásokra, másrészt megkettőzi a magyar történelmet, annak sok elemét áthelyezi a hun-történetbe (ami abból a szempontból nézve, hogy a hunok és a magyarok azonosak, logikus lépésnek tetszik), felhasználja a magyar mondakincs korábban mellőzött darabját, az eredetmondát. Vagyis: Kézai *nagy elhithető erőre* törekszik. Miért? A hun-krónikának vannak nem írott vagy szóbeli forrásokon alapuló részei, ezeket a kereteket Kézai saját eszméinek kifejtésére használja fel,⁸⁸ azaz az elhithető erőre⁸⁹ önálló koncepciójának önálló fogalmazásban hangot adó részei érdekében törekszik. Elsősorban ezeknek a forrásokból le nem vezethető passzusoknak a vizsgálata fontos.

A 7. fejezet⁹⁰ a hun-krónika egyik legfontosabb egysége, valóságos *állameszme*-kifejtés. A szakirodalom elsősorban a leírás mintáját, a szövegen nyomot hagyott gondolati hatásokat kutatta. *Horváth János* mutatott rá arra, hogy e caputban nyugati eredetű jogi spekulációk, valamint Kézai által átértékelt magyar tradíciók tükröződnek.⁹¹ Nyugat-Európából származott át Kézai hun-krónikájának 7. fejezetébe részint a római jog több motívuma,⁹² részint pedig a skolasztika talajából kinövő, a XIII. század második felében nagy népszerűsége szert tett népfelvilág-elv.⁹³ Valószínűnek látszik, de még további vizsgálatot igényel *Szücs Jenő* ama feltevése, hogy Kézai koncepciójának bizonyos alapelemei közvetlenül francia talajból származnak.⁹⁴ A magyar hagyományok közül — átértelmezett formában — a bíróválasztás⁹⁵ és az ősi gyűlés emléke került lejegyzésre.⁹⁶ Vizsgálta továbbá a szakirodalom a terminológiát (commu-

⁸⁶ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* 52.

⁸⁷ ECKHARDT Sándor: *Száz 1927–1928.* 632.; MÁLYUSZ Elemér: *Megjegyzések. Történelmi Szemle* 1961. 521.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 571.

⁸⁸ HORVÁTH János: *Stílusproblémák* 382.

⁸⁹ Kézai — írja id. HORVÁTH János (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei*² 50.) — „nem mondat írt át történeté, de történetet akarván írni, mondaalakításhoz adott ösztönzést, s anyaga részben mondván, egész conceptiója közhitté vált.”

⁹⁰ SRH I. 147–148.

⁹¹ HORVÁTH János: *ItK* 1963. 472.

⁹² Ua.: *Stílusproblémák* 380.; ua.: *Megjegyzések Mezey László könyvismertetésére.* FK 1956. 298.; MEZEY László: *A prózaritmus és a forráskritika. Válasz ifj. Horváth János megjegyzéseire.* FK 1956. 309.; ifj. HORVÁTH János: *A prózaritmus és forráskritika. Válasz Mezey Lászlónak.* FK 1957. 148.; GERICS József: *Adalékok* 111–112. és 132. l. (2. fej.) 28. jegyz.; HORVÁTH János: *ItK* 1963. 472–473.; KLANICZAY Tibor: i. m. 85.; SZÜCS Jenő: *A magyar irodalom története I. kötetéről. Történelmi Szemle* 1967. 131–132.; ua.: *Valóság* 1968/6. 43.

⁹³ VÁCZY Péter: *A népfelvilág* 557–559.; HORVÁTH János: *ItK* 1963. 471. — Másként, tévesen l. CSÓKA J. Lajos: i. m. 573–580. L. KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések középkori historiográfáinkhoz.* Száz 1968. 612.

⁹⁴ SZÜCS Jenő: *Történelmi Szemle* 1967. 131–132.; ua.: *Valóság* 1968/6. 43.

⁹⁵ PAIS Dezső: *A k a r c h a* bíró. *Kőrösi Csoma-Archívum* II. (1930) 361.; GYÖRFFY György: *Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglalás kori története.* Ua.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.* Bp. 1959. 157.

⁹⁶ HORVÁTH János: *ItK* 1963. 473.

nitás,⁹⁷ capitaneus⁹⁸), a terminusok mögött rejtőző ideológiát. Véleményünk szerint sem kizárt, hogy a *communitas* szó használatánál az itáliai hatás érvényesült,⁹⁹ de Magyarországra alkalmazható interpretálás, ti. a *communitas nobilium* tétel kifejtése kézenfekvő, bár a problémát bonyolítja, hogy a XIII. századi nemesítő oklevelek a nemesség egyetemét változatos terminológiával jelölték (*consortium*, *universitas*, *collegium*, *coetus*, *societas*), ám éppen a *communitas* szó nem fordul elő.¹⁰⁰ Talán a *capitaneus* értelmezése segíthet a kérdés megoldásában. *Gerics József* arra hívta fel a figyelmet, hogy ismerünk *capitaneus*-nak nevezett olasz városi bírói tisztviselőket, s ugyanebbe az irányba — Itália felé — mutat a hun-krónika szerzőjének olaszos műveltsége.¹⁰¹ Mit tudunk meg Kézai 7. fejezetéből a kapitányokról? Azt, hogy a hunok maguk közül („inter se”) választották őket, a megtévedő kapitányt („errantem capitaneum”) a *communitas* leteheti funkciójáról, amikor akarja, végül azt, hogy ez a törvényes szokás Géza koráig dívott a hunoknál (vagyis a magyaroknál).¹⁰² Tudva azt, hogy Kézai — amint már *Váczy Péter*¹⁰³ s utána mások is kifejtették — a köznemesség ideológiusa, nehéz nem arra gondolni, hogy a *capitaneus* a megyei szervezettel volt kapcsolatos. Úgy véljük, Kézai a *capitaneus*ban — amely szó talán Itáliából eredt, s a Kézait megelőző XIII. század közepi nagyúri történetírás alkalmasint ’a magánhadserg vezetője’ értelemben használta¹⁰⁴ — a kismesek vágyalmában elképzelt főispánt ábrázolta. Interpretációs kísérletünk igazolására magát Kézait hívjuk döntőbírónak. Simon mester a hun-történetben, annak 12. fejezetében elmondja, hogy a hunok közül „plures fuerant capitanei constituti, qui Hunorum lingua *spani* vocabantur . . .”.¹⁰⁵ Mivel magyarázható Kézai eljárása? A demokratikus főispán-kép felvázolása mögött a kialakuló nemesi vármegyében élő kismesek ideológiája lappang. A főispánt a király nevezte ki a XIII. század végén — s még később is —, így a nemesi megye élére báró került. Ez ellen irányuló támadás tehát az *inter se* történő főispán-választás. Csak ezzel szoros kapcsolatban magyarázható meg a letevés mozzanata. *Váczy Péter* utalt arra, hogy Kézainál a mennyiségi elv dominál.¹⁰⁶ Azaz: csak az a főispán állhat huzamosabb ideig a nemesi megye

⁹⁷ L. pl. HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 47.; VÁCZY Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva 1932. 202.; ERDÉLYI László: Krónikáink atyja Kézai 10.; VÁCZY Péter: A népfelség 557., 559., 562.; ERDÉLYI László: Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged 1943. 22.; HORVÁTH János: Stílusproblémák 382—383.; GERICS József: Adalékok 106—110., 129.; HORVÁTH János: ItK 1963. 452.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 573., 583. — Valószínűnek tartjuk SZÜCS Jenő (Történelmi Szemle 1967. 131.) véleményét, mely szerint a *communitas*-fogalmat Kézai vezette be a magyar krónikairadalomba.

⁹⁸ L. pl. ERDÉLYI László: Krónikáink atyja Kézai 10.; GUOTH Kálmán: Megoldandó kérdések az Intelmekben. Száz 1943. 23. I. 3. jegyz.; GYÖRFFY György: A kunok feudalizálódása. SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 265. I. 140. jegyz.; GERICS József: Adalékok 131. I. 14. jegyz.; HORVÁTH János: ItK 1963. 466.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 576.; J. L. CSÓKA: I benedettini e l’inizio dei rapporti letterari Italo-Ungheresi. Italia ed Ungheria dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. HORÁNYI e T. KLANICZAY. Bp. 1967. 26.

⁹⁹ ERDÉLYI László: Krónikáink atyja Kézai 10.; ua.: Krónikáink kritikai ismertetése 22.; GERICS József: Adalékok 130—131. I. 14. jegyz.

¹⁰⁰ Uo. 110.

¹⁰¹ Uo. 131. I. 14. jegyz. — L. még ERDÉLYI László: Krónikáink atyja Kézai 10.; ua.: Krónikáink kritikai ismertetése 22.

¹⁰² SRH I. 147.

¹⁰³ VÁCZY Péter: A népfelség 562.

¹⁰⁴ A kor királyi oklevelei a *capitaneus* szót mind a királyi (1269: NAGY Imre: Hazai okmánytár VIII. Bp. 1891. 96. L. Reg. Arp. I. 1604. szám), mind a magánhadserg (1270: WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár XII. Magyar történelmi emlékek. Első osztály XXII. Bp. 1874. 8. L. Reg. Arp. II. Bp. 1943. 1994. szám) vezetőjére alkalmazzák.

¹⁰⁵ SRH I. 155.

¹⁰⁶ VÁCZY Péter: A népfelség 556—557.

élen, aki nemcsak közülük, a nemesek közül való, hanem a „mennységnek”, a nemesi vármegye tömegének, a kismenességnek az érdekét szolgálja, a kismemesek javára cselekszik. Hogyan magyarázható, hogy Kézai ezt a rendszert csak Géza fejedelem koráig tekinti szokásban levőnek? Nyilván azért kényszerül erre Simon mester, mert az általa leírtak a XIII. század 80-as éveiben nem a történeti valóságot tükrözik. Kézai a bevált recept szerint eszméit, azaz egy számban tekintélyes réteg szubjektív célkitűzéseit, utópiáját a múltba, a hun-történetbe vetíti vissza, amelyik a maga magyar őstörténetként szereplő fikciójával kiválóan alkalmas erre. „A történelem csak keret Kézai számára, hogy abba beilleszthesse államfelfogását.”¹⁰⁷ A capitaneusokban *kisnemesi* főispánokat látó szemlélet mutatkozik meg egyrészt abban, hogy a kapitányok *de genere*,¹⁰⁸ tehát nemesi nemzetségből származnak (ez semmiképpen sem plebejus beállítás, sőt nagyon határozott választóvonal a nemtelenek, a jobbágyok irányában¹⁰⁹), másrészt pedig abban, hogy a kapitányok neveit földrajzi elnevezésekből komponálja meg, egyetlen hun kapitány nevét sem lehet kapcsolatba hozni a Kézai korában ismert és nevezetes genusokkal, azaz „Attila király hun társadalmában nincsen helye a hatalmas, híres nemzetségeknek”¹¹⁰ (tehát Kézai nagyon határozottan báróellenes platformra helyezkedik¹¹¹).

A capitaneus eme magyarázata (hiszen nem igényel külön bizonyítást, hogy a magyar főispánokat sem ekkor, sem később nem nevezték kapitányoknak) teszi érthetővé a *communitas* Kézai által bevitt, de a XIII. század végén oklevelesen még nem dokumentálható 'communitas nobilium' értelmet.¹¹² Kézai — logikusan — nem az 1280-as évek terminológiájából *indul ki*, hiszen egy megjavított, utópikus kismemesi társadalomhoz akar *elérni*. Csak arra vigyáz, hogy a terminusok mögött meghúzódó gondolati tartalom érthető legyen. Így hámozható ki a capitaneusból a kismemesi megyevezetés igénye, a *communitas nobilium*-ból a kismemesek érdekét és — a „mennységi elv” alapján — uralmát szolgáló *nemesi egyenlőség* eszméje.

Váczy Péter mutatott rá, hogy „amit Kézai hirdet, annak jó része aprópénzként forgott a kor irodalmi életében. A *communitas*-elmélet, a gondolat a *persona publica* elmozdíthatóságáról, az egyenjogi nemesi rend képzete, mind-mind többé-kevésbé azokból az előadásokból keltek ki, amelyeket egyes híres tanárok tartottak az egyetemek tantermeiben.”¹¹³ Úgy tűnik, nem Kézai volt az első, aki Magyarországra hozta ezeket a tanokat. Csóka J. Lajos utal IV. Béla egyik 1253. évi oklevelére, melyben ez áll: „ut laicaliter seu vulgariter loquamur, vox populi vox dei . . .”¹¹⁴ Márpedig a *Vox Dei et populi Hungarici* Kézainál is előfordul.¹¹⁵ Mindenesetre Kézai volt az, aki e nyugat-európai tanokat az átértékelt magyar hagyományokkal együtt korszerűen, egy meghatározott nézőpontból, a kismemesek szemszögéből az 1280-as évek Magyarországra vetítette ki.

¹⁰⁷ Uo. 551.

¹⁰⁸ SRH I. 147.

¹⁰⁹ SZÜCS Jenő (Valóság 1968/6. 43.) is utal arra, hogy Kézai a nemesség társadalmi különállásának „történeti jogát” igazolja.

¹¹⁰ HORVÁTH János: ItK 1963. 467—471., 475.

¹¹¹ Az *Aba-nemzetséget* — a 22. fejezetben (SRH I. 163.) — Kézai nyíltan meg is bélyegzi, diszkreditálja. L. HORVÁTH János: ItK 1963. 448—449., 474.

¹¹² Maga a *communitas nobilium* kifejezés előfordul a Kézai-krónia 96. fejezetében (SRH I. 193.). — MÁLYUSZ Elemér szerint (A Thuróczy-krónika és forrásai 54.) a *communitas* Kézainál „a feudális társadalom uralkodó osztályát jelenti, azonban az író származásának megfelelően szélesebb alapokon.”

¹¹³ VÁCZY Péter: A népfelség 559. — L. még MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai 56.

¹¹⁴ Augustinus THEINER: i. m. I. 233. (L. Reg. Arp. I. 991. szám.) — L. CSÓKA J. Lajos: i. m. 578.

¹¹⁵ SRH I. 147.

A 7. fejezet arról is szól, hogy a Turda nemből („de genere”) származó, Kádár nevű rektort a hunok maguk közül („inter se”) választották.¹¹⁶ Feltétlenül igaza van *Istváni Géza*nak: Kézai Kádár szerepét egészen úgy képzei el, mint a generalis congregatióban ítélkező nádorét.¹¹⁷ Kézai azt is megemlíti, hogy a rektor (a nádor) méltánytalan ítéleteit a communitas semmivé teheti. Úgy tűnik, a kismemesség nemcsak a főispáni, hanem a nádori székben is a maga köréből való, az ő érdekeit képviselő embert kívánt látni. Ehhez a beállításához hozzá kell vennünk Kézai II. appendixe 96. fejezetének ama megjegyzését, hogy a nádor (a legnagyobb birtokú főurak egyike) a nemesség hasznáért való („palatino regni, qui pro utilitate nobilium praeficitur . . .”).¹¹⁸ Így egészen világos: a 7. fejezet tulajdonképpen a megyékben élő *kisnemese* grandiózus történelmi utópiája.

Attila uralkodásának Kézai-féle megítéléséhez krónikájának két passzusát kell előrebocsátanunk. Mindkettő a 10. fejezetben olvasható. Az egyik azt mondja a baneriumról,¹¹⁹ hogy azt a hunok „usque tempora ducis Geichae, dum se regent pro communi”, a seregben mindig magukkal vitték.¹²⁰ Ebből talán olyan tétel olvasható ki, hogy a királyság megteremtésétől, azaz Istvántól nem a communitas uralkodik. Egy efféle értelmezéssel szemben *Gerics József* azt próbálta bizonyítani, hogy a királyság intézménye nem szüntette meg a communitast, hanem a király a communitasszal osztozik a hatalomban. „A király . . . a communitastól különvállik mint a szuverenitás megtestesítője, és gyakorolja a felségjogokat, amelyeket máskor a király nemlétében a communitas maga gyakorolt.”¹²¹ Mindenesetre — bármelyik interpretáció képezze a helyes, Kézairól is kifejezni szándékolt értelmet — *Attila* király, tehát alatta semmiképpen sem lehet szó a communitas teljhatalmáról.¹²² Úgy véljük, a kérdés megoldását *Mályusz Elemér* jelentékenyen előrevitte: „Azt homályban hagyta Kézai, hogy a szuverénnek tekintett communitas és a ténylegesen uralkodó király viszonyának alakulását miként képzei el. Mint királyi klerikus, aki urához természetszerűleg ragaszkodott, nem érezte szükségesnek az uralomtól való megfosztás, a letétel kérdését feszegetni. Ugyanígy osztályhelyzete is hallgatásra intette ebben a vonatkozásban. A kialakuló köznemességnek, amely számszerűleg a communitas túlnyomó többségét tette ki, az volt az érdeke, hogy a királyra támaszkodva hárítsa el a bárók támadásait, amelyekkel önállóságát megsemmisíteni s főléje a nagybirtok uralmát kiterjeszteni törekedtek. Számára minden király alkalmas szövetségesnek látszott, akitől csak védelmet remélhet.”¹²³ A 10. fejezet egy másik érdekes megjegyzése szerint *Attila* „Romano more” lett király.¹²⁴ Mit jelent ez? *Bartoniek Emma* szerint ebben azt a XIII. század végi felfogást kell látni, mely a királyválasztást idegen szokásnak tekintti,¹²⁵ míg *Horváth János* értelmezésében aligha jelenthet mást, mint hogy a választás a római jognak megfelelően történt, azaz a népszuverenitás elvi sérelme nélkül.¹²⁶ Inkább *Bartoniek* véleménye felé hajlunk. Hathatott Kézaira a XIII. század közepi, az arisztokrácia érdekeinek hangot adó szerző ama beállítása, hogy *István* is idegen szokás szerint, „Theutonico more” lett felövezve karddal,¹²⁷

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ ISTVÁNYI Géza: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények 1939. 54. 1. 13. jegyz.

¹¹⁸ SRH I. 193. — L. GERICS József: Adalékok 129—130.

¹¹⁹ A baneriumról I. KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtörténelmi Közlemények 1954. 3—4. szám 24—25. és 25. 1. 54. jegyz.

¹²⁰ SRH I. 152.

¹²¹ GERICS József: Adalékok 107—109., 130. 1. 6. jegyz. — L. még SZÜCS Jenő: Valóság 1968/6. 43.

¹²² Már GERICS József (Adalékok 109.) utalt arra, hogy a hunok *Attilát* „super se” tették királlyá (SRH I. 150.), a kapitányokat viszont „inter se” választották.

¹²³ MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai 56—57.

¹²⁴ SRH I. 150.

¹²⁵ BARTONIEK Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. Száz 1925—1926. 830—831.

¹²⁶ HORVÁTH János: ItK 1963. 472.

¹²⁷ SRH I. 297.

de szerepet kaphatott a „Romano more” megfogalmazásban az is, hogy a népfelség-elvben, Aquinói Tamás tanításában a „természetes állapot szerint a köz maga él a hatalommal az önkormányzat formájában . . .”¹²⁸

Vitathatatlan, hogy e felfogás szerint, melyet Kézai is adaptálni látszik, a *communitas* uralma után a királyság intézményének megteremtése — és fungálása — *elvileg* visszalépés. Tudnunk kell továbbá azt, hogy a középkori irodalom általában igen *sötét képet* festett Attiláról.

A logikusan várható Attila-kép helyett Kézainál egészen más portrét kapunk a hun királyról: a krónika igazi, nagyszabású, *pozitív hőse* éppen Attila. Miért? Már ez a beállítás előrevetíti a végeredményt: ha a kismemesi igényeket megszólaltató Kézai grandiózus alaknak ábrázolja Attilát, akkor aligha lehet kétséges, hogy a (kis)nemesség nem látta az övével ellentétes érdekűnek a király politikáját. Milyen jellemzést kapott Kézaitól Attila? Külpolitikája lenyűgöző, a király verhetetlen, mindenkit legyőz.¹²⁹ Az egyházpolitika vonatkozásában a 17. fejezetben olvasható ravennai jelenet tájékoztat:¹³⁰ Attila a pápa ellen vonul, támadni akar, de egy látomás eltéríti eredeti szándékától, s a nagy céllal megindított hadjárat azzal végződik, hogy visszatérőben a pápa érdekében (!) lemészárolja a ravennai ariánus eretnekeket. Igaza van Horváth Jánosnak: itt egyházas felfogás érvényesül, Attila a ravennai jelenet során — a középkori történelemszemléletnek megfelelően — az egyház kezében flagellum Dei, az eretnekek pusztítója lett.¹³¹ Ámde a beállítás talán párhuzamba állítható a Menroth-históriával is: mind Menroth, mind Attila az isten, illetve az egyház ellen lázad, s mindketten vereséget szenvednek (mindamellett Kézai szemlátomást tompítani igyekszik a hun király itáliai terveinek félbemaradását). Attila belpolitikájáról a 10. fejezet tájékoztat: a király módfelett szigorú volt, hunjai csodálatos módon félték tőle,¹³² azaz uralma alatt nincs szeparatizmus.

A Kézai-krónika centrális alakja vitathatatlanul Attila, de világos az is, hogy Kun László afféle második Attila. Célszerű már itt vizsgálat alá venni azt a beállítást, amit Kun László kapott Kézaitól. Simon mester királya külpolitikáját — amely a valóságban inkább bárói, mintsem királyi külpolitika volt — messze a reális mértéken felül értékeli, eltúlozza; a morvamezei (illetve a hódtaivi) csata leírásából kitűnőleg¹³³ Kézai nagy hadvezért, jelentős hódítót lát Kun Lászlóban. Tudjuk, hogy a király erősen egyházellenes velleitású volt, önálló megnyilatkozásai szinte kivétel nélkül ebbe az irányba mutatnak; a tényekkel szemben azonban mégis úgy szerepel László a krónikában, mint „az anyaszentegyház fia”.¹³⁴ A László-kori belpolitikai helyzetet a teljes züllés, az oligarchák hatalmas mérvű előretörése, a királyi hatalom háttérbe szorulása jellemzi. Ezzel szemben az egész Attila-történet azt igazolja, hogy a hun király udvarában élt a *törekvés* az erős központi hatalom megteremtésére, illetve helyreállítására, a morvamezei és a hódtaivi csata Kézai-féle leírásából az derül ki, hogy itt a király vezette egységfront aratott győzelmet. A 74. fejezetben olvasható ama megjegyzés, hogy az „ország nemesei a király úr mellett álltak, mint az ég számtalan csillagai”,¹³⁵ feltétlenül a király és a nemesek szövetségét szimbolizálja.

Attila alakja tehát annak érdekében került kidolgozásra, hogy így mutassa be Kézai, a hű klerikus, milyennek kell lennie Kun Lászlónak. Ez a párhuzam s a két király mindenképpen fiktív és tendenciózus beállítása hatalmas méretű *történeti utópia*.

A *hun birodalom bukásában* rejlő példatár-jelleget, aktualizáló lehetőséget sem mellőzte Kézai. A bukás fő oka — mint Simon mester a 19. fejezetben megjegyzi —, hogy a hunok

¹²⁸ VÁCZY Péter: A népfelség 558.

¹²⁹ SRH I. 152—158.

¹³⁰ Uo. 159—160.

¹³¹ HORVÁTH János: Stílusproblémák 382.

¹³² SRH I. 151.

¹³³ Uo. 185—187.

¹³⁴ Uo. 185. — Értékelését l. GERICS József: Adalékok 125—126.

¹³⁵ SRH I. 186.

közössége pártokra szakadt.¹³⁶ Az aktualizálást már *Moór Elemér* felismerte: a XIII. század végi helyzet indíthatta Kézait arra, hogy két trónkövetelőt szerepeltessen, akik közül az egyik szerinte idegenekre támaszkodott.¹³⁷ Kézai eme beállításában egyrészt idegenellenessége, de főleg az 1270-es évek végének komoly veszélyeket magában hordozó aktualitása tükröződik, amikor a bárók egy csoportja behozta trónjelöltként az országba a valóban idegen támogatást élvező András herceget, a későbbi III. Andrást.¹³⁸

Az egyenetlenség mint a hun birodalom bukásának oka komoly figyelmeztetés, majdnem fenyegetés a király és a kor felé: a fennmaradás alapja az erős központi hatalom, a király és a nemesség szövetsége. Ha ez utóbbi megbomlik, pusztulással fenyegető helyzet áll elő. Lehetetlen nem arra gondolni, hogy itt nagyon halványan a *familiaritás* problematikája rejtőzik: a nemesk bárói függésbe kerülnek, s ez a szövetség szétszakításában, a bárói szeparatista törekvések győzelmében, a királyi hatalom háttérbe szorulásában kulminál majd.

Kézai magyar történetével kapcsolatban a szakirodalmat elsősorban az érdekelte, hogy milyen hazai krónikát használt forrásul a szerző.¹³⁹ Mi úgy véljük, ismerte a korábbi magyar történeti műveket, feltétlenül többet is. Megfontolandónak tartjuk azonban s tárgyalandónak, hogy több ponton módosítja a magyar történelemtől addig kialakult krónikás vélekedéseket, illetve tanúskodik egy-egy történeti—politikai kérdés XIII. század végi állásáról. Kézai önálló toldása a 26. fejezetben a sobi átkelés története,¹⁴⁰ mely tulajdonképpen népetimológikus monda (Marót nevét Pilismaróttal hozza kapcsolatba).¹⁴¹ A 33. fejezet ama megjegyzése, hogy nemcsak a hét kapitány választott magának szálláshelyet, hanem hasonlóan a többi nemzetségek is ott, ahol nekik tetszett, arról tanúskodik,¹⁴² hogy Kézai ismerte a nagybirtokosság XIII. század közepi historikusát, s koncepciójának hatása alól itt nem tudott szabadulni. Az ugyanabban az időben lejegyzett Botond-mondában Opour szerepelt vezérként.¹⁴³ Úgy tűnik: Kézai nem fogadja el, hogy Botond magánhadserg tagjaként vitézkedett, ő Taksonyt teszi meg seregvezetőnek.¹⁴⁴ Simon mester — a hagyományos (egyik korai gestánkban¹⁴⁵ és Anonymusnál is feltűnő¹⁴⁶) vélekedéssel szemben — Géza és nem Taksony idejére teszi a magyar történelem cezuráját.¹⁴⁷ Mi lehetett a változtatás oka? *Gerics József* fejtette ki, hogy kimaradtak a Kézai-krónikából az idegen eredetű királyság megteremtésével és a számos magyar nemes szolgálásra vetésével kapcsolatos részek.¹⁴⁸ Feltevésünk szerint az arisztokrácia XIII. század közepi írója Gézára vezette vissza részint a magyar királyság idegen voltának koncepcióját,

¹³⁶ Uo. 161.

¹³⁷ MOÓR Elemér: Volt-e magyar hunmonda? Bp. 1923. 32—33.

¹³⁸ PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II. Bp. 1899. 337.

¹³⁹ L. ua.: A Képes Krónika Árpád-kori részeitől. Uo. 602.; DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája, passim; MADZSAR Imre: i. m. 76., 102.; HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum 31., 94.; ERDÉLYI László: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged 1941. 13.; DOMANOVSKY Sándor: Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához. Melich-Emlékkönyv. Bp. 1942. 63.; INOKAI TÓTH Zoltán: i. m. 38.; TÓTH Zoltán: Szent István legrégebbi életirata nyomán. Száz 1947. 57.; CSÓKA J. Lajos: i. m. 600.

¹⁴⁰ SRH I. 165. — L. GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet 20.

¹⁴¹ Uo. 20. és 20. l. 6. jegyz.; HORVÁTH János: ItK 1963. 471.; Gy. GYÖRFFY: Die Erinnerung an das grossmährische Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. Acta Archaeologica, tomus XVII. (1965) 44—45.

¹⁴² SRH I. 167.

¹⁴³ Uo. 310.

¹⁴⁴ Uo. 171.

¹⁴⁵ Ennek nyomát l. uo. 311.

¹⁴⁶ Uo. 113.

¹⁴⁷ Uo. 172.

¹⁴⁸ GERICS József: Adalékok 125.

részint pedig az előkelő advenák birtokjogosultságát. Kézai — hogy kirántsa a talajt ezen elmélet alól — merész húzással a fejedelmet tulajdonképpen a pogány korba sorolja be, azt állapítja meg, hogy a magyarok egészen Géza koráig kalandoztak („usque tempora ducis Geichae hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse”).¹⁴⁹ Ugyanezt mondja Hartvik is: Géza akkor volt a vezér, amikor a magyarok isten egyházát pusztították.¹⁵⁰ Kézai megláthatta Hartviknál a — politikai érdekből neki is kedvező — negatív Géza-portrét, s szó szerint Hartvikból véve át a „mert keze embervértől volt bemocskolva”¹⁵¹ passzust, önálló megfogalmazásban így folytatta: „nem volt alkalmas e nagy nép megtérítésére”.¹⁵² Világos: Kézai is — miként Hartvik — a véres harcok ódiumát Gézára háritotta,¹⁵³ s végső fokon elvileg tette lehetetlenné az idegen királyságnak Gézára építő koncepcióját. A krónika 54. fejezetében Simon mester egy nyilván régóta élő hamis tradíciót jegyez le: András testvéreinél „aivo potior” volt.¹⁵⁴ A 61. fejezetben Kézai rendkívül pozitív kép keretében tulajdonképpen szentté avatja („sicut sancta veneratur”) Salamon feleségét, akit Zsófiának nevez.¹⁵⁵ II. Béla leánya, a szent életű Zsófia tetteinek Juditra szignálása világosan amellett szól, hogy egyrészt a XIII. század végére a köztudatba mélyen beivódott Judit és Zsófia azonosítása Salamon felesége alakjában,¹⁵⁶ másrészt (mivel Zsófia szentéletűsége éppen Salamon hitvesét magasztalta fel¹⁵⁷) mutatja azt, hogy a XII. században virágzott Salamon-hagyomány a XIII. századra sem ment veszendőbe. Ugyancsak a 61. fejezet számol be arról, hogy Salamon „szerzetesi öltözetben azután Fehérvárra ment. És midőn [unoka]testvére, László a Boldogságos Szűz egyházának kapujában a szegényeknek saját kezével alamizsnát osztott, azt mondják, közöttük ő is kapott. László mihelyt meglátta, felismerte. Visszatérvén László az alamizsna-osztásból, megparancsolta, hogy szorgalmasan keressék, nem azért, hogy ártson neki. Ő [Salamon] azonban rosszat sejtve elment onnan . . .”¹⁵⁸ *Gerics József* mutatta ki, hogy a Műgelnél fenntartott Salamon-hagyományt¹⁵⁹ Kézai ismerte, de sértőnek érezte Szt. Lászlóra, és szükségesnek találta korrigálni. Kézainak, a királyi udvar krónikásának állást kellett foglalnia a hagyomány ellen. „E hagyomány kipusztításának oka valószínűleg »kényes«, az Árpád-ház és a magyar egyház egyik legjobban tisztelt szent királyára az utókor szemében árnyékot vetítő mondanivalójában keresendő.”¹⁶⁰

Izgalmas kérdés a Kézai-krónikából kisugárzó *társadalmi osztályérdek* vizsgálata, melyre Kézai önálló megfogalmazású helyei nyújtanak lehetőséget.

1. Kézai munkája bizonyos vonatkozásban *királykrónika*, visszatérés a XI—XII. században kedvelt műfajhoz. A *dinasztikus szemlélet* feltűnő jelei megtalálhatók Simon mesternél. Úgy véljük: ez a profil másodlagos: Kézai *elsősorban* kismemesi történetíró, s mivel a kismemesség tömegeinek érdeke a XIII. század végén — lényeges pontokon — *szükségszerűen* egyezett a királlyal, így alakult ki a fenti képlet. A történeti alkotás királykrónika-jellegét jól mutatja

¹⁴⁹ SRH I. 172.

¹⁵⁰ SRH II. 403.

¹⁵¹ Uo. 404.; SRH I. 188.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ GERICS József: Adalékok 125.

¹⁵⁴ SRH I. 178.

¹⁵⁵ Uo. 181—182.

¹⁵⁶ ERDÉLYI László: Ötven historicus szentistváni emlékművei 11.; ua.: Krónikáink magyarul. Szeged 1943. 104. l. 19. jegyz. — L. még DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája 138.

¹⁵⁷ L. GERICS József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 111. l. 87. jegyz.

¹⁵⁸ SRH I. 181.

¹⁵⁹ SRH II. 191—192.

¹⁶⁰ GERICS József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái 110—112.

Attila és Kun László pozitív képe. Kézai dinasztikus szemléletére enged következtetni az a beállítás, hogy határozottá teszi Árpádnak a — XIII. század közepi nagyúri történetírásban kétségbevonat — primátusát a honfoglalásban: Árpád népével elsőként kelt át a ruténok havasain, az Ung folyónál elsőként ütött tábort.¹⁶¹

2. Már a korábbiak alapján is bizonyosra vehető, hogy *Kézai a köznemesség történetírója*. A magyar történeti anyag áttanulmányozása meggyőző bennünket az állítás helyességéről: Kézai — ahol módja van rá — szerepet juttat a köznemességnek.

Kézai:

(46. fej.): Videntes igitur principes et *nobiles regni* mala gentis suae, quae fiebant contra legem... (SRH I. 174.)

(47. fej.): ... principes et *nobiles regni Hungariae* episcoporum consilio in unum convenerunt... (Uo.)

XIV. századi krónikakompozíció:

(71. fej.): Videntes igitur principes Vngarie mala gentis sue, que contra *Deum* eis inferiebantur... (SRH I. 323—324.)

(72. fej.): ... principes Hungarorum et *militis* consilio episcoporum convenerunt... (Uo. 324.)

Ha ezekhez hozzávesszük a nemesi communitasról mondottakat, világos: Kézai kiemelkedő helyet juttat krónikájában a köznemességnek.

3. Jellemző, hogy sem a dinasztikus történetírás (igaz, a XI—XII. században még alig lehet polgársággal számolni), sem a XIII. század első kétharmadának egyre jobban a nagyúri érdekek kifejtését szolgáló történetírása nem érdeklődött a *polgárság* iránt. Feltétlenül több a véletlennél, hogy Kézai a magyar történeti részben két alkalommal,¹⁶² de még a hun-krónikában is említ polgárokat.¹⁶³ Az a tény, hogy Kézai figyelmet fordít rájuk, arra mutat, hogy a polgárság nem állt messze tőle. Itt a XIII. században kialakuló, a királyságnak természetes támaszt jelentő városi polgárságra kell gondolnunk.

4. Korábban a *nép* kívül maradt a krónikákon és gestákon, s ha nagy ritkán utáltak is rá, az demagóg célzatú volt. Hogy Kézai komoly érdeklődést mutat a *parasztság* iránt, azt mindegyképpen a — lentebb tárgyalandó — II. appendix mutatja, de a magyar történeti részben is találunk figyelemre méltó negatívumot és pozitívumot. Simon mester mellőzi az egyik korábbi krónikaszerkesztmény ama megjegyzéseit, hogy Aba Sámuel parasztokkal és nemtelenekkel érintkezik,¹⁶⁴ hogy velük étkezik, lovagol és társalog.¹⁶⁵ Ez a negligálás vitathatatlanul tendenciózus: a IV. László utáni történetírás majdnem hasonló „vádakkal” illeti a kun királyt.¹⁶⁶ Kézai mintegy öntudatlanul az írott s nyilván már a király életében felhozott szóbeli vádak ellen védekezik. Ez a kihagyás elsősorban dinasztikus célzatú, de talán azt is kifejezi: a szerző nem tekinti bűnnek a parasztokkal való együttlétet. A nép iránti érdeklődését az 57. fejezetben olvasható, csak Kézainál, tehát önálló betoldásként¹⁶⁷ előforduló Bársonyos-monda¹⁶⁸ jól mutatja. Itt Kézai a „rusticusok” honvédő szerepét emeli ki.¹⁶⁹ Ha idevesszük a társadalom elnyomottjainak történetéről szóló II. appendixet is, aligha lehet kétséges: szerzőnk átlagon felüli érdeklődést tanúsít a parasztság iránt.

¹⁶¹ SRH I. 165. — L. HORVÁTH János: Stílusproblémák 348.

¹⁶² SRH I. 178., 183.

¹⁶³ Uo. 159.

¹⁶⁴ Uo. 329.

¹⁶⁵ Uo. 330.

¹⁶⁶ Uo. 472—473.

¹⁶⁷ DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája 110.

¹⁶⁸ SRH I. 179—180.

¹⁶⁹ Uo. 179.

5. Mint már láttuk, az egyházzal kapcsolatos vonatkozások ellentmondásosan jelentkeznek a krónikában. A magyarság ősvév tette Menroth—Nemproth lázad isten ellen — és elbukik, a grandiózus történeti egyéniségként ábrázolt hun—magyar király, Attila a pápa ellen akar támadni — és e tekintetben eredmény nélkül kényszerül visszavonulásra. Tudjuk: Kun László egyházellenes politikát folytatott. Mégis a 74. fejezetben a király a katolikus anyaszentegyház fiaként szerepel.¹⁷⁰ *Gerics József* úgy magyarázza ezt a beállítást, hogy „IV. László védelemre szorult az egyházzal szemben. Ebben a helyzetben Kun László fidelis clericusának nem a királynak az egyházzal szembeszálló magatartását kellett igazolnia, hanem a klérus vádjaival szemben azt kellett bizonyítania, hogy ura nem ellensége az egyháznak, és éppen ezért indokolatlanok az ellene hozott egyházi rendelkezések.”¹⁷¹ Anélkül, hogy kétségbe vonnánk *Gerics* hipotézisének valószínűségét, mi mégis úgy látjuk: a király és az udvar „ízlésének” inkább az egyházellenesség, Menroth lázadása és Attila pápa elleni támadása felelt meg.¹⁷² Kézai klerikus: ő tompíthatja Kun László és környezete egyházellenességét, a király hű kereszténnyé festése is Kézai szubjektív véleményét fejezheti ki, de valóban szerepet játszhatott ebben a *Gerics* által kihüvelyezett politikai élelátás, talán nem is Kun László, hanem Kézai oldaláról: az egyházza szükség van, az egyházzal ápolni kell a barátságot. Miért?

Érdeemes végigfutni azon társadalmi tényezők, osztályok és rétegek során, amelyeket Kézai kiemelten tárgyal: király, egyház, köznemesek, polgárok, parasztok. Nyilván kell lenni egy olyan megfontolásnak, melynek segítségével egyetlen láncra fűzhetőek ezek: ez pedig az *oligarchaellenesség*. A bárók elsősorban a király ellen támadnak, az ő maradék birtokaira fenik fogukat, a központi hatalom megfojtására töreksenek. A köznemeseket mindinkább a familiaritás, a királyhoz fűződő szálak elszakítása, a bárói alávétés veszélyezteti. A polgárságnak és a parasztságnak lételeme a békés termelőmunka, alapvető érdeke az ököljog-állapot felszámolása. Az egyház, bár az 1280-as években fő tüzét a nem éppen hitbuzgón keresztény király ellen irányítja, potenciálisan feltétlenül a hatalmas bárók ellenfele, akik már az egyházi birtokra is szemet vetettek. A magyar történeti részben tehát határozottan — bár a konkrét helyzet alapján utópisztikusan — egy *oligarchaellenes tábor* körvonalai bontakoznak ki.

*Kézai I. appendixe*¹⁷³ „De nobilibus advenis” címmel az — igazán vagy fiktíve — idegen eredetű nemesei genealógiáját adja. Forrásként a nagyúri érdekeket megszólaltató XIII. század közepi történetíró művét használta hozzá. Magának az I. appendixnek a megszületése azt mutatja, hogy az oligarchaellenes Kézai sem tudta magát teljesen kivonni az advena-lista nagyúri törekvéseket kifejező szerzőjének hatása alól, azonban még a nagyrészt idegen eredetű és Kézaiéval ellentétes szemléletet mutató lajstromban is ábrázolni tudta Simon mester saját nézeteit. Az elvi bevezetőben Gézára hártja a vérontás ódiúmat, kihagyja a magyarok nyakas hitetlenségéről szóló megjegyzést, mely az idegen eredetű királyság koncepciójának volt fontos láncszeme.¹⁷⁴ „A Hont—Pázmán-nemzetség őseinél csak annyit említ, hogy Istvánt német szokás szerint karddal öveztek fel,¹⁷⁵ és teljesen elhagyja azt a leírást, amely szerint István a német lovagok tanácsára és segélyével lett király a magyarok felett, és sok magyart szolgaságra vetettek a pogánysághoz való ragaszkodásért.”¹⁷⁶ Sőt, a 94. fejezetben azt jegyzi meg szerzőnk, hogy a jövevények a királynak és az ország más urainak szolgáltak, tőlük nyertek feudumo-

¹⁷⁰ Uo. 185.

¹⁷¹ GERICS József: Adalékok 125—126.

¹⁷² Hogy az egyház nem vette jó néven az Attila-kultuszt, azt Szt. István verses históriájának tendenciája bizonyítja. (L. MEZEY László: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Bp. 1948. 47., 49.)

¹⁷³ SRH I. 187—192.

¹⁷⁴ Uo. 188. — L. GERICS József: Adalékok 125.

¹⁷⁵ SRH I. 188—189.

¹⁷⁶ GERICS József: Adalékok 125.

kat.¹⁷⁷ Ez a beállítás merev tagadása a magyar királyság (és a magyarországi kereszténység) idegen eredetéről a XIII. század közepén kidolgozott koncepciónak.

Simon mester krónikája 6. fejezetében határozottan leszögezi, hogy Magyarországnak 108 tiszta nemzetsége van és nem több,¹⁷⁸ más genusok advenák vagy foglyoktól erednek. S hogy mondanivalójának nagyobb nyomatékot adjon, megismétli: a 108, még a Meótság vidékén kialakult nemzetség „absque omni missitalia” értendő.¹⁷⁹ A 108-as szám az advena-listát bevezető 76. fejezetben is előfordul: „Minthogy a tiszta Magyarországnak nem több, mint 108 nemzetsége van, most azt kell megnézni, honnan való azok eredete, akik »latin« földről vagy Németországból vagy más országokból jöttek.”¹⁸⁰ Nyilvánvaló, ilyen beállításban egészen más értelmet nyer az advena-lajstrom, mint a nagybirtokosság XIII. század közepi történet-írójánál.

Ama tény mögött, hogy Kézai nem disztíngvál, a 108 nemzetséget egységesként kezeli mind jelen állapotában, mind a 108 provinciából levezetett eredetében, nagyon fontos politikai tartalom húzódik meg: a *nemesi egyenlőség*.¹⁸¹ A köznemesség báróellenes jelszava, egyszersmind a nemesi vármegye eszméje is ez a kisnemesek értelmezésében.

Az ún. II. appendix¹⁸² kétségtelenül a Kézai-krónika legértékesebb része; a polgári történet-írást keveset foglalkozott ezzel, lebecsülte értékét,¹⁸³ tulajdonképpen csak a marxista történet-írás „fedezte fel”. Sok problémája megoldatlan még ma is, s ha nem is vállalkozhattunk a kérdések mindegyikének felgöngyölítésére, néhány szemponttal talán mi is hozzájárulhatunk a megoldás útjának egyengetéséhez.

A II. appendixben lényeges történeti megfigyelések kapnak hangot. A szerző a honfoglaló magyarokat a XIII. század végi kunokhoz hasonlítja (nem is egészen alaptalanul), a pogányságot az állattartással, a kereszténységet a földműveléssel jellemzi. Ez utóbbi tételek levonásához is a kunoknak a magyarokkal történt összehasonlítása nyújthatott segítséget. Már ebből is két következtetés adódik. Egyrészt a II. appendixre hatott a kunok magyarországi jelenléte, a kunok élete.¹⁸⁴ Másrészt, éppen ebből következően, a II. appendix aligha elvont fejtegetés, hanem afféle kulcs-„regény”, a kulcs megtalálása azonban igen nehéz.¹⁸⁵

¹⁷⁷ SRH I. 192.

¹⁷⁸ A kutatás kiderítette, hogy a „108-as számot megközelítő eredményre jutunk, ha a ma ismert 180 nemzetségből a jövevényeket és az egyfalus, látszólag várjobbágyi eredetű nemzetségeket levonjuk. A 108-as szám tehát nem ősi hagyományon alapul, hanem a Kálmán törvénye alapján nemzetségi joggal birtokló nemek számontartásán.” (GYÖRFFY György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Ua.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 15.) Igaza van MÁLYUSZ Elemérnek (A Thuróczy-krónika és forrásai 54.), Kézai a nemzetségek számát jó magasan, 108-ban állapította meg, így az egyszerűbb nemzetségeket is hozzájuk számította. Vö. még GERICS József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. ItK 1967. 589—590.

¹⁷⁹ SRH I. 146.

¹⁸⁰ Uo. 187—188.

¹⁸¹ Ehhez a megállapításhoz a szakirodalom más úton is eljutott. L. HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum 47—48.; VÁCZY Péter: A népfelenség 559.; GERICS József: Adalékok 129.

¹⁸² SRH I. 192—194.

¹⁸³ L. pl. DOMANOVSKY Sándor: Kézai Simon mester krónikája 142. — Kivételként talán csak MARCZALI Henrik [Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). SZILÁGYI Sándor (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 635.] véleménye jön számításba: a II. appendix „rövidsége mellett is [Kézai] művének legbecesebb része. Magyarországon ez a belső állapotok leírásának első kísérlete.”

¹⁸⁴ ERDÉLYI László: Krónikáink atyja Kézai 24—25.; GYÖRFFY György: A kunok feudalizálódása 248., 253., 258.

¹⁸⁵ ERDÉLYI László és GYÖRFFY György (l. fentebb, 184. jegyz.) a kun-kérdésben, HORVÁTH János (Stílusproblémák 374—377.) a római jogban, GERICS József (Adalékok 127—128.) Kun László védelmében, LEDERER Emma (ELEKES Lajos—LEDERER Emma—

Vizsgáljuk meg pontról pontra a II. appendix egyes fejezeteinek tartalmát! A 95. caput arról szól, hogy a pogány magyarok keresztény és pogány foglyaik egy részét megölték, más részét magukkal vitték a csatába, ismét más részét szolgálatukba állították. A kereszténység felvétele után a római egyház megparancsolta Géza fejedelemnek és István királynak, hogy a keresztény foglyokat engedjék szabadon, mivel a foglyok között sok nemes van. „Mivel pedig az ország igen tágas és néptelen volt, az egész communitas nem adta ehhez beleegyezését a pápának, az oly módon intézkedett, hogy a foglyok földet műveljenek és a föld gyümölcséből éljenek, mint más keresztények. Ezért a földdel nem rendelkező foglyok elvállalták, hogy saját akarataukból bért adnak, amennyit az urak kirónak.”¹⁸⁶

A 96. fejezet szerint a sok fogollyal rendelkező hatalmasok (potiores regni) nem bocsátották foglyaikat szabadon, miként a pápa akarta, hanem ház körüli szolgálatra rendelték sokukat: ezek lettek magyarán az udvarnokok. Ezt a szolgálatot, jöllehet akkor már a foglyok közül sokakat nemesek bírtak, Kálmán idejében törölték el. Ő azt akarta, hogy a foglyok szolgálatait csak ő maga és a főpapok vehessék igénybe. És hogy a nemesek communitasa ezt az eltörlést ne vegye rossz néven, a király udvarnokait használatra a nádornak adta, akit a nemesek érdekében állítanak élükre. A magyarok nehéz munkákat és terheket raktak foglyaikra, ami nem tetszett a főpapoknak, s szóltak a pápának. A pápa megbízta Szt. István királyt, hogy országának egyházait belátása szerint rendezze, váltsa ki a foglyokat, s azokkal csak ő rendelkezze. Ő minden foglyot ki is váltott, kivéve azokat, akiket az ország nemesei az egyházaknak aján-dékoztak. Az előbbieket közül többeket rendelt várainak szolgálatára kisebb függéssel.¹⁸⁷

A 97. fejezet arról tudósít, hogy a várjobbágyok szegény nemesek, akik a vár földjeiből kaptak földet a királytól.¹⁸⁸

A 98. fejezet szerint a magyarok nem szívesen engedték, hogy a király megváltsa foglyaikat. Erre Szt. István király és a főpapok rákényszerítették őket.¹⁸⁹

A 99. fejezet szerint a kiváltás csak a keresztény foglyokra vonatkozott, a barbár népből valókról a pápa semmit sem szólt. Azt akarja ugyanis az apostoli szék, hogy a pogányok a keresztényeknek legyenek alávetve.¹⁹⁰

Helyesen utalt *Gerics József* arra, hogy a „II. függelék keletkezését . . . csak a megírás korának társadalmi fejlődésével, mozgalmával kapcsolatban lehet kielégítően megmagyarázni. Az egységesedő dolgozó osztály harca a szabad költözésért a fokozódó terhek ellen, a serviensek és a felemelkedő várjobbágy-elemek communitas-szá (bár e terminus még szinte anakronizmus) szervezkedésének kezdetei, a tomboló feudális anarchia, a király és az egyház között folyó küzdelem, a pápaság beavatkozásai, a király kísérletei a serviensekkel való összefogásra az oligarchia ellen, a kun kérdés, a világi és egyházi nagybirtok ellentétei: ezek az összetevői annak a társadalmi környezetnek, amelyből ez a társadalomszemlélet kisarjadt.”¹⁹¹ A II. appendix egyes mozaikjai tisztázottnak látszanak,¹⁹² s ha Kézai támaszkodott is íratlan (talán

---

SZÉKELY György: i. m. 219.) Kun László udvarának egyházellenes tendenciáiban, az ott megszelídített ható eretnek ideológiában, MÁLYUSZ Elemér (Történelmi Szemle 1961. 520—521.) pedig Kézai családjának helyzetében véli e „kulcs” megtalálását.

¹⁸⁶ SRH I. 192—193.

¹⁸⁷ Uo. 193.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Uo. 194.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ GERICS József: Adalékok 126—127.

¹⁹² ERDÉLYI László (Kronikáink atyja Kézai 24—25.) a kunok hatására és az 1279. évi országgyűlés dekrétumaira, MÁLYUSZ Elemér (A magyar köznemesség kialakulása. Száz 1942. 427—428.) a királyi serviensek és a várjobbágyok nemessé történt összeolvadására, GYÖRFFY György (A kunok feudalizálódása 248., 253., 258. és 258. I. 82. jegyz.) szintén a kunok hatására és Fülöp pápai legátus tevékenységére, céljaira, GERICS József (Adalékok 127.) — ERDÉLYI László és GYÖRFFY György nyomán — a kun törvényekre és az 1279-es

még honfoglalás kori) hagyományra,¹⁹³ ha ismerte is Kálmán törvényeit,¹⁹⁴ ha fel is használta Hartvikot,¹⁹⁵ ha alaposan ki is aknáta a római jogot,¹⁹⁶ első számú és alapvető forrása, amely azonban tényleg csak nyersanyag lehetett,¹⁹⁷ *saját korának valósága* volt, ahonnan a mozaikok szinte hiánytalanul levezethetők.¹⁹⁸ Úgy véljük: azt, hogy a mozaikok milyen elrendeződést nyerjenek, milyen szintet kapjanak, azaz a társadalomszemléletet ugyancsak a *kor* szabta meg.

Az apró kockákból összeállítható — és talán összeáll — kép világos. Milyen társadalmi osztályok, rétegek milyen beállítást kapnak a II. appendixben? Az *egyház* a felszabadítás eszmei atyja, a *király* a végrehajtója, a *köznevesek* megkülönböztetett figyelemben részesülnek, az *alávetettek* felszabadítása, szabad költözésük mintegy központi kérdéssé nővi ki magát, a *hatalmasokat* viszont elítéli a szerző. Ismét az a képlet ez, amivel a magyar történeti rész elemzésekor találkozhattunk: az *oligarchaelenes tábor*. Ez a platform nagyon sajátosan tükröződik a II. appendix szövetségi rendszerében: a király és az egyház közösen tevékenykedik,¹⁹⁹ a király nemesít, az egyház pedig kap (szolgákat) a nemességtől.

A képlet legérdekesebb tényezőjét az alávetettek osztálya szolgáltatja: Kézai itt tökéletesen elleplezi az *osztályszempontot*. A király, az egyház és a köznemesség mind az ő érdekükben dolgozik, felszabadításukért, a súlyos terhek ellen, a könnyebb szolgálatért. Mindezek fejében az alávetettek *önkéntes* béradást vállalnak. Határozott kismemesi szemlélet ez: szeretné nem létezővé tenni a parasztságot, az alávetettek *osztályharcát*. Mindamelllett a köznemesei szemléletű (és származású) Kézai nem áll oly messze a jobbágyoktól, hogy — ha másért nem, aktuálpolitikai megfontolásból — ne adjon hangot a rabszolga-felszabadításban, a szabad költözésben, a terhek könnyítésében realizálódó követeléseiknek. Ezek megoldását azonban nem harc, hanem afféle kölcsönös megegyezés formájában képzei el, az *osztálybéke* platformjáról. S megint csak a kis birtokú, kevés jobbággal rendelkező kismemes az, aki elsősorban *fél* a paraszti osztályharcától.

Túl ezen: a II. appendix reális problematikát hordoz; az előkelő nagyurak történeti elítélését tartalmazza. Vagyis az 1280-as években a kismemesség a paraszti osztályharc mellett a másik fő veszélyt a bárók előretörésében látja, s utópisztikus célként az ellenük széles körre kiterjedően létrehozandó egységfrontot jelöli meg történetirója, Simon mester.

*

Kézai — talán kismemesi származásából következően — elsősorban a köznevesek érdekeit képviseli. Valamelyik olasz egyetemen tanulhatott, olasz szavai Észak-Itáliára mutatnak.²⁰⁰ A római jogot Bolognában vagy Paduában sajátíthatta el, itt érhetette a skolasztika, Aquinói

eseményekre, LEDERER Emma (A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 59.) a jobbágság szabad költözésére utalt.

¹⁹³ MÖLNÁR Erik: i. m.² 290.; LEDERER Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon 58.

¹⁹⁴ Uo. 59.

¹⁹⁵ SRH I. 193.

¹⁹⁶ HORVÁTH János: Stílusproblémák 374—377.

¹⁹⁷ Mint GERICS József (Adalékok 127.) véli.

¹⁹⁸ L. fentebb, 192. jegyz.

¹⁹⁹ Hogy a szerző éppen ezt az oldalt emeli ki, talán azzal kapcsolatos, hogy a király és az egyház együttműködése hiányzott az 1280-as években. Kézai azonban vigyáz az „arányokra”, hiszen azzal a megjegyzésével, hogy a pápa Istvánra szignálta a magyar egyházak feletti rendelkezést, azt juttatja kifejezésre: a király és az egyház viszonylatában a királyé a vezető szerep. Direkt válasz ez Fülöp fermói püspököknek, aki az I. kun törvény arengájában viszont éppen a pápa szupremáciáját és a magyar király fiúi engedelmisségét emelte ki a III. Ince-féle igények szellemében.

²⁰⁰ ECKHARDT Sándor: Száz 1927—1928. 466.

Tamás hatása, itt szívhatta magába a népfelség elvét. Járhatott Franciaországban is; francia topográfiai tájékozottsága,²⁰¹ Chalon nevének franciás írása²⁰² (valamint koncepciójának esetleges francia talajból származó gyökere²⁰³) mutat erre. Magyarországi állása (fidelis *clericusként* szolgálni Kun Lászlót) önmagában véve óriási kontraszt a kor hivatalosan táplált egyházellenességéhez viszonyítva. Ez az ellentmondás kompromisszum formájában jelentkezik: egyrészt Simon mester krónikája tükrözi Kun László udvarának pogányos ösvállalását: Menroth—Nemproth isten ellen lázad, Attila pedig pogány, maga Kézai sejteti, hogy a hun királynak nincs semmiféle vallásos meggyőződése.²⁰⁴ Attila azonban nem viszi véghez a pápa ellen tervezett hadjáratot, meghunyászkodik előtte, Kun Lászlónál sem egyházellenessége, hanem inkább fiktív szívessége dominál az egyház iránt (pl. Lászlónak a katolikus anyaszentegyház fiaként való aposztrofálása).²⁰⁵ Ez utóbbi beállításokat azonban valószínűleg Kézai klerikus volta s ama megfontolás sugallta, hogy az egyházra is szükség van az oligarchaellenes harcban.

Kézai művének alapvető tendenciája az oligarchaellenes tábor megszerveződésének, szövetségének történeti igazolása. Ebben a képben nagy súlyt és fontosságot kap a királyi hatalom ábrázolása. A krónika központi alakja Attila, benne tükröződik a Kun László-i udvar célkitűzése: megszüntetni a szeparatizmust, erős központi hatalmat kiépíteni. De a hun-történet figyelmeztetéssel is szolgál Kun László kora számára: ha felbomlik az erős királyi hatalom, széthullással fenyeget az állam, a birodalom is. A krónika másik fő alakja Kun László, benne Kézai Attila hagyományának továbbfolytatóját látja.

A krónikában a köznemességgel kapcsolatban írottak is döntően a fő koncepciót, a báróellenes egységfront történeti igazolását szolgálják. Mivel a köznemesek számának, politikai súlyának növelésében a nemesítések révén a király is tevőleges szerepet játszik, a köznemesek ezen a szálon is szorosan kapcsolódnak a királyi hatalomhoz. Továbbá a hun-történet és a Kun László-história is igazolja: a király és a nemesek szövetségeseik. A királyság megteremtése előtt a nemesi *communitas* gyakorolta a hatalmat, a királyság intézményének bevezetése sem változtatott a lényegen, hiszen Attilát egyetértő akarattal emelték maguk fölé királyul; sőt, ha *Gerics József* értelmezése képviseli a helyes megoldást, hogy ti. Kézai szerint a *communitas* nem halt el a királyság megjelenésével,²⁰⁶ akkor ez még jobban nyomatékosítja a király és a nemesség szövetségét. Kiemelten hangoztatja Kézai az egységes nemesség fikcióját, ami önmagában is báróellenes; ehhez némi előzményeket (a nemesség-fogalom szűk körű kiterjesztésével) már a XIII. század közepi nagyúri történetírás is adhatott, illetve jelenthetett.

Sokat foglalkozik Kézai az alávetettekkel, elismeri honvéd szerepüket, de a belpolitika szférájában az osztálybúke platformján áll. Mérsékletes bánásmódot tétel fel a parasztság irányában, kisebb terheket, rabszolga-felszabadítást, a szabad költözés állapotának elérését, s ezért „cserében” a jobbágyok önkéntesen bért adnak. További vizsgálatot igényel, hogy ez a földbérfizetés mennyiben takarhatja a nyugati típusú, de szórványosan Magyarországon is fellelhető járuléklazulási formát.²⁰⁷ Valószínű, hogy az osztálybúkéért propagálja Kézai, mert a kisenemes fél a XIII. század második felében igen intenzív paraszti osztályharctól, de talán azért is, mert a széttagolódást képviselő bárókkal szemben a parasztságra is szükség lehet, hiszen elsősorban a paraszti termelőmunkát (következésképpen a parasztok munkájából élő uralkodó osztályt, főleg a köznemeseiket) korlátozza a bárói anarchia.

²⁰¹ SRH I. 153.

²⁰² Uo. — L. ECKHARDT Sándor: Száz 1927—1928. 623.

²⁰³ SZÜCS Jenő: Történelmi Szemle 1967. 131—132.; ua.: Valóság 1968/6. 43.

²⁰⁴ SRH I. 159.

²⁰⁵ Uo. 185.

²⁰⁶ GERICS József: Adalékok 107—109.

²⁰⁷ PACH Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963. 22—32., 45—47.

Kézai krónikájának legfontosabb gondolatsora annak bizonyítása, hogy a magyar (és a hozzákapcsolt hun-) történet fénykorát akkor élte, amikor a köznemességgel szövetséges királyi hatalom erős volt, gátat tudott vetni a bárói törekvések érvényesülésének. Ez kétségtelenül a Kun László-i udvar *szubjektív* igényét fejezi ki; a való helyzet egészen más.

Kézai munkája *grandiózus történelmi fikció*: azt mutatja, minek, milyennek kellene lennie a történelemnek ahelyett, hogy mi és milyen volt. Vagyis a XIII. század végének objektív korszaka helyett a kor objektív mozzanatok segítségével összeállított, összességében azonban mégis bizonyos társadalmi rétegek, hatalmi tényezők által *elképzelt, óhajtott* szubjektív képét kapjuk.

Gyula Kristó

SIMON KÉZAI ET QUELQUES TRAITS DE L'IDÉOLOGIE DE LA PETITE NOBLESSE À LA FIN DU XIIIe SIÈCLE

Simon Kézai, aumônier de la cour du roi Ladislas IV (nommé le Couman) (1272—1290), créa une chronique hongroise nouvelle dans la première moitié des années quatre-vingts du XIIIe siècle. Issu de la petite noblesse et ayant fait ses études à l'étranger, Kézai visait dans son ouvrage à justifier historiquement l'organisation et l'alliance d'un camp antioligarchique. C'est Attila, le souverain des Huns au Ve siècle qui est la figure centrale de la chronique, c'est en lui que l'écrivain représente les objectifs de la cour de Ladislas le Couman et de la petite noblesse à la fin du XIIIe siècle, objectifs qui consistaient à faire cesser l'état de démembrement du pays et à créer un pouvoir central puissant. A maints passages de son ouvrage, Kézai accentue le fait que le roi et les nobles sont des alliés, mais en même temps il fait ressortir que non seulement le roi et la petite noblesse, mais les autres éléments de la société — l'église et les soumis — ont aussi un intérêt à limiter l'anarchie des barons. La force dirigeante de cette alliance utopique devrait être, outre la royauté, précisément cette petite noblesse dont le titre de noblesse, selon Kézai, était identique avec celui des barons, et dont l'organisation, la *communitas* des nobles dirigeait jadis le pays, plus tard les comitats. L'oeuvre de Kézai est une fiction historique de grande envergure: elle montre comment l'histoire devrait être, au lieu de ce qu'elle était.

AZ EURÓPAI KLASSZIKUS PETŐFI

I.

1. Még egy év, és hazánk Petőfi születésének 150. évfordulóját ünnepli. Bizonyosra vehető: lépések fognak történni abban az irányban is, hogy erről az évfordulóról az *egész világ* megemlékezzék. De ha mi ezt a világtól elvárjuk, a világ is elvárja tőlünk, hogy a bizonykodó és lelkesedő szavakon túl megmutassuk: ki is volt ez a Petőfi, miért, milyen jogon követelünk számára helyet a világ *legnagyobb* lírai költői között. Ne áltassuk magunkat: a világ tudományos közvéleménye már a múlt század vége felé, az első magyar komparatista tudósnak, Meltzl Hugónak sem nagyon hitte el, hogy Petőfi „századunknak Goethe mellett legnagyobb lyrikusa”,¹ és még ma is — probatum est! — inkább egy kis nép megbocsátható provinciális túlzásának tartja az olyasféle erősködéseket, hogy Petőfi a világ egyetlen nagy lírai költőjénél sem alábbvaló, hogy nem lehet olyan szűkre vont lírai világantológia, melyből ő méltánytalanság nélkül kimaradhatna. Mert szerves része s egyik csúcsteljesítménye az egyetemes emberi kultúrának-művészetnek.

Hazai tudományunk, közvéleményünk előtt Petőfinek a magyar költészetben betöltött szerepéről, küldetéséről, művészi teljesítményéről nem kell sokat beszélni. Ha ma már nem valljuk is, hogy Petőfi egyszeri s meghaladhatatlan csúcs, az általában elfogadott *igazság*, hogy a XIX. század végéig nincs nála nagyobb lírai költőnk. Attól félek azonban, hogy — magamhoz hasonlóan — irodalomtörténezeink nagy része is zavarba kerülne, ha egy *külföldi* irodalomtudóssal vagy akár olvasóval vitázva, kézzelfoghatóvá kellene tennie, hogy Petőfi az egyetemes emberiségnek vagy legalábbis az európai kultúrának és lírai művészetnek van olyan nagy alakja, mint Petrarca, Villon, Goethe, V. Hugo, Puskin, Mickiewicz, Heine vagy Baudelaire vagy Verlaine stb. Ha ezt nem tudjuk a világ szemében (nem a költőkről beszélek, azok megértik Petőfit, hiszen egy nyelven beszélnek) a hazai mércéket és terminológiát félretéve, nyilvánvalóvá tenni, akkor még sokáig be kell érnünk az udvarias, elnéző, honi elfogultságunkat megértő reagálással.

A kétségbeesett erősködésnél-magyarázkodásnál csak az lenne rosszabb, ha olyan — számunkra esetleg mégoly drága, becses — kategóriákkal akarnánk a *költő-művész* Petőfit jellemezni, melyek a kívülálló számára (aki Petőfit költői teljesítménye alapján ítéli meg) alig jelentenének többet magyar nemzeti-népi, történelmi, táji vagy egyéni jellembeli és életrajzi kuriozitásnál. Amelyek inkább az európai költészetben való különállását, a művészeti fejlődés általános és időbeli (a XIX. század első felére jellemző) folyamatából való kiemelését, a művészi nagysággal nem szervesen összefüggő vonásokat, tényeket hangsúlyoznák. (Tudomásul véve persze, hogy Petőfi művészi *teljessége* mást jelent Közép- és Kelet-Európának, mást Nyugat-Európának, Amerikának, Afrikának, mást az elnyomott vagy szabadságáért küzdő népek, s általában a „nép”-nek s megint mást másoknak.) A túlságosan partikuláris és nem szorosan

¹ Vorläufige Ausgaben der vergleichenden Literatur. Acta Comparationis, 1878. In: MELTZL Hugó Petőfi-tanulmányai. PetKvtár X. sz. 1909. 189.

a művészi értékkel kapcsolatos vonások kihangsúlyozása azért veszélyes, mert valaki külföldi esetleg tucatjával tud felhozni analógiákat más írók, művészek életéből, akiket csak ilyesmért senki sem sorol a világ legnagyobb művészei közé, s analógiákat olyan esetekre is, mikor valaki minden ilyesmi hiányában, sőt annak ellenére vitathatatlanul nagy költő volt. Magam — ha ez egyáltalán lehetséges — igyekszem Petőfit a kivülálló, a nem magyar, a Petőfiről legfeljebb lexikális adatokat ismerő, de most, az évforduló alkalmával költőnket, költőnk művészi nagyságát megérteni kívánó ember szemével nézni.

Ha lehetséges. Mert tudom én azt jól, hogy a nagy művészek nem szakíthatók el a *házjuk* művészetében, *népük*, *nemzetük* kifejezésében-képviselésében betöltött szerepüktől. S hogy az is kevés, amit Horváth János mond: Petőfi egyrészt „a nemzeti specifikum”, másrészt „a legmagasabb rendű, egyetemes irodalmiság igényeit elégíti ki egyidejűleg”² — mivel van korszerűség is, és a „művészi tökély” korhoz is kötött érték. Mindez nagyon is tekintetbe veendő, különösen a romantika korában, mely minden költőt elsősorban patrióta költőként tudott szemlélni. Bizonyos, hogy Homérosz, Horatius, V. Hugo, Dickens, Tolsztoj stb. egy nemzet kifejezéseként is él a világirodalom köztudatában; ahogy Petőfi is mindenekelőtt a miénk, hogy magyar irodalomtörténeti szerepe a legnyilvánvalóbb. De... Horatius, Shakespeare, Goethe, V. Hugo, Tolsztoj elhelyezése nemzetük politikai, társadalmi, művelődés- és művészet-történetében aránylag könnyű: a császári Rómáról, az Erzsébet-kori Angliáról, a XVIII—XIX. századi Németországról, a XIX. századi cári Oroszországról stb. mindenki tud valamit, — de mennyi magyarazkodás kellene a magyarság etnikumáról, történelméről, irodalmáról, ha Petőfit így akarnánk bemutatni. Bartók esetében sem tehetjük meg, és Csontváry esetében sem; felmutatjuk a művet, a művészet világ- vagy európai történetébe állítjuk, rövid bemutatás esetén többet nem tehetünk. — Ha „költészeti nagyhatalom” vagyunk, e birodalmat kell megismertetnünk. Pedig: minél kisebb s nyelvilag minél elszigeteltebb a művészi nagyságot adó nép, minél jobban kiesik az érdeklődés és ismeret látköréből, a világ közvéleményében annál hamarabb szakad el a hazai, nemzeti determináltságtól...

2. Meglehetősen különös, hogy a magyar irodalomtudomány az elmúlt 120 év alatt alig vetette fel Petőfi világirodalmi (európai irodalmi) helyének *művészettörténeti*, valódi értelemben vett „komparatiztikai” kérdését. Nem hiányoztak ugyan (már Petőfi életében sem) az összevetések: rokonítások és különböztetések egyes külföldi írókkal (Béranger, Heine, Lenau, Schiller, Hugo, Lamartine, Shelley, Byron, Goethe, G. Sand, Dumas père, Leopardi stb.), de ez alig terjedt túl a „hatás”-keresésen, analógiák feltárásán, — melyből hol a „minta”, hol Petőfi került ki győztesen. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a magyar kritikai és olvasói értékelés legelső ízben Petőfi esetében érezte jogosnak, sőt kényszerítőnek a világirodalmi mérce alkalmazását. És ha az összevetés a kor *legnagyobb* költőivel Petőfi életében — különféle okok miatt — többnyire Petőfi kárára dőlt is el, maga az a tény, hogy összehasonlító alapot a magyar irodalom túl voltak kénytelenek keresni, mutatja, hogy eddig sohasem látott szintű, jellegű magyar költészettel álltak szemben. Vannak persze pozitív kicsengésű összevetések is. Vörösmarty Mihály, a kornak — akkor még — legnagyobb költője egy ilyen nemzetközi perspektívából jelenti ki a *János vitéz* meghallgatása után (1844. december elején), hogy „ezen mű bármely irodalomnak díszére válnék”; egy „Szeverin” álnevű kritikus pedig 1846 áprilisában Vachott Sándorral, a kor egyik népszerű és becsült költőjével összevetve Petőfit, azt mondja: „Vachott Sándor a magyarok között, Petőfi az egész világ költőinek sorában [!] kitűnőleg jeles”; még ugyanaz év őszén a még csak 23 éves és legnagyobb csúcsein innen levő Petőfiről egy 61 éves, nagy olvasottságú író, Szemere Pál ezt meri teljes felelősséggel leírni: „Tünetmény, mely a világirodalom történetei közt legszerényebben szólva bár: ritka és gyér; én hasonlót egyet sem tudok, egyre sem emlékezem.”³ Soha azelőtt felelős ítézés, de barát vagy hízelgő

² HORVÁTH János: Tanulmányok. 1956. 292.

³ ENDRÓDI Sándor: Petőfi napjai 1942—1849. PetKvtár 29—30. füz. 1911. 58, 183, 192.

sem merete ezt egyetlen magyar költőről, egyetlen magyar irodalmi alkotásról sem leírni, kimondani (bár joggal tehetné volna). Petőfi halála után tíz évvel a Nővilág (1859. jan. 2.) egy névtelen cikkírója (bizonytalán maga a szerkesztő: Vajda János) éppen egy korlátolt, hazai (s osztály-) szempontú Petőfi-tanulmány — a Salamon Ferencé — ellenében hirdeti meg, hogy Petőfi költészetét nem lehet csak szűk nemzeti szempontból megítélni, hanem a kritikusnak „világszempontba” kell emelkednie. Kimondja a cikk azt is, hogy Petőfi az addigi egyetlen költőnk, akit bátran odaállíthatunk a világ legnagyobb lírikusai mellé. Vajda János azonban nem volt irodalomtudós, ő Petőfinak „világszempontból” való értékelését nem végezhette el. A tudósok viszont — késtek vele. Az első, aki a múlt század 70-es—80-as éveiben európai horizontba próbálta állítani Petőfit, a már idézett Meltzl Hugó volt, aki azonban, sok modern meglátása mellett, alábecsülte a népies-naiv Petőfit, és a német klasszicizmus (s a német idealista filozófia) kategóriáit alkalmazva rá, elsősorban a gondolkodó, az intellektuális, a tudatos művész Petőfit emelte ki és Goethe mellé fel — hiányt pótló egyoldalúsággal. — Horváth János, a még eléggé hungaro-centrikus *Petőfi Sándor* (1922) után, egyetemi előadásaiban⁴ egy meglehetősen elvont klasszicizmus („a művészi tökély”) nemzetközi kategóriáival is próbálta Petőfit — nem is sikertelenül — mint egyetemes költőt jellemezni. A „romantikus” (vagy annak minősített) Petőfi iránti érzéketlensége, helyesebben: a romantikának mint érték kategóriának felfogása által azonban Horváth téziseiből egy csonka s az európai irodalom történetében periferikus súlyú Petőfi-kép bontakozik ki. — Legközelebb jutott, már céljában is, problémánkhoz Turóczi-Trostler József, aki az 1950-es években egyrészt nagy világirodalmi tájékozottságával, másrészt az újabb magyar irodalomtudomány módszertani eredményeinek felhasználásával sok friss és mellőzhető szempontot felvetett.⁵ Kérdésfeltevése a lényegét ígéri: „mi az az emberi és művészi többlet, mellyel Petőfi hozzájárul az egyetemes kultúrkincshez”? Örök kár, hogy kérdésfeltevése a végén Petőfi külföldi *repciójának* kérdésévé szűkül le: „legnagyobb lírikusunk világhírének kialakulását” akarja megrajzolni (481). S még ott is azt, „ahogyan első [!] német, francia, olasz, orosz, olvasói és kritikusai látják” (485). Szép, nemes szándék (és teljesítmény), de ennél több kell: ahogy 150 év múltán látjuk és láttatni akarjuk Petőfit, megpróbálva az időtől, megmértve a történelemtől, mely annyi egykori nagyságot kivetett, eltemetett — és feltámasztott; egy Béranger nagyságát például nem azon mérjük le: hogyan fogadta a korabeli Európa (pedig hogyan fogadta!), hanem hogy mi maradt belőle mára — és bizonyára örökre. Az, hogy miképpen fogadták Petőfit, nem rá, — befogadóira jellemző.

Természetesen az említetteken kívül is nem egy tanulmány kiemelt egy-egy szálát, mely Petőfit kora európai irodalmához kapcsolja. Végső eredményként azonban mégis az a helyzet, hogy nincs egyetlen olyan rövid, tömör munka sem, melyet 1973-ban az érdeklődő világnak kezébe lehetne adni azzal: ez Petőfi a világirodalom szempontjából, itt megolvasható, milyen alapon ragaszkodik a magyar irodalom ahhoz, hogy Petőfi a világirodalom egyik legnagyobb alakja. Nincs ilyen munka, és ez a saját kis eszmélkedésem sem lehet az. Magam is Petőfi művészi teljesítményéből csak néhány olyan területet emelek ki, ahol Petőfi a maga korában vagy egyedülálló magasságot ért el, vagy legalábbis nem maradt a legnagyobbak mögött.

Egy ilyen jellegű dolgozat szükségképpen tézisszerű. És módszerében deduktív: nincs hely az — egyedül érvelő szolgáló — életmű részletes elemzésére, a következtetések levonására, legfeljebb a tézisek némi illusztrálására. Ennél is fontosabb, hogy egy ilyen megközelítés során a

⁴ I. m. különösen „A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése” c. fejezet, 280—334.

⁵ Petőfi világirodalmi jelentőségéhez. MTA I. OK VII. köt. (1955) 3—4. sz.; Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba. It 1952. 301. Mindkettő: Magyar irodalom— Világirodalom. Tanulmányok. II. köt. 1961. 479—578, ill. 600—628. A további utalások mindig e kötetre vonatkoznak.

kronológia mellőzhető: százötven év múlva (különösen egy nem magyar számára) az íróművész — de bármely művész is — összegezett eredményként jelentkezik, s nem mint filogenetikus fejlődési folyamat. Kít érdekel ma már — színházlátogatót, nem irodalomtudóst —, hogy Shakespeare drámáinak mi a kronológiája, hogy Goethe milyen fejlődési szakaszokon ment át, hogy Tolsztoj vagy Th. Mann melyik regényét írta előbb vagy utóbb és így tovább. Petőfi fel- és megmérése is csak ilyen összképben, az eredményeket s nem a folyamatokat bemutató összegezésben történhetik — a nem szakmabeli külföld számára.

És persze *nem az egész életmű* által. Senkitől nem várható el a mai, információktól roskadozó világban, hogy Petőfi összes verseit — köztük természetesen sok középest is — végigolvassa. De nem is fontos: senki sem úgy nagy költő, hogy minden sora remekmű, hanem úgy, hogy *néhány* nagy versével valamely, senki által nem teljesíthető feladatot végzett el. Ha egy költőnek — külföldön — halála után 150 évvel ötven verse él még, — az nagy költő, sőt nagy költő lehet hús, tíz verssel is. Petőfi bemutatásakor sem arra kell törekednünk, hogy minél több versét ismerje meg a világ, hanem hogy kiválasszuk a kb. 900 rövidebb-hosszabb költemény közül azt a néhányat, melyre elhiszik, amit bizonyítani akarunk... Nem is tudom: van-e olyan világirodalmi rangú nagy lírai költő, akinek *minden* verssora le lenne magyarra fordítva. Mi se kívánjuk hát a teljes Petőfit egyetlen idegen nyelven sem. Itt a jól válogatott kevés több, mint a válogatás nélkül ömlesztett sok. (A „kevés” és „sok” természetesen más értelmű, ha a kultúránk, történelmünk, társadalmunk, művészetünk iránt érdeklődő baráti országról van szó.)

Ezek után illő rátérnünk téziseinkre:

3. Az első és tulajdonképpen minden későbbit magában foglaló tézis így hangzik: Petőfi nagysága és korszakalkotó szerepe a világirodalom (európai irodalom) történetében abban áll, hogy *a romantikus költészetet*, annak *legvalódi b b, leglényegesebb* igényeit tekintve, *k o r á b a n* mindenki másnál igazabban, magasabb művészi fokon *beteljesítette* és *túlhaladta*. Figyeljünk a kiemelésekre: hiú öndicsekvés lenne azt állítani, hogy Petőfi a romantika *minden* (olykor nagyon fontos) területén egyedülálló jelenség, s azt is, hogy előtte és utána nem voltak hozzá hasonló költői lángelmék az irodalom történetében. Petőfi kora: a magyar XIX. század 30–40-es éveit, — ám ebből nem következik, hogy Petőfi művészi teljesítményének nincsenek olyan eredményei, melyek minden kor, minden táj minden embere számára örökre időszereztek, örökre a szépség, a humanista művészet szakrális jegyeit viselik magukon. Ha nem így volna, nem is lenne értelme, hogy *ma* kiálljunk vele a világ *versolvasói* elé, meghagyhatnánk nemzetközi irodalomtörténeti konferenciák viviszekciós csemegéjének. Ellenkezőleg: a „klasszikus” Petőfi művészetének *egyik* jellemzője éppen ez az imént jelzett, *immans* értelmű klasszicizmus, melyet (sok egyoldalúsággal bár) Horváth János fejtegetett (i. h.) a legszuggesztívebben.⁶ Turóczy-Trostler viszont hajlik a felé a nézet felé, hogy a klasszicizmusnak — ilyen jegyei: „a leggazdagabb tartalom és a legművészi forma gáncstalan összhangja, eszmei, erkölcsi, és esztétikai példaszerűsége” az *antikvitásban* valósultak meg (i. m. 481). Nyilvánvaló pedig, hogy az antikvitás, kétségtelen „leg”-jei ellenére sem lehet a túlhaladhatatlan művészi tökély és a mindenkor elérendő cél, hiszen akkor — a továbblépés, túlhaladás reménye nélkül — nem érdemes írni. De a klasszicizmus immansens értelmezése is — már megvalósult művészi teljesítményeket ruháztatva fel a „tökéletes” jelzővel — inkább a hátra-, mint az előrenézésre ösztökél. Valójában egyetlen irányzat művészi eszközei sem sajátíthatják

⁶ Romantika, klasszicizmus, realizmus itt használt értelmezésére később térek ki röviden. Ezúttal csak annyit, hogy Horváthtal rokon módon értelmezi a klasszicizmust SAINTE-BEUVE is (Causeries du lundi. III. 1860. okt. 21.) — aki szerint minden író klasszikus, aki „gazdagította, előbbre vitte az emberi szellemet”, azaz minden tartós értéket teremtő író. Horváthra azonban inkább F. BRUNETIERE hathatott, akinek elméletében a klasszicizmus szintén értékfogalom s nem történeti irányzat.

ki a „tökély” privilégiumát: a rend éppúgy lehet a szép formája, mint a „rendetlenség”, a mérték úgy, mint a mértéktelenség, a ráció világa éppúgy, mint az ösztönöké. Sőt: a lázadás, az újítás sem kizárólagos sajátossága egyik irányzatnak sem, — hanem sajátossága minden újnak. Már pedig a mozgás minden pontja új — egy előző ponthoz képest. Mindebből azonban nem következik, hogy nincsenek egymástól jól elhatárolható irányzatok, sem pedig az, hogy a művészi és társadalmi ízlésben egy-egy változáshoz ne fűződnenek értékképzetek. Röviden szólva: az irodalom időben történő mozgás, folyamat, így minden irodalmi irányzat korhoz kötött, de az általa létrehozott művészi értékek csak az előzmények és az azokhoz képest tett továbblépések minősítésével értelmezhetők. És értelmezendők. Méghozzá minden előző „leg” abszolutizálása nélkül, hiszen minden kornak, minden irányzatnak megvannak a maga korszerű „leg”-jei, — melyek a jövőben immanenssé, példaszerűséggé válhatnak.

Petőfi művészi teljesítményét is éppen ezért az időben és történeti aktualitásában s csak másodsorban immanens példaszerűségében kell megfogalmaznunk. Fenti első „tézisünket” jó érzelkkel próbálta Meltzl Hugó megfogalmazni: „A magyar irodalom az egyetlen irodalom a nem német irodalmak közt, mely a romantizmus alaposan [= alapvetően] szakított és az igazi klasszicizmushoz emelkedett fel, élén Petőfivel . . .” (i. m. 189).⁷ Ám Meltzl számára az „igazi klasszicizmus” a goethei, vagyis amikor a magyar irodalom „élén Petőfivel” „felemelkedett”, — egy korábbi, régebbi, tehát (legalábbis sok vonásában) szükségszerűen túlhaladott példát követett (volna). Ezzel bizony kevés dicsekedni valónk lenne! A goethei klasszicizmus sok eredménye kétségkívül immanens érték, példaszerű művészi kifejezésformává vált (Petőfi merít is belőle!), de Meltzl még nem látta, amit később (a nem látók mellett) többen is megláttak, s amit talán Paul Valéry és André Gide fogalmazott meg a legfrappánsabban: „minden klasszicizmus megelőző romantikát tételez fel” — így Valéry, és: „L'oeuvre classique ne sera belle et forte qu'en raison de son romantisme dompté” — így Gide.⁸ Ez persze minden irányzatra igaz, de számunkra legfontosabb mondanivalója az, hogy Petőfi nem ugyanannak a romantikának mint előzménynek „megfékezésével”: túlhaladásával lett klasszikus, mint Goethe, következésképpen más értelmű, tartalmú, funkciójú klasszicizmusa is. Ez a másság — mint már utaltam rá — csak a beteljesített, legyőzött és túlhaladott közvetlen előző irányzat: a XIX. század első felének romantikája minősítésével értelmezhető.

Külön is szeretném hangsúlyozni a beteljesítés tényét, s ezzel egyrészt azt, hogy a klasszicizmus is lázadás, újítás, valami előzővel szemben aratott győzelem eredménye,⁹ másrészt azt, hogy Petőfi romantikus is volt, — sok vonatkozásban inkább romantikus, mint klasszikus. (E tény kifejtését, ennek külső-belső összetevőit, emberi, művészi vonatkozásait l. Horváth J. i. m.-ben 281.) De Horváth sem — és talán mások sem látják, hogy a két megállapítás: azaz, hogy Petőfi romantikus és klasszikus volt, nem zárja ki egymást: éppenséggel senki sem lehet klasszikus, nagy klasszikus az előző romantikus irányzat beteljesítése nélkül, sőt: éppen azáltal lesz klasszikus, hogy beteljesíti. Nem mindenestül való elvetése és kigúnyolása ez a romantikának (mint Heine vagy Musset esetében), de nem is eklekticizmus s nem is kompromisszum, és csak részben az előző klasszikus irányzat prolongálódása — mint ahogy Moreau lépten-nyomon ezeket emlegeti a romantikusok klasszicizmusa jegyeiként. (És a francia meg az olasz romantika kapcsán talán nem is alaptalan ez a szemlélet, V. Hugo eklekticizmusát például már Goethe is felismerte.¹⁰ Hirtelenében a Biblia egy analógiáját kell idéznem: amikor Krisztus

⁷ Az idézetben a kiemelés itt is, később is — ha külön nem jelzem — mindig tőlem származik. — M. A.

⁸ Az első idézet helye: A klasszicizmus. Bev., vál. és fordította RÓNAY György. 1963. 269—270; a másodikra l. A. GIDE: Morceaux choisis. 1924. 10e éd. Classicisme c. cikk 93.

⁹ L. Henri PEYRE: Ou'est-ce que le classicisme? Ed. revue et augmentée. Paris 1965. 40—41.

¹⁰ P. MOREAU: Le classicisme des romantiques. Paris, 1952. 3e éd. 195—197; vö. még II Romanticismo. Atti del sesto congresso dell'Associazione Internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana . . . A cura di V. Branca e T. Kardos — Bp. 1968.

kijelentette: „Ne gondoljátok, hogy fölbontani jöttem a *törvényt* . . . nem jöttem fölbontani, hanem *beteljesíteni*” (Máté 5,17), de rögtön rá, réginek és korszerű magának folyamatos szembeállításával, máris egy új törvényrendszert alkot. A művészetben is: egy művészi cél lényegének tökéletes megvalósítása egyidőben a célon túl való lépés is. Goethe például úgy valósította meg a (XVIII—XIX. századi német) klasszicizmust, hogy élete utolsó szakaszában — újra romantikus lett (vagy legalább is átment egy új romantika felé) . . . Azt talán mondanom sem kell, hogy (mint Horváth J. és mások) nem csak az 1845—1846. tavasza közti Petőfit, a *Felhők* (meg esetleg 1848 nyarának és Mezőberénynek) Petőfijét tartom romantikusnak, hanem az egész Petőfi-életművet a romantika beteljesítésének és túlhaladásának tartom. (A „*Felhők*” típusú romantika és *klasszicizmus* — kétségtelenül sajátos jellegű — kérdését itt, a későbbiekben csak érinteni tudom.)

Nem jelent a beteljesítés végleteességet, túlzást, szélsőségeséget (ahogy persze felemásságot, hiányosságot) sem. Más szóval: nem jelent *bomlást* sem. Ez utóbbit azért hangsúlyozom, mert vannak (nem is kevesen), akik a mi 1840-es évekbeli romantikánkban a nyugati, főleg a francia romantika bomlási tüneteit látják. Természetesen bomlási tünetek minden irányzat átmeneti korszakában vannak, és vannak másod-, harmad- és huszadrangú tehetségek, akik e tüneteket fogják fel újként, modernként, előrevivőként, de a beteljesítő tett ritka nagysága abban áll, hogy az átmenetben *egymás mellett* haladó két természetes erővonal — a bomlás (időszerűtlenség, megtorpanás, szélsőség, túlzás, tartalom és forma egységének megbomlása akár az egyik, akár a másik javára stb.) és a megszüntetve megőrzés-átalakítás között a művészi épség sugallatára az utóbbi sodrába állanak.¹¹ Puskin, Heine, Mérimée, Dickens, Lenau, G. Sand, Stendhal, Gogol, Balzac stb. ez utóbbi romantika képviselői — nem kevés „bomlási tünettől”. Az igazi romantikus tehát — nem minden paradoxon nélkül — megvalósítja és *túllépi* a romantikát. Beteljesíti, átvezeti a következő fejlődési stádiumba — s nem a szélsőségek káoszával, irrealitásaival: zsákutcájával, sem eklekticizmussal, kompromisszummal, „lehiggadással”, hanem a növekedés, fejlődés természetességével úgy, hogy a beteljesítés a múlt összegező parancsának, a jelen időszerű feladatának és a jövő alapokat lerakó törvényszerűségének teljesítése.

Arról persze álmodni sem merek, hogy itt, Petőfire vonatkoztatva akár csak tömondatokban is elősoroljam a romantika beteljesítésének módoszatait s folyamatát, egy-két (általam lényegesebbnek vélt) problémával mégis illusztrálni szeretném, mire gondolok.

4. A romantikának egyik, talán leggyökeresebb művészi elve, hogy a *művészet* nem az antikvitás, egyáltalán *nem előző minták, hanem a „természet” utánzása*, más szóval: „a természet” *törvényei azonosak a művészet törvényeivel*.¹² Ebből az alapelvből következik többek között a művi előírások, receptek, szabályok elvetése, a zseninek mint a természet produktumának törvényalkotó illetékessége, a költészetnek az élethez, valósághoz való közelítése. (Az egyén, a lélek — az „emberi természet” —, a nemzet, a társadalom élete-valósága éppúgy beletartozik ebbe a természetfogalomba, mint a fizikai, táji, környezeti élet, sőt az irracionális, tudatalatti, misztikus, transzcendens erők „valósága” is.) A „vissza a természethez” rousseau-i jelszava felveti a „természetes” (*következésképpen az új szép* (művészi) — *igaz* (való) — *jó* („természeti erkölcs”) — Boileau-ig s talán még messzebbre visszavezethető — hármas egysége új definiálásának, megtalálásának, új megvalósításának („utánzásának”) és ezzel együtt a művészi értékrend új átrendezésének igényét. Törvényszerű az is, hogy a kapitalizmus e fejlődési szakaszában a technikai civilizáció, az urbanizáció, az iparosodás fokozott ütemével a „romlatlan természet” felé fordul az érdeklődés, s hogy ezt egyrészt az érintetlen tájban, másrészt a civilizációtól kevésbé „fertőzött”, ősi, primitív élet- és társadalmi viszonyokban, majd az ősit-régit a *népivel* azonosítva: a népiben vélték felfedezni.

¹¹ Vö. LUKÁCS György: Goethe és kora. é. n. 61—62.

¹² A természet utánzását a különféle korok klasszicizmusa is hangsúlyozta, de inkább csak a *képzőművészetek* vonatkozásában tudta megfogalmazni.

Ennek természetes *művészi következtetése* volt, hogy a költészet az emberiség anyanyelve, s mivel ezt a népköltészet őrizte meg legtisztábban: *a népköltészet az egyetlen és igazi költészet* (Percy, Hamann, Herder, vö. Turóczi-Trostler: i. m. II. 613.). És ha a nyelv költészetként született, ezt az ősi, eredeti, *a népnyelvben és népköltészetben megvalósult természetet kell a költők követnie: „utánoznia”*.

Ismertes, hogy a XIX. századi romantika ismételt kísérletet tett ennek az elvnek kisebb-nagyobb mérvű követésére (V. Hugo, Béranger, Burns, Heine, Lenau, Mickiewicz, Lermontov, Nerval stb.) — de *egyedül Petőfinék* sikerült egy olyan műköltői gyakorlat kialakítása, melyben egy magasrendű korszerű *műköltészet* és a „természetes” népköltészet integrálódott, csak neki sikerült olyan *nyelven* szólnia, mely ugyanakkor *költészet*, s oly művészi nyelven kifejeznie a legmodernebb érzelmi s értelmi árnyalatokat, mely alapjaiban az élő nyelv volt. *Költészet az emberiségnek* ez a közös anyanyelve, miközben kora Európájának korszerű kifejezése. Mindenki számára felfogható, a provincializmus, gyermetegegség, kezdetlegesség bántó izei nélkül a legmagasabb rendű művészi élmény kíséretében. Nem „népköltő” s nem a néptől elszakadt, fentebb régiókba költözött művész. „Nép”-e sem valami primitív nép, hanem *a korban* jogfosztottan, nyomorban és felszabadulásra váróan élő ember . . . Ezt az „anyanyelvet” Petőfi a XIX. század közepén beszélte úgy, hogy — megfélekezve, letisztulva — benne van az elmúlt félszázad nagy művészi forradalmának minden lényeges eredménye. Voltak nagy költők előtte is, utána is, de nem tudom: ezt az „anyanyelvet” ki beszélte előtte utoljára, — mert utána senki.

De másról — többről — is szó van itt. A népköltészet *gyakorlata* egy művészi *teóriát* is rejt magában. Sokan megpróbálták elvonni ezt a teóriát s annak alapján alkotni, sokan próbálják különféle irányzatok — impresszionizmus, szimbolizmus, szürrealizmus stb. — előképét vagy örök mintáját látni benne. De lényege mégis ez a „közös anyanyelvűség”, az egyetemesség, vagyis a népköltészet gyakorlata és inherens teóriája — alapvetően *klasszikus*. Ma is igaznak érzem Meltzl Hugónak közel százesztendő (1876-ból való) kijelentését: „soha se létezett a világon [valódi értelemben vett — M. A.] klasszikus, aki ne lett volna egyszermind valódi népköltő” (i. m. 132.). Ne becsljük hát le Petőfi teljesítményét, ne higgyük, hogy bárhol, bármikor a világon valaki is nagy költő lehetett pusztán a népköltészet formáinak átvételével, utánzásával, de higgyük, hogy a „népies” költészet is csak akkor nagy, ha valamivel szemben *korszerűen új*, ha előrelépés, és nemcsak visszanyúlás. Ne higgyük azt sem, hogy más, fejlettebb irodalmakban Petőfi tette visszalépést jelentett volna, s hogy így művészi teljesítménye egy provinciális, elmaradott, magas szintű költői nyelvi hagyományokat nélkülöző irodalmi kultúra függvénye. Nem. Egyrészt más irodalmakban is szeretnének „vörös sapkát tenni a szótár fejére”, ugyanakkor már Coleridge-től kezdve kiállnak a költői dikció exkluzivitása mellett, elítélik a „vulgárist”: a közönségest — ami alig jelent mást, mint nem-költőt. Megmarad a „bon goût” bálványa — mely mindenkor dialektus volt a költészet ősi anyanyelvéhez képest. Másrészt a magyar költészet Vörösmartyval a költői dikció európai színvonalára emelkedett — s Petőfi folytathatta volna Vörösmartyt. Lángelméjének ösztönös fejlődéstudata azonban felismertette vele, hogy ez a *folytatás* — akkor — megtorpanás, sőt visszalépés lett volna. És népinek („természetesnek”) és műköltőinek, korszerűnek és „öröknek” integrálásával az európai irodalomban még *utoljára* s *egyedülálló módon* felcsendül egy költői *dikció* mint a művészet és szépség közös anyanyelve — véletlenül és a sors különös kegyelme folytán: magyarul.

Pedig ez csak az első lépés. A „természet” — hihetetlenül bonyolult, de egységet alkotó — koncepciójának bármely aspektusát nézzük: Petőfi költészetében mindenütt természet és művészet páratlan integrálódását kell megállapítanunk. Érzésvilága, szemlélete, értékrendje az emberé: így a közösségé, a népé, melyet a világ bármely nyelvére, kultúrájára „le lehet fordítani”, és mégis modernül (a XIX. század első felének — közepének megfelelően) árnyalt, színes, finom: egyéni. Úgy fejezi ki az általánost, az egyetemes emberit is meg a korszerűt is, hogy

őnmagát fejezi ki. S amikor legszemélyesebb őnmagát fejezi ki — mindenki rokonának, testvérének érzi magát. Beteljesíti a romantikának a *különös* iránti igényét: egy meghatározott — elkülöníthető nemzet, kor, táj, embertípus költője, egy korántsem átlag-szokványos személyiség maradéktalan kifejezője, és mégis — mindig az összegezett lényegre redukált életművet nézve — semmi olyan „különös” nincs benne, ami ne lenne természetese.

Sorolhatnám a szempontokat, de e szakasz befejezéseként arra a — szerintem alapvető — kérdésre szeretnék röviden kitérni: hogyan lehet a *költészetnek a természetet utánoznia*. A romantikus elméletek nagyvonalúsága konkrétan alig válaszol erre. A regényben, drámában, az embert, típust, zsánert, helyzetet festő vagy epikumot nyújtó költői műfajokban még talán azt jelentheti ez, hogy a szereplők jelleme és beszéde összhangban legyen a korról, társadalmi környezettel, cselekménnyel stb. A tájköltészetben talán azt jelenti, hogy az érzés és a táji környezet korrespondenciában legyen: mint egymásnak jelképei, átképesítései. Mindez Petőfinél nagyszerű megvalósításban áll előttünk — de egyáltalán *nem egyenrangú külföldi példák nélkül*. De mi a „természetes” a lírában? Az őszinte, az igaz — hangzik a felelet. De milyen formái, művészi kritériumai vannak az őszinteségnek, az igazságnak? (A deklarációkat, a Petőfiéit is, hagyjuk figyelmen kívül.) Petőfi ismét páratlan költői eljárással *megvalósítja a lírában a természet utánzását*. Mintha — valóban egy ősi, „természetes” fokon — vele kezdődne a költészet születése: versei (vagy jórészüik) a vers születésének, kialakulásának a teremtő impulzustól a kész műig tartó, lélektani-alkotó folyamat tükröi. De hiányzik belőlük a művészetnek — a szélsőséges romantikára jellemző — misztikus aktusként, isteni teremtésként való felfogása! . . . Igen, nem ismerem Petőfin kívül költőt, aki költői alkotásával ennyire a természetet (az emberi szellem teremtő természetét) „utánozná”.¹³ A magyarázata pedig ennek az, hogy alig van költő, akinek számára a *világ* annyira *művészi élményként* léteznék. Petőfit nem lehet rajtafogni: a valóság mikor lesz élménnyé, s az élmény művészi tartalomká. A formának nem az a szerepe — mint még Goethe is gondolta —, hogy a „csúnya”, illetőleg az időhöz kötött valót az időtlen formával megszépítse, — a Petőfié „csak” kifejezi. A tárgyi világ, a társadalom, a nemzet, az ember, az eszmék, az érzések, olvasmány, tudomány, politika már az első kontaktuskor művészi élményként, tehát formába rendezett tartalomként jelennek meg a képzeletben. Neki nem kell például különleges vagy egzotikus táj (még a mesében sem!): a magyar táj, úgy ahogy van, valamiképpen a szépség formája lesz anélkül, hogy — mint például Brentano — valami festői mítosszá formálná át.¹⁴ A megismerésnek a művészi megismerés Petőfinél szinte kizárólagos formája: igazsága költői igazság — de ez különös módon egybeesik a logikai, biológiai, társadalmi, történelmi igazsággal; utópizmusa — a jövő realitásai. Sokan sokallták (már életében is!), amit Petőfi oly rövid: 5–6 éves költői pályája során mennyiségileg alkotott. De nem grafománia vagy henyeség ez, hanem az élet és megismerés egy formája. Azé a művészi életé, mely — talán a világon egyedülálló módon — egy lett a költészettel, azé a költészeté, mely „a természetet utánozza”. Hogy aztán a természet valamiképpen a klasszicizmus művészi elveit rejti magában, azaz hogy a természet utánzásának romantikus szándéka eredményében klasszikus lesz, arra már a magyar elméletből, már 1826-ból

¹³ Olyat persze igen, aki hirdette vagy — félreértésből — hitte, hogy Petőfi-módra alkot. Különösen a Fiatallé nemzeti forradalmár költői érzik az effajta alkotásnak és a közösséggel egy életérzésnek szerves összefüggését. F. Freiligrath például ilyesmit állít: „meine Gedichte sind nicht gemacht, sie sind geworden.” Idézi GRAGGER Róbert: Beck Károly és a német politikai költészet. Klny 1909. 62. Ám ez a „lett” költészet nyers, alakítatlan, koraszülött.

¹⁴ N. Dobroljubov Puskinnál találja meg a természetes szépnéket ezt az ideálját: „Puskin . . . a költészetet nem a tárgy fantasztikus ideáljában találja meg, hanem magában a tárgyban, mely olyan, amilyen”, kiemeli Puskinnak „a tárgy természetes szépségét megérezni, megragadni és ábrázolni tudó képességét”. L. H. MARKIEWICZ: Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp. 1968. 186. Uo. (187.) egy cikk a balzac-i „realizmus” lényegét is hasonlóképp fejtegeti.

is hozhatunk példát. Toldy írja Bajzának: „Schiller szubjektivitása olyan *klasszikus*, mint maga a *természet*.”¹⁵

Az aztán a ráció és a logika eszközeivel alig közelíthető meg, hogy ez az ősinék, kezdetlegesen *ösztönösnek* és *spontánnak* látszó művészi viselkedés — szinte kiszámítottan *tudatos* és szerepszerűen felépített. (Innen a „szerepjátás” teljesen félreértett vádja ellene.) De tudatosága sohasem válik doktriner elméletieskedéssé, didakticizmussá.¹⁶ Hiányzik nála például az az *előszó-mánia*, mely már a francia és angol klasszikában is oly divatos volt, a preromantikában pedig valóságos furore lett. Ezen előszavakban (régiek és) a romantikusok oly hosszasan és többnyire oly magabiztosan fejtegetik a költészet és ars poeticájuk azon lényegét, melyet a kötet, a mű gyakorlata — csak nagy ritkán igazolt. („Összes” költeményei elé Petőfi is írt — 1847 elején — egy előszót, de végül is elhagyta, bizonyára rájött, hogy minden előszó idejét múlttá válik a kötet megjelenéséig.) „Természetfölötti természetesség” ez — ahogy P. Valéry akadémiai székfoglalójában kifejezte magát;¹⁷ ahogyan egybeesik Petőfinél a „sein” és a „werden”, ahogyan egyaránt megvan a klasszicizmus zárt formai rendszere (mint maga a mű) és a „műidegen” elemek is (valóság, társadalom stb.) . . .

5. Az imént említett *művészi* epistemológia azonban mintha ellentétben állna a romantikának (persze korábbra visszamenő) ama követelményével, hogy a *költészetnek* az „*élethez*”, a „*valósághoz*” *kell közelednie*. (Az idézőjelek a fogalmaknak korabeli kibontatlanságát jelzik.) Azaz: az életnek, a valóságnak (a lélektani, tárgyi, nyelvi stb. valóságnak is, de) legfőképpen a társadalmi és történeti valóságnak meg az irodalomnak egymástól kölcsönösen feltételezve kell haladniuk, fejlődniük. Ez utóbbinak — s most erre központosítunk — a lényege az, hogy az *irodalom a társadalmi cselekvés egyik* formája kell legyen, az emberi, történelmi, társadalmi *haladást* kell szolgálja. Szolgálja *korszerű formában*. Bármilyen forrásvidékről erednek az egyes nemzetek romantikái, bármilyen nemzeti hagyomány szárnyával vagy terhével indulnak kibontakozásuk útjára, bárhogy értelmezik a társadalmat (nemzetként, osztályként, népként — ez utóbbit polgárságként vagy parasztsággként —, netalán emberiségként vagy vallásként), bármiképpen értelmezzék a fejlődést, a haladást, — az említett elvek (olykor sokféle s megtevesztő áttételeken át, s feltehetően a felvilágosodás örökségeként) a romantika művészi mozgalmának *tartalmi* lesznek. Ismétlem: minden nemzet minden *nagy* romantikus művésznél, több óvatossággal kell hát ezeket búzára és konkolyra, haladó és reakciós, aktív és passzív romantikusok szerint széttrírózni . . .

Ha azonban Petőfi olyan szélsőségesen *művészi* — tehát ab ovo *szubjektív* — *élményként* éli át a tartalmakat, mint az imént mondtuk, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Petőfi idealista, szubjektivista, egzaltált, a valóságtól messze szakadt művész, — nem az élet, a valóság, a kor fia. (Ez ismételten be is következett a magyar irodalomtudományban.) Nem juthatunk persze ilyen következtetésre, ha elfogadjuk és talpraállítjuk Peyre-nek (másoktól is hangoztatott) azon felfogását, hogy a „klasszikus” — a szisztematikus elszigetelődéssel szemben — önként aláveti magát kora társadalmának, szolgálja korát (nem kora vezető-uralgó osztályait!),¹⁸ ha felismerjük, hogy az előzőkben emlegetett s romantikusnak tekintett *tartalmak korszerű, a valósággal számot vető átélése, művészi élménnyé lényegítése és magasrendű kifejezése a XIX. század első felének par excellence világtörténelmi és világirodalmi feladata*. A romantikát elsősorban az a költő teljesíti be és haladja túl, aki ezt a centrális feladatot a legmaradéktalanabban elvégzi. E feladat a XIX. század 20-as éveire meglehetősen világosan kiraj-

¹⁵ Id. HORVÁTH Károly: Die deutsche Literatur und die ungarische Frühromantik. Kklny. 1968. 55.

¹⁶ MELTZL: i. m. 186, HORVÁTH. J.: i. m. 280.

¹⁷ P. VALÉRY: Variété. IV. 1927. 47.

¹⁸ H. PEYRE: i. m. 42 és uo. 7. jegyz., továbbá: P. VALÉRY: Tel Quel 1944. Littérature c. fejezet 172.

zolódik: a romantika nagy előkészítői — részben maguk is romantikusok — (Goethe, Schiller, Rousseau, Herder, Diderot stb., nálunk Berzsenyi, Kölcsey) minduntalan felvetik az ember és társadalom, a költő és kora, a művész és nemzete, művészet és elkötelezettség új fényű kérdéseit. A felvetett kérdések tovább visszhangoznak a korai angol, francia, német romantikusoktól (Wordsworth, Coleridge, Mme de Staël, Chateaubriand, a Schlegel fivérek stb.) egészen a megkésett kelet-európai és amerikai romantikusokig. Visszhangoznak, aztán a művészet síkján — nagyon különböző okoknál fogva — vagy mellékutakra tévednek, vagy elhalkulnak, gyakran elhallgatnak . . . Aztán jön egy csodálatos sereg, — de igazában, minden szavában a század kiáltását talán senki se hallja meg, és ha mégis meghallja, visszhangzó szavát (és tettét) beléje fojtják a földi és égi istenek, elfemeti a börtön vagy a koporsó — vagy az elmeegógyintézet vagy a koporsónál is rosszabb betegágy.

. . . Nem szabad sem véletlen, sem lényegtelen körülménynek tartani, hogy a romantikus szándékokkal, igényekkel induló költők jórészt milyen kegyetlen volt a végzet. Már a XIX. század első évtizedében kidől 29 éves korában Novalis (1801), majd Schiller (1805), röviddel rá Kleist (1811, öngyilkos lett); az 1820–30-as évek aztán valósággal aratnak — fiatalokat! —, mintha a sors, mely oly bőkezűen adományozta a költészet óriásait, most irigyen sorra visszavette volna őket: Keats kezdi a sort (1821, éppen annyi életet élt, mint Petőfi), aztán jönnek — azaz hogy mennek — egymásután: Shelley (1822), Byron (1824), Foscolo (1827), Coleridge (1834), Mácha (1836: ő is 26 évet élt), Leopardi (1837), Puskin (1837), aki — mint ismeretes — éppúgy párbajban esett el, mint (Petőfi előtt) a sort záró Lermontov (1844) . . . Van, aki matuzsálemi korával jóval túléli ugyan a sokkal fiatalabb Petőfit: például Manzoni vagy Wordsworth, de ők kiüregedtek a fiatalos század tennivágyásából, és — legyünk őszinték — soha nem élt százada társadalmi valóságával szoros szimbiózisban V. Hugo, de még a sokat ágáló Lamartine sem, és nem az 1859-ben (47 éves korában) meghalt A. de Musset és a korban és időben is túlélő A. de Vigny sem.

És a nagy csillaghullás akkor történik, amikor egyre több jel mutatja, hogy a „viselős század” az 1840-es évek vége felé készül megszülni legszebb gyermekét: a nemzetek függetlenségét, a népek felemelkedését, a körvonalazatlan és mégis oly tartalmas „szabadságot”. Petőfi látja, érzi a nagy „családi esemény” közeledését („Iparkodjunk. A század viselős, / Születni fognak nagyszerű napok” — 1846. szept.), és Vörösmarty is így emlékezik vissza ez évekre 1850-ben: „a béke izzadt homlokát törölvén / Meghozni készült a legszebb jutalmat, / Az emberüdvöt . . .”¹⁹ És melyik nagy költő állt még, hogy bábáskodjék is mellette, s lelke gyermekévé fogadja a viselős század új szülöttét? Él a két nagy lengyel romantikus: Mickiewicz és Slovacki, — mindketten önkéntes számkivetésben, Párizsban (és másutt) — és ez a körülmény jelzi is korlátaikat. Ez a korlát még a hazájával sokkal sűrűbb kapcsolatban álló Heine esetében is fennáll, őt a „matrác-sír” köti egyre jobban, és egyre kevésbé lát tisztán,²⁰ nem is beszélve arról, hogy 1847-ben, amikor a század „szülési fájdalmai” már erősen jelentkeztek, Heine 50 éves (ami abban az időben jó öregkornak számított). Lenau is akkor lesz (1844-ben) eleven halott, amikor eszmei, közéleti költészete a legmagasabbra jut (pl. *Az Albigensekben*). Nem is beszélve költői kvalitásairól, akkori 67 (!) éve is alkalmatlanná teszi a század egyik reménységét: J.-P. Béranger-t, hogy „a népek tavaszának” kifejezője legyen. Igaz, a tavaszra egy „Fiatal Európa” készül: Giovine Italia, Junges Deutschland, Jeune France, Fiatal Lengyelország és Fiatal Magyarország, s ezek képviselői között vannak Petőfinél politikailag — látszólag! — még elkötelezettebb költők, vannak, akik Petőfihez hasonlóan élet-

¹⁹ Azt a gondolatot, hogy „a jelen kor szellemé”-ből felbomlás, káosz születik, de ez *fájdalmak árán* egy új, szebb világot szül, elvontan a romantika több képviselője (a két Schlegel, Fichte, Schelling stb.) is hirdette. Vö. Fritz STRICH: *Deutsche Klassik und Romantik x Oder Vollendung und Unendlichkeit*. München, 1924.² 31.

²⁰ LUKÁCS György: Heine mint nemzeti költő. I. OK II. (1953) 175—225.

áldozatukkal hitelesítették hitüket (például az olasz Poerio és Mameli), de . . . annyi „de” van itt. A Junges Deutschland (Börne, Herwegh, Freytag, Gutzkow stb.) forradalmisága Turóczi-Trostler szerint „kispolgári jakobinizmus”, a Jeune France . . . , de erről később.

A sok „de” közé tartozik az időszerűnek, alkalminak, pillanatnyinak és változóban az állandónak, a lényegesnek megragadására való készség-tehetség kérdése. A romantikának kétségkívül nagy vívmánya, hogy az elvont, eláltalánosított, a tér és idő feltételeiből kiemelt, környezet nélküli költői világot idő és tér, hely és nemzet kategóriái által meghatározottnak fogta fel,²¹ — de az a nemzedék, melyről beszélünk, túlságosan is partikulárisnak, egyedinek. (Holott a legaktualizáltabb, leginkább korhoz, időhöz kötött esztétikumok avulnak el leghamarabb.) Szóval: ezek a Petőfinél „politikussabb”, „elkötelezettebb” írók túlságosan is tapadtak a — nemzeti, táji, időbeli — egyedihez, semhogy ebben a lényegit, az állandót is ki tudnák fejezni. Pedig H. de Montherlant egy franciához illő aforizmatikus szellemességgel igazat mond: „La vraie actualité, c'est l'éternel.”²² (De a tétel nem megfordítható!) . . . Mindezt tekintjük a sors különös gonosz tréfájának, hogy ebben a „fiatalságban” nincs egyetlen igazán nagy — és a koral igazán haladni, tenni tudó — költő sem. Nincs, aki a romantika legnagyobb hozományát, az emberi történelem eme egyik legszebb pillanatát művészi szinten megfogalmazza, kifejezze és cselekvést produkáló erővé „visszacsatolja” . . .

Azaz, hogy van. Egy valaki: *Petőfi Sándor*. Európa egy „egzotikus” táján, a nagyvilágtól úgyszólván még hallomásból sem ismerve, egy árva nép árva nyelvén írva, él egy 25—26 éves költőóriás, akiben — újra a művészet borzongató ellentmondásos egysége! — a szubjektív művészi valóság, a messianisztikus hivatásérzet egybeesik az objektív valósággal s a kor legnagyobb reális feladatával, aki érzi, várja, tudja az eljövendő napok értelmét *nemzete és az emberiség* történetében. Egyedülálló művészettel megfogalmazza, kifejezi és a művészetet társadalmi cselekvésre változtatja. — Azután . . . mint egy csillag, mely az univerzumban ráháruló feladatát betöltötte, szupernovaként nagyot lobban — és kihúny . . .

Próbáljunk megint egy külföldi fejéle gondolkodni. Ha a világ — Európa — nem tudott róla, hogy egy kis nép fia, alig néhány millió ember nyelvén, a népek tavaszának egyetlen igazán művészi kifejezője, — akkor ez nem annyi, mintha nem is lett volna? Nem! Talán annak idején a görögöknél senki sem tudott róla, hogy megszületett az *Iliász* és az *Odüsszeia*, talán Dante *Isteni színjátékáról* sem tudta saját kora, hogy egy világ művészi kifejezője, Shakespeare drámáinak sem volt korában (és még jó 200 évig) világviszhangja, és mégis . . . Megszülethetik egy Krisztus úgy, hogy Augustus óriási birodalmában csak néhány pástor tud róla, aztán elé 2000 évig . . . Nos, Petőfi születése után 150 évvel itt az ideje, hogy a világé legyen *valódi és igazi* művészi hagyománya, — s nem az a hiányos és hamis kép, mely a halálát követő évtizedekben kialakult róla.

Még valami: lehet, hogy valaki számára nem sokat mond Turóczi-Trostler (i. m. II. 518) kijelentése: „Petőfi a kor legnagyobb s eszmeileg legtisztább, legkövetkezetesebb politikai költője”, lehet valaki, aki nem szíveli a köztársaságot, bántja Petőfinek ez elnyomók, a kiváltságosok elleni plebejus dühe — de nem lehet a világon igazán ember, aki ne érezné nagy emberi tettnek, hogy Petőfi — éppen nem kockázat nélkül — a „világzelleme”: a XIX. század haladó, előre lépő szellemével tart lépést, s a „világ új vallásának” papja, s talán nincs senki, aki ne hinné, hogy az emberi törekvések örök és végső célja: az emberség szinonimája: a szabadság, a haladás, a feljebb emelkedés. Minden emberi embernek visszhangoznia kell egy olyan költőre, akinek legszebb, leghatalmasabb gondolatai e célok megvalósítása körül forogtak . . . Még azt is meg tudom érteni — de nem vele egyetérteni —, hogy valaki rangsort állít fel a költői tartalmak között, s perhorreszkálja például a napi, közvetlen politikumot — de akkor is csodálattal

²¹ H. TAINE: Types littéraires et esthétiques. Paris 1882. 99—100.

²² Service inutile. Paris, Grasset 1925. 241; vö. PEYRE: i. m. 38.

kell nézni valakit, akiben élet és költészet, vágy és megvalósulás, hit és realitás azonossága következtében a napi aktualitású érzélem, gondolat, eszme művészi élménnyé, művészi produktummá tudott válni úgy, ahogy rajta kívül senkiben az ő korában. Mert nála nincs lényeges sorrendi, fokozati különbség az élménnyé sajátított tartalmak között: szabadság — szerelem — haza — emberiség — barátság — család — táj — forradalom egyazon hőfokú edényben kap formát, azonos a halmazállapotuk és affinitásuk is — és azonos hőfokon vagy talán még magasabban jelentkezik a valósággal való szembesítésének esetleges negatív eredménye is.

Azt is elismerem: születhetnek remekművek az emberrel, a társadalommal, a korról való meghasonlásból, szembefordulásból, a magányba, álomba, sötét pesszimizmusba, akár világ-megvető gögbe menekülésből, az elkötelezetlenségből, az önmagáért való szép eszméjéből s az aprólékos míveségből is — hiszen ezek is valami emberit, sokakkal rokon emberit fejeznek ki. De az nem lehet, hogy az emberiség túlnyomó részének ne a szabadság, a haladás világszellemeinek egy-egy előrelépésére lobbajon meg inkább a szíve. Ezért is hiszem én, hogy Petőfi költészetének legjava minden nyelvre lefordítható, minden korban, minden tájon, minden társadalmi rendszerben örökre aktuális . . . De zúttal nem is pontosan erről van szó: nem azt akarjuk bizonyítani, hogy Petőfi korának legnagyobb politikusa, hanem hogy legnagyobb *politikai költője*; — s még itt is azzal a fontos fenntartással: „nem lett plakát költészet s művészetét sohasem rendelte alá a nyers tendenciáknak”.²³ Petőfi a politikát is költőként fogta fel (ami nem jelenti azt, hogy irreálisan!), ahogy eszméinek, érzelmeinek, szemléleteinek, cselekvésének is művészi „életű” létformája, ontológiája van. Amikor a cselekvés terére lép — cselekvése: költészet; amikor kivonja magát a cselekvésből — a kivonulás aktusa is költészet.

Talán nem is kellene folytatnom. Az a művészi teljesítmény, melynek két-három mozzanata kitértem, maga is bizonyítja Petőfi helyét a legnagyobbak között. Mégis, már csak azért is, hogy Petőfi klasszicitását a későbbiekben több oldalról is megindokolhassam, részben az eddigi szempontok kiterjesztésével, részben új — lényegesnek érzett — szempontok felvetésével vázlatyszerűen kitérnék még egy s másra.

6. A természet és művészet, illetve élet-valóság és művészet komplexumába tartoznak például a romantikus *végtelenség*, *lezáratlanság*, aztán a *szabály*, *mérték* meg az *arányosság* romantikus s egyben klasszikus kategóriái. Érdemes ezekre egy pillantást vetni, mert az idetartozó romantikus — sok tekintetben Petőfi által is vallott, hirdetett — *elméletekkel* szemben Petőfi *gyakorlata* mintegy klasszikus arculatával fordul felénk, másrészt példát mutat arra is, hogy a romantika meghaladása nem egyenlő annak szélsőséges formában való megvalósításával.

Itt van például a *végtelenségnek*, *lezáratlanságnak*, *korlátatlanságnak* romantikus — sokak szemében éppen a legjellegzetesebben romantikus — elve (Unendlichkeiten, l'Infini). Valóban: nagy tette volt a romantikának, hogy az előző irányzat sokféle zártságából kitért a teljesebb, mélyebb, komplexebb valóság felé; a jelenből a múlt és jövő, a száraz racionalizmusból a borzongatóan új irracionalitások, sejtelmek, az ösztönvilág, az intellektustól az „érzelmek zürzavara” felé, a szilárd kontúrú tárgyi leképzésből a hangulattá finomodott szemléletbe, sőt az életen túl a halál, a Földön túl az Univerzum felé, az Ész-isten helyébe a vallási misztikumot, a hideg rendben álló kézzelfogható valóság helyébe az álom, a vízió, az evokáció, a science-fiction, a megvalósulás helyébe a vágy, az eszmény világát állítva . . . Mégis: minden művészet, sőt gondolkodás és cselekvés *emberi* előfeltétele: a határok, a végesség, a zárt rend (struktúra), az összefüggő, elemeiben egymást erősítő és korlátozó rendszer tudomásul vétele; az emberség egyik jegye — művészetben, gondolkodásban, cselekvésben — éppen a végtelenben a végességnek, a rendezetlenségben a rendezettségnek, az esetlegesben a törvényszerűségnek felismerése — és megvalósítása, érvényesítése. Már Schiller helyesen látta, hogy a végtelenséget nem lehet

²³ TURÓCZI—TROSTLER J.: i. m. II. 519.

ábrázolni, szemléltetni — mert alaktalan.²⁴ És még okosabban Goethe: „In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.”²⁵ Aki romantikus költő a szó szoros értelmében vette a végtelenség művészi elvét, az nemcsak a valóságtól (nagyon gyakran a biológiai élettől) szakadt el, hanem az „emberség”-től, a humanizmustól is, — és lett társtalan, talaját vesztett, az emberiség fölé gőgösödő, „zseni”, elmebeteg vagy öngyilkos, még mielőtt a nagy, a mindent kifejező művét megalkothatta volna. (A romantika egyik jellemzője a sok — töredék.)

Petőfi igazán ellensége minden korlátnak és korlátozottságnak, talán minden költő kortársánál messzebb világító fényt vet a jövőbe, egyáltalán a szabadság már-már rögeszmeszerűen jelszava, egy-egy vers vége olyan távlatokat nyit a végtelen, a követhetetlen felé, mint egy szemünk elől eltűnő világűrakkéta, de valahogy az ember mindig bizonyos benne, hogy mint Dante túlvilági útjáról, Madách Ádámja az úrból, vissza fog térni az ember emberi: véges világba. Az ő romantikus „ideáljai” még profetikus, még vágy- és álmformájukban sem lépnek túl a reális megvalósíthatóság határán. Humanizálja a romantika által a misztikumba, irracionalitásba távolított tartalmakat, erőket: a művészetet, a lángelmét, a tájat, a szerelmet, a patriotizmust, álmot-vízit, de még a haladást, a szabadságot, a messianizmust is. És ami még fontosabb: a fentebb említett — látszólagos — *ellentétpárok* Petőfi legjobb műveiben *azonosnak, egyazon dolog* két oldalának bizonyulnak, ösztön és tudatosság, eszmény és valóság, élet és (a szent eszméért elszenvedett) halál, vágyott és megvalósult szerelem; álom, merengés, hangulat és a valóság meg a tárgyi világ; legvégső fokon pedig mint érzelem és eszme, érzés és gondolat.

Amivel nem akarom azt mondani, hogy egyik-másik mozzanat nem maradt meg intenzívebbnek. Ha például igaza lenne H. Peyre-nek abban, hogy az *intellektualitás*, az analitikus szenvedély minden „klasszikus tonalitású” irodalomnak egyik legmélyebb jegye (i. m. 86. kk.), akkor Petőfi nem klasszikus, mivel benne az érzelmi s érzelmileg összegező viszonyulás mindenkor erősebb volt. De Peyre-nek nincs igaza... És nincs igaza Horváth Jánosnak sem akkor, amikor Petőfi művészetét úgyszólván teljesen ösztönös képességeire, természetes érzékére stb. vezeti vissza (i. m. 281—282), kevés figyelemre méltatja Petőfiben a tudatosságot, az intellektualitást. (Meltzl Hugó viszont — ugyancsak egyoldalúan — *elsősorban* ezt látja: a nagy gondolkozó, filozófus Petőfit.) Különösen fontos annak hangsúlyozása, hogy az élmény és mű közelsége vagy időbeli azonossága *nem pszichológiai naturalizmus*, nem az ihlet autonómiája (— nem is pusztán egy „népi sablon” követése),²⁶ hanem egy művészileg *tudatos alakító művészetnek* is szerepe van benne.

A végtelenség — korlátlanlás (meg persze a természetesség) kategóriája alá tartozik a csinált *szabályok, konvenciók*, az idejét múlt *tradíciók* elleni lázadás kérdése is. A romantika művészi (és társadalmi) forradalma sokszor ezen elvek erővonalai mentén sűrűsödik össze — bár e forradalom általában nem bizonyult olyan mindent felforgató „régiek és modernek harcá”-nak, mint amilyen harsány, lángoló, sokat ígérő volt az elméleti kijelentések és előszavak trombitaharsogtatása. Kétségtelen ugyan, hogy vesztett feszességéből a műfegyelem, változatosabbá, levegősebbé váltak a műformák, némileg szabadabb a prozódia, a dráma feladja a hármas egység elvét s megtelik epikus elemekkel, ahogy az epika megtelik lírai elemekkel és így tovább. De *gyökeres* szakítás a művészi-formai hagyományokkal alig akad. A francia *romantika* számára például még a német *klasszicizmus* is túl merész, szabad, oldott, formátlan volt. S valóban: Vigny „misztikus” költeményei, Lamartine vagy Manzoni himnuszai, ódái, V. Hugo akkori költészete Novalishoz mérten (ahogy Hugo, Musset drámái Kleist- vagy Zacharias Werneréi-

²⁴ Id. Fr. STRICH: i. m. 327.

²⁵ Was wir bringen c. kis dráma. 1802. GOETHE: Poetische Werke IV. „Berliner Ausgabe”, 1968. 461.

²⁶ HORVÁTH J.: i. m. 301—302.

hez mérten) az átlátszóság és tisztaság mintái. Musset pedig a tragédiáról szólva egyenesen dicsőíti a szabályokat.²⁷

De általában is elmondható, hogy a nagy romantikusok — Keleten és Nyugaton egyaránt — nagyon adtak a formai műgondra. És Petőfi velük. Horváth János szép fogalmazásában: „e fiatal ember költészete egy pillanatra sem tévelyedett el a ziláltság és szabálytörés, a szilaj törvényrombolás, a dacos vagy torz merészségek, a művészi rendetlenség útjára” (i. m. 281). Még Heinét sem követi, amikor ez a *Buch der Lieder* záróciklusában, a *Nordsee*-ben zaklatottságának jelzéséül a szabad vers útjára lép.²⁸ De azért a romantikus és klasszikus műgond mégsem azonos, nem lehet ezen az alapon egy kalap alá venni a XVII—XVIII. századi és XIX—XX. századi írókat. A klasszicizmus: a kész, eltanult formák uralma; a romantika a teremtett formák uralma. De a műfegyelem jegyében teremtett formáké. E fegyelem azonban az egész európai romantikában „szabálytalan” szenvedélyeket, indulatokat, eszméket, új érzelmi, gondolati mondanivalót hordoz *ez fejez ki*, s a legmagasabb szinten megvalósult romantikának éppen ez a látszólagos diszharmóniája — egyik legnagyobb művészi vívmánya (vö. pl. Vörösmartynek 1850 utáni nagy verseit).

De azért Petőfi e vonatkozásban is sokban eltér a romantikus modelltől. Ő is elveti ugyan az iskolás szabályt, a könyvesztétikát, el az illetéktelen és zsarnoki cenzúra beavatkozását, de elismer egy szigorú belső szabályt és kijárandó iskolát: a „természet” művészi törvényeit (vö. *A természet vadvirága*, *Arany Jánoshoz*). E „tanítás” értelmében kerüli el például a romantikus poéma bőbeszédűségét, hosszadalmasságát, szervesen töltelékeleit, s — ami ennél is fontosabb — nála a forma sohasem leplezi, sohasem szorítja „szabályokba” a tartalmat, ahogy nem is válik fő mondanivalóvá, a tartalom mesterséges felcsigázójává (a „Felhők” korszakokban sem!): szóval *hiányzik belőle* a romantikus költészetnek imént említett — s nemegyszer a szépség nagy magasságait jelentő — *diszharmóniája* forma és tartalom között, mivel a „természeti” művészet szabályai szerint a kettő együtt, egyszerre s egyazon műként születik, a forma a tartalom mozgásának és művészi alkotásként való megszilárdulásának fizikai képe.

A „szabályok” terén sokkal felőtlibb a romantikának a társadalmi és társasági konvenciók, a tekintélyvel alapuló előírások, normák elleni lázadása. Nemcsak a bohém, csavargó, nyugtalan életű költőtípus szaporodik el, hanem a provokatívan cinikus, a jó és rossz közti határokat oszttentatív módon felrúgó „szabad”, azazhogy tiltott szerelemben élő, sátni figura is. A lázadás egyik formája ez, hogy *egyazon elégedetlenség* kifejezése a romantika két ellentmondó világerzése: az olykor utopisztikus optimizmus, a világmegváltás igénye, a cselekvésvágy és másrésről a világgyűlölet, a dekadencia, blazirtság és visszavonultság is. A lázadás és elégedetlenség formái ezek, melyekkel lehet a Szent Szövetség restaurációs világa ellen tiltakozni, de mindeme gesztus valódi funkcióján innen marad — s gyakran inkább árt, mint használ —, amíg a *privát szféra* ügye (Byron, Musset, sokszor Heine, Th. Gautier vagy G. Sand is). Petőfi „fiatalon” maga is szívesen alkalmazta a provokálás külsőséges formáinak egyikét-másikat (öltözködés, csavargó, korhely önzánérésítés, „pórias” nyelv stb.), bele-belesik a világfájdalomba, világgyűlöletbe is, de az igazi romantikus gyűlölet és provokáció *A nemessel* kezdődik (1844 eleje), melyben a társadalmi előjogok tradíciója, egy képmutató jogrend ellen lép fel, ahogy majd fellép — hol szatirikusan-ironikusan, hol fenyegetve — az egész feudális társadalmi rend ellen. S fellép úgy, hogy mindig *költő* marad, s úgy, hogy elkerüli — például — a Fiala Németország egyik-másik tagjának (pl. Herweghnek) hebehurgya, felelőtlen forradalmiskodását.

... Még vázaltszerűbben. Azt is szoktuk mondani: a romantika a *szélsőségek*: az ellentétes irányú-jellegű szélsőségek, a *szélsőséges és feloldhatatlan kontrasztok* művészete, benne a jó angyalian jó, a rossz sátnian rossz, a világos napfényesen világos, a sötét a pokol sötétje, a val-

²⁷ A. de MUSSET: De la tragédie . . . 1838. Oeuvres Complètes de A. de Musset. IX. (Mélanges de littérature et de critique) 1879. 332—333.

²⁸ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. II. 424.

lás miszticizmussá, a történelem fő mozgatóerejévé lesz (Chateaubriand, Manzoni), a vallásatlanság sátáni kacajjá, a nem hitt isten elleni ostoba dühöngéssé; a valóság álommá, vízióvá, mesévé vagy/és naturalisztikus részletek bűzös, szennyes halmazává; a szerelem minden boldogság kútfeje, a földi üdvösség vagy/és minden szerencsétlenség oka, minden tragikum forrása; a költő törvényen és társadalmon felül álló, sőt törvényt teremtő lángész, máskor (és ugyanakkor) a tömeg szórazokztatására, szolgálatára, nevelésére rendeltetett népmű; a nép, a tömeg, az ember: cél, melynek üdvéért dolgozni, harcolni, meghalni is kell, máskor (és ugyanakkor) szóra sem érdemes, állati ösztönök vezette, ítélő- és cselekvőképesség nélküli csorda stb. Természetesen ez így együtt egyetlen romantikus művésznél sincs meg, de többkevesebb eleme mindegyiküknél könnyen kimutatható, — sőt kimutatható Petőfinek ún. romantikus korszakaiban is. Általában azonban rá mégis ezeknek a szélsőségeknek egyedül álló túlhaladása (nem elkerülése!) s a kontrasztoknak harmóniába való feloldása jellemző! Vallásatlansága megmarad egy derűs plebejus szinten (a „világzellelem”-hez fűződött hite — nem vallás), a valóság még a mesében (*János vitéz*), az álomban (*Tündérálm*), a vízióban (*Egy gondolat bánt engemet, Az ítélet* stb.) sem olvad át irrealitásokba, kontúrtalan látomásokba. (A Novalisi elvnek: *Die Welt wird Traum, der Traum wird Welt* — nála csak a második fele érvényesült.) Mint költő egyszerre tud (s akar) tűzoszlop és mulattató lenni, a nép súlyos csaldásai ellenére is — szeretete, cselekvése tárgya. És így tovább.

7. Lehet, hogy az előző pontban mondottak terén Petőfi nem egyedülálló jelenség, vagy esetleges egyedülállósága nem oly mértékben jelentős, mint a 3—5. pontban mondottak. A — sok elmellőzésével maradt — még hátralevő aspektus azonban költőnkét újból egyedülálló mivoltában mutatja fel. Ezek közül az első: *fiatalossága*. A világért se gondoljunk fiatal életkorára: a vele egyidősen meghalt Keatsról, Macháról, a még gyerekfővel a költészetnek hátat fordító Rimbaudról, egyáltalán a romantika annyi csodagyerekéről (V. Hugo, Musset, Eötvös stb.) nem mondanám, hogy „fiatalos”. Petőfi fiatalossága a tavasz, a harmónia, a derű, az optimizmus, a cselekvésvágy, a közönségére és feladatára rátalált, századában mint természetes környezetben élő ember életöröme, — még átmeneti konfliktusai is a világgal, világgyűlölete is ennek szerves része. Nem gyermekség, nem éretlenség, kiforratlanság ez, nem is a primitív ember bamba elégedettsége. Ezek egyikét-másikat gyakran szokták „mentségére” felhozni, holott nem mentegetni kell Petőfit fiatalosságáért, hanem felmutatni példaként az egész világróladalomnak, az egész emberiségnek.

Fiatalosságának alapjai: a belső, lelki, erkölcsi *egészség* és a jóban-szépben-igazban, a haladásban: az emberben való — élete s hazája, társadalma konkrét körülményeivel egyáltalán nem indokolható, éppen ezért fiatalos! — hit, s az ebből fakadó *derű*. Aztán valami, szinte már organikus egybetartozás a világgal s az *emberi összetartozás örök értékeivel*. Nem az antikvitás idealizált derűje, sem a sikerben-bölcsességben megöregedett Goethe vagy Hugo derűje: — a XIX. század 40-es éveinek derűje ez, ami *csak Petőfiben* található meg. Ezek az évek — persze inkább már prózában tükrözve — Európában a kiábrándultság, keserűség, célok tévesztése, a társadalmi és egyéni gennygócok felfakasztása, a dühös sértődöttség vagy handabandázás, az „elvesztett illúziók” éve, egy új byronizmus, egy új hedonizmus s a „mesterséges paradicsom” keresésének éve: idegbetegek, skizofrénások, megőrültek, vérbaajosok nyüzsögnek a parnaszszuson. Másrészt — s részben mindezzel összefüggésben — a kiélezett, de feloldatlan ellentmondások a kedélyéletben, az egyén és közösség, fegyelem és féktelenség, szolgálat és arisztokratikus gőg stb. kontrasztjaiban.²⁹ Nem hiszem, hogy ebben a vonatkozásban túl maradian hangzának az *erkölcs* szó. Nagyon sok elméletíró a klasszicizmust erkölcsi kategóriának is látja (A. Gide szerint például „morális kvalitások [vertus] harmonikus nyalábja”³⁰), ám éppen nem

²⁹ L. ezekre P. MOREAU: i. m. 16—21.

³⁰ A. GIDE: *Incidences*, in *Morceaux choisis*. 452—453. 217, PEYRE: i. m. 122 kk; vö. még HORVÁTH J.: i. m. 290.

lényegtelen, milyen tartalmak, magatartások, „erények” válnak harmonikus nyalábbbá: erkölcsi kategóriává. Petőfi klasszicizmusának is szerves tartozéka morális rendszere, de — mint annyi más vonatkozásban — ez a rendszer sem tartalmában nem lehet *mindenestül* a XVII—XVIII. századi klasszicizmus erkölcsi rendszerének megismétlése: olyan új „erények” fűződnek új nyalábbbá, mint a szegénység, őszinteség, a közéleti-politikai elveken alapuló barátság, a republikanizmus, szabadság, a kialakuló nemzet s a nemzetté váló nép stb., — sem pedig a romantikus, tehát lényegénél fogva lázadó alapú erkölcs funkciójában nem lehet az adott erkölcsi rendre való nevelés, ahhoz való idomulás, ellenkezőleg: egy magasabb, progresszív értelmű erkölcsi világ megteremtése . . .

Sőtét van Európában, de van a kontinens egy eldugott zugában egy fiatalos fiatal költő, aki osztja ugyan külföldi költőtársainak-író-társainak (akiket ő ismer) a haladást, szépet, igazat, jót gátló erők elleni felháborodását, gyűlöletét, de byronizmusát nem a „tisztá” művészettel győzi le (mint Th. Gautier), sem nem Goethe lesz orvoslója (mint Puskinnak³¹), hanem azzal, hogy — nem ritkán Béranger és Heine leckéjéből — megtanulta: az az egész világ, melyet támad, öreg, kiaszott, idejét múlt, s a fiatalos magabiztosság, hit és derű a legerősebb fegyver ellene. (Érdeemes összevetni Keats: *Sleep and Poetry* egy szakaszát és Petőfi *Csalogányok és pacsirtákjait*, mindkettő egy éj után, egy éj-világgal szemben ébreszt, de Keats a „szépségre” koncentrált, Petőfi a dalos virradatra.) Ezért nem vonul ő a magányba, az ősrendetegbe, nem mászik fel bérctetőre, hogy onnan átkozódjék vagy az érzéketlen természetben leljen az embernél megértőbb társat, nem veti bele magát a jelent felejtető orgiákba, nem oltja ki életét (sőt mást is visszatart tőle) . . . Tudom én, hogy a romlásnak megvannak a virágai, hogy a mai ember modernebbnek érzi a morbid érdektelenséget és hitetlen eszménytelenséget, a köz fölé emelkedő sátáni gögőt, a relativista cinizmust, a menekülés és szellemi halál ezer meg ezer változatát, sőt még a pocakot eresztő eszmei kompromisszumot is, — de: lehetetlen, hogy a világ jobb része, az előre néző, az építő szándékú immár teljesen érzéketlen legyen az egészség, a fiatalos derű és hit, a belső egyensúly, a korszerű erkölcsi normák tiszteletben tartása iránt; hogy ne legyen mindörökké esztétikai érték is a táj, a szülőföld, a szülőhaza, a család, a nép szeretete, a meggyőződésért és a jobb másokért mindenkor áldozatra, akár életáldozatra is kész — életöröm. Az a dogmátlan „vallásosság”, melynek a progresszió az istene, az a derűs pogányság, melynek principiuma a szeretet, a valódi értékű rajongó tisztelete (s minden álértékű ösztönös felismerése). És a halál útja, mely fölött pacsirta csattog és mentén fecskék raknak fészket, és a búcsú egy asszony, a *feleség* utolsó szemsugarával és egy héthónapos gyermek gögicselésével . . . Érzelmes ugye, és kispolgári? Talán giccses is, és banális. Csak hát érdemes megjegyezni P. Valéry (és A. Gide) kijelentését: „l'expression d'un sentiment vrai est toujours banal. Plus on est vrai, plus on est banal” . . .³² És az is hozzátartozik, hogy ez a banális kispolgár másfél éve forradalmat csinált, másfél hét múlva már — legnagyobb utódja szavával szólva — „halált hozó fű terem gyönyörű szép szívében” . . . Születése után másfél század múltán pedig — hiszem — egy világ fog tisztelegni előtte, a fiatalos emberség legnagyobb költője előtt.

8. Említettem már: Petőfi teljesítette be a XIX. századi költői romantika lényegét, de a világrért sem akarnám azt mondani, hogy ezt az irodalom, sőt csak a költészet *minden* terén elvégezte. Ennek szubjektív, életrajzi, történelmi és társadalmi okairól beszélni túl messzire vezetne. De ha a világ előtt fel akarjuk mutatni az *igazi* Petőfit, ezekről az el nem végzett (el nem végezhető) feladatokról is szólni kell. Vannak, vannak bizony a Petőfiénél mennyiségileg tetemesebb, műfajilag szélesebb területeket felölelő életművek (gondoljunk csak Puskinra,

³¹ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. II. 327.

³² Paul VALÉRY: *Choses tues*, in: *Tel Quel NRF* 1944. 31; A. Gide: a művészet-emberségbanalitás közt látja meg az összefüggést. Vö. „Un grand artiste n'a qu'un souci: devenir le plus *humain* possible — disons mieux: devenir *banal*” (A. G. kiemelése), az idézet: „Morceaux choisis” 93.

Hugóra, Mickiewiczre, Heinére, Byronra, Manzoni a kortársak vagy a közvetlen elődök közül). Ám ez nem mond ellent annak, amit az imént mondtunk, hogy ti. Petőfi olyan világirodalmi küldetést töltött be, amit senki más nem tudott — az ő korában — betölteni . . . Ami a *mennyiséget* illeti, az előzőkben röviden érintettem, mennyire nem releváns ez a kérdés. Elmondtuk azt is: nem az a nagy költő, aki sok-sok közepes vagy jó verset írt, hanem aki megírt ötven, negyven . . . húsz olyan *nagy* verset, ami — az irodalmi információ hihetetlen mennyiségi növekedése mellett is — az irodalmi világkultúrának élő eleme marad . . . Ami viszont a *műfaj-változatosságot* illeti: a romantika ugyan a költészet (és a verses dráma) forradalmának indult, de talán nagyobb forradalmat hozott a *próza* terén. Petőfi a prózában is minden adottsággal rendelkezett ahhoz, hogy kora legelső prózáirói közé kerüljön, hogy prózában is beteljesítse és túlhaladja a romantikát.³³ De az *idő* közbeszólt. Nem tudom: van-e *költő*, aki 25 éves korára a próza világnagysága lett (talán Goethének éppen 25 évesen írt *Wertherje* sem cáfolat). Nem tudott maradandót alkotni Petőfi a romantika másik központi műfajában: a *drámában* sem, noha Shakespeare-t „a teremtés felé”-nek tartotta, s fordított is tőle. A verses drámával meg sem próbálkozott, de a prózaikus drámában sem alkotott jelentőset . . . Az igazság persze az, hogy a romantika „csak” a filozófiai—történelmi drámák terén alkotott nagyot (Goethe, Schiller, Madách stb.), ehhez Petőfi fiatal volt. . . Különbösen is a romantikus költőknek a maguk korában oly nagy vitákat, port-botrányt kevert drámái (V. Hugo, Manzoni) az utókor szemében meglehetősen vesztek az időszerűségükből és művészi értékükből. A drámának olyan belső rendje, fegyelme, önkényszere van, mely a romantikus alkotásmódnak ellenszegül, s valójában annál jobb, mentől kevésbé romantikus. (A XIX. századról beszélék!)

Sokkal különösebb, hogy a *költészet* fejlődésének is vannak olyan *pozitív* romantikus jellegű tendenciái, melyekbe Petőfi nem kapcsolódott bele. Csak utalásszerűen: a romantikus költészet (főleg német és angol változata) minden előző kornál erősebb affinitásba került a *zenével*, a zeneiséggel. Az eddigi költői információ kiegészül egy zenei információval, mely a hangoktól a szavakon át a mondatmelódiáig, a versszakképzésig és rímtechnikáig terjed. Ezzel párhuzamosan a nyelvnek költői felhasználásában, a költői dikcióban olyan új asszociációs viszonyok keletkeznek, melyek már tudatosan alkalmazzák a Baudelaire-nek — Rimbaud-nak tulajdonított (de már Coleridge-nél is megtalálható) *correspondencia elvét*,³⁴ a szinesztéziás eredetű eljárásokat, a hangszimbolikát, a metaforát egyre sűrűbben felváltó metonimikus megoldásokat és a XVIII. századi klasszicizmushoz képest merész, új képeket, általában a forma legkülönbözőbb területein jelentkező merészségeket. Nos, Petőfinél mindebből vajmi kevés van, noha ezek nem azon poetikai ornatusok, melyeket Petőfi oly joggal hárít el — a *gondolat* tisztasága érdekében (*Rongyos vitézek*). Ezek a romantikus költői gyakorlatnak olyan leleményei, melyek pozitív örökségként hagyományozódnak át — a szimbolizmusnak. (És amelyek magas szinten megvannak Vörösmartyban, Petőfi egyik költői eszményében.) Igaz: kevésbé élt vele két legfontosabb külföldi költői mintája: Heine és Béranger, sőt általában a korábbi francia költészet is. Félreértés ne essék: ez nem azt jelenti, hogy Petőfi nem volt a formának — a közhiedelemmel ellentétben — nagy művésze, de talán az efféle eljárásokban is megérezte az irracionális és metafizikus indítást, s számára idegen volt minden irracionális és metafizika.

Viszonylag kevésbé érvényesül Petőfinél a *festőiség* romantikus elve is, általában a színekben való látás, színekben való recepciója a valóságnak. Ez azonban költői szemléletének eredendő *plastikus* és *dinamikus* jellegével függ össze, — és a romantikának azon *negatív* vonásá

³³ ILLYÉS Gyula: Petőfi Sándor, 1967. 266—267; MARTINKÓ András: A prózáiró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. 1965.

³⁴ SZENCZI Miklós: La realtà ed i romantici inglesi. A már idézett *Il Romanticismo . . . c.* kötetben, 83—90.

nak elhárításával, melyet A. Gide és Horváth János szinte egyidőben és egyforma szavakkal fogalmaznak meg, hogy ti. a romantikában a forma túlnő a gondolaton, a mellékes információk a fő információ fölé nőnek.³⁵

Én még azt sem vitatnám, hogy az olyan ellentmondásos, bonyolult *alkatok*, mint pl. Heine, Musset modernebbek, mint a már-már ingerlően egészséges, optimista Petőfi. De — bár Musset s Petőfi egyaránt „százada gyermekének” mondta magát — nem lehet vitás: ki volt a XIX. század *igazi*, a lényegét s nem mozaik-jegyeit kifejező gyermeke.

A formai, nyelvi, képi eszközök terén még egy olyan „szerencsétlenség” jutott Petőfinek osztályrészül, mely rajta kívül nem tudom, kinek jutott a világirodalomban. Az ti., hogy *költői nyelve* visszatért a porba (rossz, de igazi szójátékkal: a pórba), melyből vétetett: *nyelvvé lett*, mindenki előtt ismerős, természetes kifejezés- és közlésformává. De ha friss szemmel olvassuk, friss füllel hallgatjuk az olyan „szokványos” fordulatokat, mint: „. . . hogy ha feldobnám az égbe / Szívemet, / Melegítné a világot / Nap helyett!”, vagy „*Pihen a komp, kikötötték, / Benne hallgat a sötétség*” (szándékosan választottam ilyen átlag fokú eljárásokat), — meggyőződésem: akármelyik mai költő versében csettintve olvasnánk-hallanánk. — És, a szakasz befejezéseként, azt se féljünk kimondani: a formailag nagyobb, merészebb romantikus költőművészek egyre távolabb kerülnek a közönségtől, tehát a világtól, egyre inkább néhány ingyenc szellemi táplálékává, teljesen megérdemelt művészi gyönyörűségévé válnak: — szűkülnek.

Aztán az említett hiányok valami *egyedülálló pozitívumot* is mondanak. Bár el sem tudom képzelni: milyen értékeléssel nézi egy külföldi azt, hogy *Petőfi az utolsó európai költő, aki a költészet formájában teljesíti az egész irodalom funkcióját*. Költészete líra és publicisztika, útirajz és életkép, epika és dráma, önkifejezés és objektív műfajok széles változatai (novella, regény, mese); érzelem és gondolat, szemlélődés és hangulat, tárgyi-fizikai világ és lélek; szatíra, merengés, humor, támadás, jóslat, egzaltáció, tényközlés . . . A zseni egészben látása ez (mely sokban hasonlít Heine gyakorlatára) vagy irodalmunk elmaradottságának szimptomája? Nem merek rá felelni . . . Azt azonban hiszem, tudom, hogy Petőfi nem lehet az elmaradottság jelképe, sőt az első nagy magyar költő, aki korával, kora Európájával szinkronban van, aki kortársa kortársainak, sőt nem egy tekintetben előttük jár. Például abban, hogy a romantikát, a romantikus költészetet beteljesítette és túlhaladta, s e túlhaladás eredménye: kora Európájában senkinél fel nem lelhető költői klasszicizmus.

II.

Klasszicizmus . . . Petőfi mint klasszikus . . . Attól félek, az eddigiekből nem derült ki világosan, mit is értek e terminusokon. Első dolgom hát ezeknek — szükségszerűen *vázlatos* — megvilágítása.³⁶ Mindenekelőtt azonban azt szeretném leszögezni, hogy *lehet valaki nemzete klasszikusa*, egyáltalán nagy költő mint nem-klasszikus is (V. Hugo, Mickiewicz, Vörösmarty stb.). Továbbá hogy én *Petőfit a XIX. századi romantikát beteljesítő és azt túlhaladó művöltában*

³⁵ HORVÁTH J.: i. m. 294; Vö.: „Le romantique par le faste qu'il apporte dans l'expression, tend toujours à paraître plus ému qu'il ne l'est en réalité”, A. GIDE: *Morceaux choisis*, 96, l. még P. VALÉRY: *Variété* IV. 46.

³⁶ Ehhez felhasználom — ha mindenestül nem fogadom is el — a már idézett művek közül: HORVÁTH János, Pierre MOREAU, Henri PEYRE, Fritz STRICH munkáit, a V. BRANCA és KARDOS T. szerk. *II Romanticismo . . .*, a RÓNAY György szerk. és bev. *A klasszicizmus c. tanulmányköteteket*; továbbá T. S. ELIOT: *What is a Classic?* in: *On Poetry and Poets*. New York 1957. 52—74; GYERGYAI Albert: *Klasszikusok*. FK 1958. 521—532; SÓTÉR István: *Romantika és realizmus*. 1956; R. WELLEK: *Concepts of Criticism*. New-Haven—London 1963; HORVÁTH Károly szerk. és bev. *A romantika*. 1965; Uő: *A klasszikából a romantikába*. 1968; és talán mindenekelőtt Henrik MARKIEWICZ id. munkáját.

tekintem klasszikusnak. Ebben a minőségben, művészi teljesítményében, pályájának ebben az összegezésében alkotta a legnagyobb, legegységesebb művészi értékű, tehát más népek, nemzetek, más kultúrák, más korok nyelvére leginkább lefordítható műveit. A „klasszicizmus”, „klasszikus” terminus százféle értelmezéséből tehát — itt és most — törölni kell a görög-római antikvitáshoz fűződő asszociációkat, a „művészi tökély” immanens jegyeit (noha e jegyek közül sok megvan Petőfiiben), a német klasszicizmussal való összehasonlítást (noha Petőfi minden prüszkölése ellenére sokat tanult tőle), sőt — külföldieknek szólva — a „nemzeti klasszicizmus” zavaró terminust is. Azzal a ténnyel ugyanis, hogy a magyar líra a XIX. században Petőfivel érte el legmagasabb csúcát, egy idegen számára semmi objektív mércét nem adunk. (Elvégre Dánia legmagasabb csúcsa, ha jól tudom, úgy 180 m körül van.) Sőt, uram bocsá', a legtöbb külföldi számára az a — számunkra oly felbecsülhetetlen — tény sem jelent sokat, hogy szerintünk: Petőfi fejezte ki legjobban a XIX. században — a magyar nép nemzet lelki-szellemi arculatát, sajátos költői-művészi világát, fizikai-táji környezetét, embereinek hétköznapi gondjait és ünnepi történelmi-társadalmi aspirációit, továbbá „egy erkölcsi eszményt, melyhez mérni magát s tetteit a [magyar] nemzet nem kerülheti el.”³⁷ Nagy-nagy teljesítmény ez mindazok szemében, akik a magyar nép sorsa, történelme és jelene, tája és embere felé érdeklődéssel figyelnek. De ha nem? Azok számára is meg kell tudnunk (azaz hogy: *valakinek* meg kell tudnia) magyarázni: miért nagy költő Petőfi . . .

Ha megismétlem iménti summázatomat (Petőfit a XIX. századi romantikát beteljesítő és azt túlhaladó mivoltában tekintem „klasszikusnak”), elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: minden romantika beteljesítése és túlhaladása klasszicizmus? Ha a beteljesítés nem repül a végtelenbe, követhetetlen szélsőségekbe, nem tér le a művészetek fejlődésének belső törvényszerűsége útjáról — azaz *ha a beteljesítésben benne van a túlhaladás igénye és lehetősége* —, akkor: igen. Persze ennek belátásához el kell vetnünk azt a mechanikus (és az irodalom, a művészetek *egyetlen* korszakára érvényesített) szemléletet, hogy *előbb* van egy klasszicizmus, majd *utána* egy romantikus irányzat. Sokkal hasznosabb a már idézett P. Valéry és A. Gide (és persze sok más teoritikus) olyan kijelentésére odafigyelni, hogy *minden* klasszicizmus (tehát a művészetek történetében *több* újra és újra felszínre bukó klasszikus irányzat van!) egy *megelőző* romantikát tételez fel. Amihez bátran hozzátehetjük: a tétel fordítva is igaz: minden romantikus jellegű irányzat (tehát ebből is több van!) egy megelőző klasszikus, klaszicsizmtikus irányzatot tételez fel.

Az a felfogás, hogy az irodalom (és általában a művészetek) történetében két vagy több, külön-külön *hasonló* (nem azonos!) tartalmi és formai jegyeket mutató ciklus (korszak, irányzat, stílus) váltja egymást, már a korai romantikus elméletekben felmerült. Legnépszerűbbek s legelterjedtebbek az ún. dichotomikus felfogások lettek, melyek *két fő* ciklus váltakozását tételezik fel (naiv és szentimentális, realizmus — romantika, klasszikus — barokk, szubjektív — objektív, idealista — realista, romantikus — klasszikus stb.).³⁸ Nincs itt hely részletesebb indoklásra, csak annyit jelzek, hogy ezt a ciklikus és dichotomikus mozgásvet magam is vallom, s hogy a két fő ciklusnak — Strich, Klemperer, Cazamian, Curtius stb. nyomán — a klasszicizmust és a romantikát tartom, mint amelyek — más és más terminussal jelölve — ismételten váltották egymást a múltban, s váltják egymást a jövőben is. Mindenképpen szükségesnek tartom azonban kimondani: 1. nincsenek vegytiszta ciklusok (ha sűrűsödési csomópontok vannak is); 2. a *két ciklus* mindenkor *három fázist* tartalmaz, ti. egy-egy átvezető, *átmeneti* fázis iktatódik minden ciklus elé és után, ami által az átmenet nem válik alsóbbren-

³⁷ LUKÁCSY Sándor: Petőfi arca előtt. ItK 1963. 273.

³⁸ Mindezekre nézve l. H. MARKIEWICZ: i. m. VI–VII. fejr. Több, kétpólusú rendszerre kitér CSETRI Lajos recenziója H. Wölfflin Művészettörténeti alapfogalmak c., 1915-ből való, magyarul 1969-ben megjelent művéről. Kritika 1970. 12. sz. 47.

dűvé vagy kevésbé fontossá; 3. a ciklusok egyre gyorsulóbb ütemben váltják, egyre inkább „utolérik” egymást és keverednek . . .

Ez a teória tehát nem mindenestül az én találmányom, nem is A. Gide-é vagy P. Valéryé. De talán magamnak illik érte a felelősséget vállalnom akkor, amikor a két alapvető művészi irányzatnak — az átmenetekkel bővített — váltakozásában a művészetek belső: formai törvényszerűsége dialektikájának felismerését sejtem. Hangsúlyozom a *formai* megközelítést, mert a *tartalom* tekintetében nem ilyen mértékben, illetve bonyolult áttételekkel s visszacsatolásokkal érvényes . . . Minden ciklus (s vele az előző és követő fázis) egy magasabb, fejlettebb, bonyolultabb szinten ismétlődik meg, valahogy csigavonalszerűen, ahogy Lenin — és vele és nyomán mások — mondták: „A már megtett fokokat mintegy megismétlő, de másként, magasabb fázison ismétlődő fejlődés (»a tagadás tagadása«) nem egyenes vonalban, hanem — hogy úgy mondjuk — csigavonalban haladó fejlődés.”³⁹ Egy másik szemlélet szerint — melyet *akkor* a külföldi rokon elméletek ismerete nélkül e sorok írója vetett fel (ItK 1970. 97) — az egyes irányzatok jegyei egy későbbi ciklusban mint egy *fonalszakasz*, más elrendezésben, de rokon módon kerülnek elő.⁴⁰

Ennyi talán elég is annak illusztrálására, hogy a művészet, az irodalom fejlődésének ciklikus felfogása nem merő spekuláció. Tegyük még hozzá: a művészi alkotások *értéke független* az egyes fázisokra jellemző művészi kifejező eszközöktől, vagyis: remekművet akármely fázis alkotásmódjával létre lehet hozni (ahogy a remekművek bármely fázisban el is maradhatnak) . . . És tegyünk hozzá még valamit, amit talán a művészi egyenlőtlen fejlődés elvének nevezhetnénk, azt ti. hogy forma és tartalom, formai és tartalmi elemek nem haladnak szükségszerűen paralel szimultaneitásban egymással. Lehet tehát valaki — mondjuk — tartalmi (eszmei, funkció, magatartás, tematika) vonatkozásban romantikus, miközben formai eszközei klasszikus jellegűek — és fordítva. A leggyakoribb eset, és a remekművek születésének legkedvezőbb inkubátora azonban az átmenetek fázisa (egy ciklus egyetlen költő élete során is megvalósulhat!), amikor múlt és jövő vívja jákobi harcát egymással, s az ellentétek különös módon valami egységes, harmonikus realizálódásban esnek egybe (Dante, Shakespeare, Molière, Goethe, Tolsztoj stb.). Minden irányzat az előzőn aratott győzelem s az előző eredményeivel való feldúsulás eredménye.

Hogy *melyek a jellemző formai-művészi jegyei egy-egy fázisnak*, az alapvető kérdés, de ezeknek pusztá felsorolása is szétvetné a dolgozat kereteit. És talán elég is csak utalnom azokra a jegyekre, melyeket a klasszicizmus (és romantika) teoretikusai akár immanens igényrel, akár egy-egy nemzet (elsősorban a francia és német) újkori klasszicizmusának *lényegi* jegyeiről megállapítottak. (Mindkét vonatkozásban sokat meríték Horváth J. és Turóczi-Trostler József id. műveiből.) Azazhogy nem elég csak utalnom: alkalmaznom is kell a XIX. század negyvenes éveire, s rámutatni röviden: ennek a klasszicizmusnak *lényegi* jegyei mit tartalmaznak az immanens jellemzőkből, s milyen *új* jegyek kapcsolódnak hozzájuk a XIX. század közepén. (Amikor az előzőkben a romantikának Petőfi által történt meghaladása művészi eredményeire tettem utalásokat, valójában a XIX. századi klasszicizmusról, illetőleg Petőfi klasszicizmusáról beszéltem.) Felhasználok azonkívül mindazt, amit ez új klasszicizmus *más néven* emlegetett változatairól (l. alább) a tudomány megállapított.

Egyelőre azonban fontosnak tartom annak az (előzményekből egyébként nyilvánvaló) következtetésnek kimondását, hogy *a XIX. század romantikája után* — és azt talán senki se

³⁹ V. LENIN: Művei. 21. k. 1951. 43. — Hogy ez az elmélet hogyan bukkan fel másoknál, pl. Wölfflinnél, Plehanovnál, Vlagyimir Fricsenél, Viktor Sklovszkijnál, W. Krajewskinnél, K. Irzykowskynál, L. Cazamiannál stb., arra nézve l. H. MARKIEWICZ: i. m. 230—233, 242, ill. 357—358.

⁴⁰ Ennek legteljesebb kifejtése: Julian KRYŻANOWSKI: Barok na tle prądów romantycznych (A barokk viszonya a romantikus irányzatokhoz). Przegląd Współczesny. 1937. 2. sz. — L. MARKIEWICZ: i. m. 230—231., ill. 357. Ford. Bojtár Endre.

vitatja, hogy a XIX. század első felének fő irodalmi irányzata romantikus volt — némi átmenet után vagy során *csakis egy klasszikus fázis következhetett*. Ha a művészet nem akar határain túli extremitásokká, káosszá, összefoghatatlanul divergáló zűrzavarrá válni (ami a művészet halálát jelentené), s ha nem akar egy adott fázisban stagnálva, csak önmagát reprodukálva, epigonizmusban megrekedni — tovább, *előre* kell lépnie. E túlhaladás jegyei a romantikában s utána csak a klasszicizmus irányában mutathatók — ezért volt könnyű Meltzinek a *korábbi* német klasszicizmus, Horváth Jánosnak a *későbbi*, „magyar nemzeti klasszicizmus” jegyeivel jellemzi Petőfit. Az irodalomtudomány szívesen nevezi a (XIX. századi) romantika túlhaladását (az egyik értelmében vett) realizmusnak (ahogy a XIX. századi klasszicizmus is sokszor a realizmus jegyeivel definiálja magát), amikor is a klasszicizmus — romantika helyébe a romantika — realizmus két pólusa lép. Ez rendjén is lenne, ha a „realizmus” egy vagy több *rokon* történeti korszak (irányzat) megjelölésére szorítkoznék. Amikor azonban a realizmus olyan nem esztétikai jellemzőkre korlátozódik (s ugyanakkor tágul), melyek minden korszakban, minden irányzatban, minden stílusban egyaránt fellelhetők (van romantikus realizmus, realista romantika, sőt Umberto Bosco szerint⁴¹ a kettő: romantika és realizmus egyet jelent), akkor többé nem használható történeti-művészi minősítésre, legfeljebb bizonyos immanens jegyek jellemzésére.⁴² Nem mintha a romantika és a klasszicizmus vonatkozásában hasonló koncepciók nem érvényesültek volna: Stendhal szerint⁴³ a nagy francia klasszikusok századuk romantikusai voltak, ugyanakkor Ch. Nodier szerint a romantika „a modernek” klasszicizmusa...⁴⁴ Félreértések elkerülése végett: amikor én e dolgozatban *romantikáról* beszélek, mindig a XIX. sz. *első felének romantikájára* gondolok (közben hangsúlyozom: más korszakokban is van romantikus irányzat), mely XVII—XVIII. századi klasszicizmusok legyőzője és utóda, s egyben a XIX. századi klasszicizmus (a „realizmus”) előzménye és felnevelője.

Mert — és ezt nagyon szeretném hangsúlyozni — ha a ciklusok megismétlődnek is a művészetek történetében, — egy meghatározott *történeti* korszakban, annak tartalmaitól (is) meghatározva, magasabb szinten, bonyolultabb, gazdagabb formában az előző fázisok (sőt ciklusok) eredményeit felhasználva és továbbfejlesztve, túlhaladva ismétlődnek meg. De meg kell *ismétlődniük* a művészi *formaeszközök* (mint fizikai jelenségek) *véges* lehetőségei miatt. A divergáló (romantikus) és a koncentráló (klasszikus) erőknek-tendenciáknak egyaránt véges lehetőségekkel kell számolniuk — ahogy még a világegyetem (valószínűleg ismételt) tágulásának vagy/és összehúzódásának is véges időbeli határai vannak... Amikor tehát a romantikus erők-tendenciák (*formai* vetületükben) egy bizonyos határt elérnek, a feljebb lépés: a művészi fejlődés-haladás belső törvényszerűségeinél fogva — a klasszicizmus fázisa felé *kell* fordulniuk. Nem *visszafordulniuk*! Egy magasabb szinten pályájukat az extrém határtól eltávolodó irányban kell folytatniuk.

Amikor tehát a művészet, amikor Petőfi túlhaladja a romantikát: csak egy új klasszicizmus irányában és klasszicizmussá válva léphet feljebb és előre. (Szeretném újból hangsúlyozni: itt és most a Petőfi-életművet mint — a nem szakmai utókor számára amúgy is — kronológiátlan egészet, összegezést nézem és értékelem.)... És hogy ez nem merő doktriner rabulisztika, kiderül abból, amit Valéry oly megdöbbentő magátólértődöttséggel mond: „Un romantique qui a appris son art devient classique [!]. Voilà pourquoi le romantisme a fini par le Parnasse”,⁴⁵

⁴¹ II Romanticismo... 18.

⁴² A magam részéről ma is helytállónak érzem *Somlyó György*nek a Lukács György-i „nagy realizmus”-konceptió ellen már 1946-ban kimondott érvét: ez a realizmus „immár nem valami közös jelleget jelent, ami megkülönböztetné egyéb művészi stílusoktól, hanem pusztán a jó, a nagy irodalmat”, következésképpen túl általános és meddő terminus. Magyarok 1946. 254—256.

⁴³ I. különösen: Racine et Shakespeare, passim.

⁴⁴ H. MOREAU: i. m. 181.

⁴⁵ P. VALÉRY: Tel Quel. „Littérature” c. fej. 172.

és abból is, amit a romantika egyes vonásai túlhaladásának *eredményeiként* megállapíthattunk. Egyszavas összegezeként ilyen kifejezésekben mutatkoztak az eredmények: integrálás, összeegyeztetés, harmónia (ez maga is végtelenül sokrétű és az esztétikum területén messze túlvívó probléma, aztán belső erkölcsi, jellem-*egyensúly* stb.); kollektív tartalom kollektív formában:⁴⁶ közösségi érvényű nyelv és stílus — meg gondolkodás, szemlélet (amiknek nem is annyira esztétikai, mint társadalmi, sőt morális *funkciójuk* van); szélsőségek, végletek kerülése; tudatoság; egyetemesség; műgond; fegyelem, szabály, mérték (még ha költőnk szemében a legmagasabb minősítés: „a szabálytalanság remeke” is, a szabály ellen nagyon is „szabályosan” forrong); egyszerűség; végesség a végtelenben (a mi világunkra való korlátozódás); emberközpontság (de a *társadalmi* s nem a történelmi vagy biológiai ember központúsága), igazság, mely egybeesik a jóval és széppel; szilárd kontúrú tárgyi világ; derű, optimizmus; örök erkölcsi (s történelmi, társadalmi) törvények stb. stb. — mindezek minden, bármely értelemben vett klaszszicizmus vezérszavai.

Ezzel kapcsolatban külön is ki szeretnék térni két szempontra, melyről az előzőkben csak futólag volt alkalmam említést tenni. Az egyik: a szakirodalom a klasszicizmust szívesen nevezi *plasztikus* művészetnek. Egyetérték ezzel s megjegyzem: Petőfi még a romantikus zeneiség, festőiség s hangulati stílusdeterminánsok rovására is mindenkor eminenter plasztikus: láttató, nem sejtető. Nemcsak az ábrázolt, leírt tárgyi világ, hanem a nyelv, a stílus, a gondolat, a hangulat, az álom is szinte képzőművészet-szerű erős kontúrokkal áll előttünk. Egy másik vezérszó: a *kompozíció*. Nos, aki még nem élte át a Petőfi-vers belső statikáját, mondanivalója elosztásának arányait, — annak a számára itt nincs hely bizonyítani. Ma is helytállónak kell elfogadnunk Meltzl Hugó megállapítását: „Nagyobb lírai alkotásai . . . igazi gyöngyei a kompozíciónak, de a legkisebb alkotásaiban is a forma szigorú törvényszerűségét látjuk. Sehol nem mond sem többet, sem kevesebbet, mint amennyi kell.” (i. m. 191 — I. még alább.) Sajnos, ilyen kijelentésszerű deklaráción túl itt nem mehetünk, de higgyük el: a párhuzamosságok, ismétlések, „lépegetések”, ellentétek, a mondanivaló nekieresztése, átmeneti lefékezése s újra feldobása, a mondatok, érzelmi gondolati szakaszok arányosítása, kiegyensúlyozása, a szimmetria alkalmazása (sokszor utólagos korrigálás-, elhagyás- vagy toldásként!) stb. — mindez olyan „klasszicitással” van felépítve, hogy kevés párjavan a világirodalomban, legyen az egy kis dal, egy lírai költemény, zsáner, életkép, leírás, invektíva, publicisztika vagy epikus alkotás. Ami aztán jellegzetesen petőfies (és amiről még ejtünk szót): mindez egy romantikus fundamentumra épül, és a romantikusság kifejezésére is tökéletesen alkalmas. Petőfi a lezártabb formai struktúrában is oly szabadon mozog, mint egy negyedik dimenzióban, s leglátványosabb mondanivalói sem érzik nyűgnek, gátnak a formai fegyelmet, úgy tud zárt kompozíciót alkalmazni, hogy a vers szabadon a végtelenbe fut ki, *A helység kalapácsa*, *Az őrült*, *az Egy gondolat bánt engemet*, *Az apostol* stb. stb. látszólag szeszélyes formai építkezése nagyon is szilárd belső rendet, formai logikát, arányosságot, szimmetriát s prozódiai fegyelmet mutat. De csak ritkán mutat architektonikus kiszámítotttságot, sokkal inkább a gondolat, az érzés, a szemlélet, az indulat lírai logikáját követve építkezik. Építkezésének belső statikája nem körmenetű (mint az például Goethére jellemző), nem ívszerűen kiképezett (mint a reneszánsz művészetben): $\cap$, hanem — bocsánat a hasonlatért — *függőlépcsőszerű* $\text{—} \text{—} \text{—}$, melyben nem a visszatérés, visszautalás a lényeges, hanem a kibontás. Ez különösen a befejezésben jelentkezik, mely csak ritkán olyan „hárompillérű” versépítkezés ($\cap \text{—} \text{—} \text{—}$) kiteljesítése, melyről Varjas Béla (Petőfi esetében Lukácsy Sándorra hivatkozva) beszél⁴⁷ — persze olyan is van —, sokkal inkább a végtelenre nyíló, rakétaszerűen egyre feljebb emelkedő, olykor a hangulatba, sejtje-

⁴⁶ L. PEYRE: i. m. 143.

⁴⁷ VARJAS Béla: Balassi és a hárompillérű verskompozíció. ItK 1970. *Reneszánsz-Füzetek* 6. sz. Klny.

lembe, vízióba forduló — romantikus! — szerkezet, ami mégis — klasszikusnak hat. (Ti. a leszámolás, a feleletre váró kérdés, a napfényre jutás, az időhöz kötöttségből való kiszabadulás, mint igazi Petőfi-gesztusok, a vers végső kompozíciós mondanivalója.)

Romantikus kompozíció — klasszikus kompozíció, nem önkényes terminusok ezek: egy-egy irányzat nagyon is jól definiálható kompozíciós elveket követ. Petőfi? Ha Goethe-re figyelünk — romantikus, ha Meltzre — klasszikus. Figyeljünk mindkettőre. Goethe — az öreg, az újra romantikus Goethe — egy Eckermannal folytatott beszélgetésében (1831. jún. 20.) ilyeneket mond: otromba szó ez a kompozíció, amivel a franciák úgy odavannak; egy művet komponálni nem szakácskodás, nem téstagyúrás. A kompozíciót a szellem egyetlen mozdulata s a költő lángelméjének démoni hatalma hozza létre részleteiben s egészében, az egyetlen élet fuvallata, egy öntésre...⁴⁸ Igen: a romantikus komponálás nem miniatürizálás, nem a szabályokra, kiszámított hatásokra pislogó bibelődés, „művéség”, hanem teremtő aktus; eredménye nem valami külső rend, hanem e teremtő aktus lenyomata. Petőfi versei — néhány rövidebb, dalszerűbb költeményt kivéve — regulák szerint nem tökéletes kompozíciók: elég sok bennük a cheville, a töltelék szó, az üresjárat, sikerületlen sor vagy akár versszak — az *egész* mégis egyetlen teremtő lehelet organikus egysége... Meltz szerint minden klasszikus kompozíciónak az aranymetszet törvényét, illetve e két törvényt kell követnie: „két különböző nagyságú főrész közül a kisebbik úgy viszonylik a nagyobbhoz, mint a nagyobb az egészhez”, illetve: „Remekmű nem lehet, ahol nincs olyan fordulópont, mely a mű intenzív és minél kisebb felét elválasztja annak intenzíve nagyobb, de mellékesebb, sőt amazzal többnyire dualisztikus ellentétbe helyezett másik részétől” (i. m. 78–79). Meltz okosan arra is céloz, hogy ez az arány nem külső kaptafa, hanem belső törvény — azaz biológiai törvény, a „természet” törvénye! —, „természetes produktum”. Valószínűleg túlzás, amit Meltz mond, de Petőfinak mintegy száz versén kipróbálva, elég nagy százalékban *igazolva láttam*.⁴⁹ Valami *klasszikus* kiszámítottaság van hát itt *e g y ü t t* a spontán teremtés egészben alkotó *romantikájával*. (A pillanatba sűrített „nonum prematur...”) És az a különös dolog, hogy amikor Petőfi a teremtés princípiuma alapján törvényeket alkot — valójában *megtalálja* a törvényeket (magában, a természetben, a népben stb.).

A legutóbb és a korábban mondottak alapján emeljük ki még egyszer, hogy Petőfi klasszicizmusa *romantikus alapon, a XIX. századi romantika korszerű, haladó s lényegi jegyeinek megtartásával jön létre*. Ezúttal élgenek látszik csak emlékeztetni ezekre az alapokra és jegyekre: népköltészet, természet, végtelen, szabadság, korlátlanág, egyénközpontúság, nemzetiség, messianizmus, szubjektivitás, jelen-érdekűség, a megvetett világ, a szerelemnek politikával és halállal való egybefogása stb. Nem hasonlít tehát ez a klasszicizmus — minden hasonlósága ellenére sem — egyetlen más korszak (ciklus) klasszicizmusához sem, ahogy nem azonos az „örök klasszicizmussal” sem. Ebben az (egyéni, személyiségbeli, társadalmi, világirodalmi vonatkozásban egyaránt) romantikus alapokon létrejövő (egyéni, személyiségbeli, társadalmi, világirodalmi vonatkozásban egyaránt) klasszikus művészetben van azonban egy mozzanat, amihez — mint már céloztam rá — csak a sejtelem szép borzongásával tudok közeledni, s ami nem utolsósorban teszi Petőfi kora legnagyobb költőjévé, az ti. hogy ebben a klasszicizmusban a romantikus és klasszikus vonások-tendenciák *nem* (oly sok romantikus lángelme számára megoldhatatlan) *antagonizmusként* jelentkeznek, talán még úgy sem, mint a művészet lényegének, mivoltának két azonos értelmű és értékű változata. Sokkal inkább az *ellentéteknek* észrevehetetlen, egylényegűvé vált *egysége*, — amiben A. Gide a tökéletes művészet jellemzőjét

⁴⁸ J. P. ECKERMANN: Beszélgetések Goethevel. Szerk. és bev. Turóczi-Trostler J. Bp. 1956. 176.

⁴⁹ Érdekes, hogy P. VALÉRY is (Variété I. (1924. 47–48.)) a görög geometrikus szemlélet-és gondolkodásmódot a klasszicizmus lényegének tekinti.

látja.⁵⁰ Mint a pozitív és negatív elektromosság, mely különbözik ugyan egymástól és mégis ugyanaz, találkozásokban, összeesésükben pedig energia keletkezése során megszűnnek antagónizmus lenni.

Van mindazonáltal Petőfinek több, hosszabb-rövidebb pályaszakasza, melyben romantika és klasszicizmus antagónizmusa kitapintható: a már ismételt emlegetett „Felhők” szakaszokban. Ezekre néhány szó erejéig — legalábbis hazai használatra — ki kell térni. Odáig a magyar irodalomtudomány eljutott, hogy a romantikus-realista megkülönböztető kategória erre a korszakra sem alkalmazható, minthogy Petőfi itt is éppoly realista, mint más korszakában. De *nem* olyan antinómiáktól mentesen *klasszikus!* Mindez pedig azzal függ össze, hogy Petőfi e korszakokban találkozik Európával, a *romantikának* a költészetben sem eddig, sem később senki mástól meg nem fogalmazott nyers, aktuális mondanivalóival. (Többnyire *prózáirók* közvetítik hozzá!) Nem a világyűlölet a lényege, hanem az újfajta: cselekvő művészet költői megfogalmazásának keresése. Még kevésbé van szó „élményhiányról” s az ezt pótló felcsigázott formái viselkedésről,⁵¹ sokkal inkább arról, hogy Petőfi felismeri a kor *közös* valódi igényeit, ami több, mint amit eddig költészetével kielégített. Próbálja kifejezni a régi modellel — nem az igazi; idegen, európainak érzett modellel — nem az övé. Ezt az új mondanivalót ugyanis nem szimultán művészi — tehát már művészileg is megformált — élményként, hanem csupán mint érzelmi-gondolati *anyagot* élte át. De közben folyik már az átlényegítés az egyszerű élménytől a költeményig. (Egy ilyen közbeiktatott alkotói fázisra máskor nincs szüksége.) Nem az élmény híján, hanem egy *újszerű élmény birtokában* nem teremt új harmonikus formát. Horváth Jánosnak egy másik — nem lényegtelen — tévedése az, hogy a „művészi tökélyt” csak bizonyos tartalmakkal és műformákkal tudja párosítani (i. m. 296). Holott a dal tagadásából, lerombolásából is születhetik nagy művészet, ahogy a csalódás, a keserűség, akár a mogorván elkülönülő ember- és világyűlölet is hozhat létre remekműveket. De Petőfi — ez igaz — így nem: ő alapvetően humanista, alakjaival azonosulni akar (illetve anti-alakjait gyűlölni akarja), szolidaritás nélkül valóban nem tud *klasszikusat* alkotni. De jó művet igen! Ám a szolidaritás *kiterjesztése* nem jelent romantikát — következésképpen (Horváth János szerint) csak nem őszinte, művészileg kisebb értékű alkotásokra képesítő alkotó helyzetet (i. m. 299), mégha a korábbi, a néppel-nemzettel szolidáris költő helyébe „eszményi [= nem reális] célkitűzéseinél fogva . . . az egész emberiséggel szolidáris költőtípus”, mint „romantikus költőtípus” lépett is, és ha a korábbi szolidaritás valóban spontánabb s inkább egyéni tapasztalatokon épül, következésképpen élménnyé automatikusabban váló tartalom, mint az új, főleg olvasmányokra épülő s eszmék formájában jelentkező tartalmak. De ebből áll elő az a paradox helyzet, hogy Petőfi itt, a „Felhők” korszakában hasonlít leginkább kora ellentmondásos polifón költőihez — de a lényegileg korszerű remekműveket nem ekkor teremtette. Mert nem gondol rá, hogy az ő korszerűsége nemcsak a romantika beteljesítése — hiszen ez itt is megtörténik —, hanem túlhaladása is. Mindazonáltal következő pályaszakaszainak klasszikus pilléreit ilyenkor rakja le, másrészt a klasszicizmusnak olyan jegyei, mint a nyelvi stílári egyszerűség s az arány és szimmetria, a műfegyelem itt is, legromantikusabbnak tartott műveiben is (*Az örült, Salgó, Az itélet* stb.) mindenkor oly minuciozitással van jelen,⁵² amit érdemes lenne egyszer az újabb formalista, statisztikai, strukturalista stb. elemző módszerekkel *részleteiben* megmutatni.

⁵⁰ A. GIDE: *Morceaux choisis*. 10e éd. 1924. 93, vö. még P. VALÉRY: *Variété* IV. 1927. 26–27.

⁵¹ HORVÁTH J.: i. m. 295–296.

⁵² Uo. 292.

III.

Az előzőkben azt *talán* sikerült valószínűsíteni, hogy Petőfi a maga korában egyedülálló *világirodalmi* teljesítményt képvisel. Abban az értelemben is, hogy tükrözi s kifejezi más népek-nemzetek vágyát, költészeti s politikai eszméit, eszményeit; olyan népek-nemzetek vágyait, eszméit, eszményeit egyrészt, melyeknek a Sors *azokban az években* nem küldött egy hozzá hasonló lángelmét, s azon népek-nemzetekét is, melyek csak később, esetleg csak napjainkban lépnek a fejlődésnek abba a szakaszába, melyben Európa az 1840-es években volt. Kifejezi aztán sok korabeli nép-nemzet romantikájának azon *pozitívumait*, melyek — nagy író-költő művészek meglétében is — a hazai hagyományok, az intern fejlődés irányai-tendenciái miatt nem juthattak vagy csak más formában juthattak kifejezésre (például az olasz, francia, német és orosz irodalomban).

De hogyan lehet világirodalmi mértékkel mérni azt, akinek életében hazáján kívül jóformán a nevét sem hallották? És aki — bizonyos közhiedelem szerint — csak úgy termett, mint az útszéli fű, felnevekedett iskolák, tanulás, esztétikák forgatása nélkül, és — állítólag — maga sem érezte-tudta magát egy európai művészi áramlat részének? Ami a kérdések elsőjét illeti, az — sajnos — eléggé közel áll az igazsághoz, bár egyes két vagy több anyanyelvű írók, műfordítók (Dux Adolf, Kertbeny-Benkert Károly, Karl Beck, Anton Vilney stb.) úgy 1845-től felfigyelnek rá, népszerűsítik, s bár egy-egy megjegyzés külföldi lapokban mintha megsejtené, hogy egy rendkívüli költői tünemény él Magyarországon, — de igaz az is, hogy Petőfi mégsincs *közvetlen* kapcsolatban az akkori Európának közvélemény-formáló költői nagyságaival: Heinével, V. Hugóval, A. Manzoni-val, Béranger-vel stb. (1847 nyarán ugyan Párizsba-Londonba készül, de az utazás elmarad.) Az igazságot Heine mondja ki — még Petőfi életében ugyan, de máris későn: itt volt egy nagy költői tehetség a szemünk előtt, majd belebotlottunk, és — nem vettük észre.⁵³

Ami a többi kérdést illeti: azt ugyan, hogy Petőfi *nem* „a természet vad virága”, hanem művelt, kora művészi és politikai kérdéseiben tájékozott ember volt, már a halálát követő első évtizedben kimondták (Arany, Gyulai, Erdélyi), de a magyar irodalomtudomány sokáig nemzeti büszkeségként emlegette, hogy Petőfi — mint ösztönös lángelme — sajátos magyar produktum hazai és külföldi előzmények nélkül, akinek nem kellett tanulnia s nem is tanult senkitől, egyedül keringő üstökös stb. Bár Horváth János ilyen vulgarizálásba soha nem esett bele, de azért még ő is rajtakapható azon, hogy Petőfit nemcsak Európától különíti el, hanem általában kora történelmi valóságától is, amikor például feltételez egy „eseményektől és benyomásoktól is független [!], állandóan sugárzó ihletet”, többek között az „apostoli idealizmust”, az emberiségért cselekvés gondolatát, a „szabadság-eszmét” stb. (i. m. 299). Minthogy azonban e téren Horváth János óta nem kevés történt,⁵⁴ erre most nem térünk ki, de ezáltal nem csökkent annak fontossága, hogy Petőfit vissza kell helyezni korába, kora Európájába. Főleg ez utóbbi tekintetben nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy — bár a született biológiai-szellemi adottságokat nem pótolja semmi tanulás és „kapcsolat” — Petőfi kortársa, *tudatos kortársa a kortárs Európának*, s nemcsak eszméiben, politikai, nemzeti, társadalmi szándékaiban, hanem művészileg is. *Kor-társ*, ami azt jelenti, hogy Petőfi sem korán nem jött, sem nem megkésett költő; éppen jókor jött, hogy feladatával találkozék. Utána is voltak még nagy XIX. századi

⁵³ Minderre részleteket TURÓCZI-TROSTLER id. művében, az idézet: II. 568.

⁵⁴ Csak éppen utalok — a teljesség minden igénye nélkül — olyan dolgozatokra, mint PÁNDI Pál doktori értekezésének néhány nyomtatásban eddig megjelent szemelvénye („Kísértetjárás” a magyar irodalomban. 1830—1848. I. OK. XXV. [1968] 211—249; Irodalom és „kísértetjárás”. FK 1967. 56—83); LUKÁCSY Sándor: Petőfi és Cebet. ItK 1966. 293; *Uő*: . . . és piros zászlókkal. Kritika. 1968. 1—3. sz. Vő. még TURÓCZI-TROSTLER J.: A saint-simonizmus magyar visszhangja. I. m. II. 580—598.

romantikus költők, de az ő teljesítményük már csak nemzeti mércével mérhető . . . Ennek leszögezésével talán még azon a szellemes prezentáción is túl kell lépni, mellyel Villemain bemutatta az angol Byront: „S'il est anglais par le tour de l'expression et le génie, il est Européen par les idées.”⁵⁵ Természetesen Petőfi esetében is a „tour de l'expression et le génie” magyar, de európai is, — és *eszméiben* is európai, egyetemes, de magyar is.

Petőfi érvénye *mindkét* vonatkozásban túlnő a magyar szférán (miközben egészen a miénk). Túlno művészileg is úgy, hogy *egybenő az európai költészet korszerű teljesítményeivel* . . . Sajnos, túlságosan fiatalon halt meg ahhoz, hogy e tekintetben extenzív módon összefoglalja vallomásait. Amit a korabeli európai irodalomhoz tartozásról mondott: pillanatnyi szeszély szülöttei, inkább csak részei az igazságnak. Az például, hogy Petrarca koszorújára pályázik (*Merengés*, 1843. aug.),⁵⁶ vagy hogy Goethét „nem szereti, nem szívelheti, utálja, undorodik tőle” (*Úti levelek*. 1847. júl. 6.) — bizonyára ilyen pillanathoz kötött szeszély termékei (az utóbbi mögött nem művészi indítékú indoklással). Már valamivel eligazítóbb Béranger-ről ismételt zengett magasztalása, aztán George Sand, Boz (Dickens), Dumas (père) prózairókról mondott véleménye (*Úti levelek*. 1847. okt. 14), mindenekelőtt pedig Shakespeare istenítése (pl. a III. Richárd királyról írt színírálatában). Valamelyes eligazítást adnak fordításai is, — sajnos, ezek nagyobbik része (Schiller, Matthisson, Martialis, Heine, Claudius) egészen fiatal korából (1841—42) valók, a későbbiek — a prózai penzum-fordításokat nyugodtan mellőzve —: Shelley (1846), Béranger (köztük egy ál Béranger-vers), H. Moreau, Th. Moore, Seneca, Ossian (-részlet) nem sok eligazítást adnak e költők ismeretére és életművük helyes értékelésére. Kétségtelen az is, hogy *valamit* ismert V. Hugótól, Byrontól, Shelleytől, Lenautól, és elég sokat Heinétől — akiket *név szerint* nem vagy csak futólag említ.⁵⁷ Valamit, de mit? és mikor? . . . Petőfi — eddigi értelemben vett — mintái, példái nem igazítanak el, minthogy akkor látszik a legmagasabb csúcson lenni, amikor eredeti, s akkor esik, ha a tudatos mintakövetés kimutatható. (Áll ez főleg a romantikus Petőfire.) Igaz, ha valaki ma Magyarországon még Petőfiről ír, laikus és szakmabeli némi szájalommal vegyes értetlenséggel nézi: mit nem mondtak még el Petőfiről? . . . Hát, többek között azt sem: mit (s hogyan, mikor) ismert *meg Petőfi a kortárs európai irodalomból?* Akármilyen különösen hangzik: senki *lényegét keresően* nem vetette össze Petőfit Goethével, Lenauval, K. Beckkel, Hugóval, Schillerrel,⁵⁸ Shelleyvel, Byronnal, Shakespeare-rel stb., meg a Fialat Olasz-, Német- és Franciaországgal. Heine és Béranger vonatkozásában sok történet, de nem minden. A régebbi — dicséretes és szükséges! — összevetések ugyanis főleg *szövegbeli* egyezések kimutatására törekedtek, ugyanakkor az emlegetett (és nem emlegetett) költőket olvasva lépten-nyomon megüti az ember fülét valami korszerűen, kortársian rokon hang, tematika, elméleti és eszmei világ anélkül, hogy a konkrét szövegszerű egyezések, sőt akárcsak az illető költők ismerete bizonyítható volna. Sőt! Petőfi költészetének alapszöveve s művészi gyakorlata sokkal jobban hasonlít például Goethehez vagy Musset-hez, mint Béranger-hoz vagy V. Hugóhoz . . . A magyar irodalomtudományra e téren váró feladatok még több nemzedék munkáját igénylik.

Azt mindenesetre leszögezhetjük: Petőfi „együtt van” a kortársi európai irodalommal, s benne főleg hárommal: a némettel (a német nyelvűvel), a franciával és az angollal. (Bármennyire *rokon funkciót* végez — sokszor, *rokon művészi módon* — a lengyel, az orosz-ukrán, a szlovák-cesh, a horvát-szlovén irodalom, *közvetlen* kapcsolatot ezek kortárs nagyjai és Petőfi közt nem

⁵⁵ A.-F. VILLEMMAIN: *Essays de littérature ancienne et moderne*. Paris, 1846. 340.

⁵⁶ De elgondolkodtató, hogy Herder, majd A. W. Schlegel Petrarcában fedezik fel az első „természetes”, azaz romantikus költőt. L. Horst HEINTZE: *Il Petrarca romantico di August Wilhelm Schlegel*, in: *Il Romanticismo* . . . 457—464.

⁵⁷ Byront egyszer már elutasító gesztussal említi: a világggyűlöletet affektálókat nézve, „mint vágnak Byronképeket” (*Világggyűlölet*. 1846. ápr.). 1847-ben (VI. *Úti levél*) Shakespeare és Shelley társaságában — futólag.

⁵⁸ Vö. mégis FEKETE Sándor: *Petőfi és Schiller*. ItK 1969. 33.

sikerült kimutatni.) Körülbelül 1844-ig a német irodalom az a köldökzsinór, mellyel a még szinte gyermek költő az európai anyához hozzákapcsolódik. A színművek, melyeket Petőfi eddig látott, vagy éppen játszott bennük — s így költői egyéniségét, tematikáját, szemléletét akarva-akaratlan is formálták, szintén főleg (de nem kizárólagosan!) német darabok voltak.⁵⁹ Az idegen nyelvek közül is csak a németet beszéli eddig, csak azon tud olvasni, a magyar folyóiratok is leginkább németből való fordításokat hoznak, az elméleteket német anyagon illusztrálják (ha illusztrálják). De — és ez nagyon fontos — javarészt *nem az egykorú* német irodalom ez, nem is *a tipikusan német romantika* (Novalis, Hölderlin, Kleist stb.), hanem a klasszikus Goethe, a „romantikus” Schiller, Bürger, a romantikával szembe forduló Heine és két magyar származású költő: Lenau és K. Beck — meg egy nagy számú, de még alig vizsgált, a korabeli német folyóiratokat megtöltő középszer. Ami ezekben a — jelek szerint — leginkább megérinthezte Petőfi érzékelő csápjait, az a német irodalomban nagy művészi magasságot elért — *dal: Lied* műfaj, kifejezésforma volt. A viláért sem akarnám vitatni Horváth J. szép fejtegetéseit Petőfi ösztönös, született dalköltői lángelméjéről, „ősi líraiságáról” (i. m. 302) s dalszerűségének mindenkor eleven determinációjáról. Az is nyilvánvaló, hogy az őstípus *a magyar népdal* volt, s volt a *magyar irodalomban* egy — már Petőfi előtt lezajló, de még korábban is folyó — fejlődésfázis, melyben élt az igény, hogy a népdal a műköltői önkifejezés formájává emelkedjék (Kölcsey, Bajza, itt-ott Vörösmarty, Szentiványi).⁶⁰ Ez utóbbi kísérletek azonban már többnyire kapcsolatban állnak a német irodalom daltípusának kialakulásával, mely sokkal inkább egy klasszikus, semmint romantikus tendencia és alkotásmód érvényesülése (zárttság, egyetemesség, szilárd kompozíció, egyszerűség stb., sőt Goethe óta a dalforma életszerűségét is hirdetik).⁶¹ A fiatalabb romantikus nemzedék — Brentano, Uhland, Eichendorf, Lenau — is nemcsak visszapörlik a nyelvet a zenétől, a valóságot az álomtól, hanem a népköltészetből merített erővel és esztétikával teszik ezt,⁶² noha a német Lied genezise többnyire nem népdal — dal irányú. Bátoríthatta Petőfit a pillanatnyiságnak, a friss élményformálásnak, a tárgyat önmagában költői tárgyként való felfogásának elve és gyakorlata is, amit leginkább Heinénél és Lenaunál figyelhetünk meg. (Bár talán a *mesének* az időtlenségből a korszerű jelenbe állítása — ahogy az a *János vitéz*ben történik, Novalisra megy vissza.)

Az mindenestre tény, hogy Petőfi első kísérletei *nem dalszerűek*, s hogy a dalszerűség ott és akkor (Pápán, 1841—42-ben) válik uralkodóvá, amikor a német „Lied”-del megismerkedik. Innen kezdve Petőfi számára „dal” (sőt gyakran „népdal”) minden költemény, mely a Lied formájára emlékeztet. Eleinte — s talán mindvégig — Heinét is mint dalköltőt értékelte, legalább is különös, hogy — az *Útiképeken* (Reisebilder) kívül — más tekintetben alig tapasztalható Heine sugallata a Petőfi-életműben. Politikai tekintetben sem, bár Heine 1826-tól kezdve sűrűn szerepel a magyar lapokban is,⁶³ Petőfi meg olvashatott — bizonyíthatóan olvasott! — olyan német lapokat, folyóiratokat, melyekben a 40-es években Heine-versek jelentek meg. — A német irodalommal való kapcsolat, mely egy 1845—46-ban tetőző közvetítő szerep után — *talán* Schiller kivételével — már nem számottevő, jelenlegi ismereteim szerint két fontos eredménnyel járt. Egyrészt — még eléggé nem tisztázott módokon, utakon — Petőfi megismerkedik a Junges Deutschland (mégoly ellentmondásos) forradalmi eszméivel, s alighanem e mozgalom eleven francia érdeklődése, szoros francia kapcsolatai fordítják figyelmét a *kortárs közéleti*

⁵⁹ FEKETE Sándor: Petőfi, a vándorszínész. ItFüz 64. 1969, ill. Uő.: Petőfi pályakezdése és a német drámairodalom; in: Petőfi és kora. 1970. 59—79.

⁶⁰ L. HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 1927, és még inkább Petőfire koncentrálna PÁNDI Pál: Petőfi (A költő útja 1844 végéig). 1961. kül. az V. fej.

⁶¹ T. ERDELYI Ilona: Das „Junge Deutschland” und das „Junge Ungarn”, 1969. Klny. 198.

⁶² Fr. STRICH: i. m. 387.

⁶³ PÁNDI Pál: Európai tájékozódás. MTud. 1967. 7—8. sz. 494—495.

francia irodalom felé. Másrészt — s most már a Goetheig visszamenő előzményekkel is számolva — a *dal*-forma felé fordította Petőfi figyelmét vagy legalább is *tudatosította* benne saját dalteremtő képességét, mintát mutatott számára a tekintetben, hogy dalformában a legkorszerűbb tartalmat is ki lehet fejteni. (Figyelemre méltó Heine élesszemű önjellemzése: „Dalaimban csupán a forma tekinthető többé-kevésbé népinek”).⁶⁴ Hogy aztán *e téren* Heine mellett kik vehetők és veendők számításba, azt ma még csak sejtjük: Goethe, Schiller, Eichendorff, Lenau, Uhland *olykor* legyűrhetetlenül azt sugallják, hogy Petőfi sokkal jobban ismerte s — mint dalköltőket — szerette őket, mint gondoljuk (s mint Petőfi nyilatkozatai mondják, illetve nem mondják).

Ugyanakkor nagyon vigyázni kell a *dal* műfajjal, mert rosszul értelmezve könnyen lefokozást jelenthet. Még Horváth J. is Petőfi bravúrjának látja, hogy: „Meg tudott maradni dalköltőnek oly mérvű személyesség mellett is, mi azt kizárni látszik” (i. m. 302–303). Nos, a helyesen értelmezett „dal” nem állhat ellentétben a személyesség bármily fokával sem. Nem valami provinciális dallikózás ez, hanem a lírának legegységesebb formája, mely látszólagos igénytelenségében a legnagyobb formai fegyelmet, művészséget kondenzálja. Nekünk úgy kell a „dal”-ról beszélnünk, mint melynek megújítása a XVIII–XIX. századi költészet legszebb produktuma, úgy méltányolva, mint Heine, aki szerint „A német szellem legnagyobb kivirágzásai a filozófia és a dal”.⁶⁵ költészeti forradalom a ziláltság, bőbeszédő terjengőség, retorizmus, érzelmesség, hamis pátoz, didaktizmus ellen, forradalom a forma lerombolása vagy szétzilálása nélkül. És nem is pusztán formai próba, mint Goethénél legtöbbször (és Heinénél is sokszor): forma és tartalom új összhangja megteremtésének próbája is. Forradalom, mely *olykor* megtévesztően hagyománynak látszik . . . Fel kell ismernünk, hogy Hugo, Musset, sőt Baudelaire meg Verlaine talán legjobb költői műveikben szintén dalköltők. (Gondoljunk csak rá, milyen sok a „chanson” náluk.) És végleg el kell vetnünk még a feltételezést is annak, hogy lehet olyan személyes vagy közösségi lírai anyag, mely a dalformát „kizárni látszik”. A dalnak csak ilyen értelmezésében lehet és *volt* Petőfi Heinének vagy éppen Baudelaire-nek kortársa. Abban az értelmezésben, mely Petőfit nemcsak a hazai daltípus előzményeihez kapcsolja,⁶⁶ hanem az egész *európai modern* daltípusokhoz is. Ugyanakkor persze rá kell mutatnunk arra, hogy miben áll Petőfi *egyedülálló daltehetsége*: miben áll fölötte egy goethei, heinei Liednek vagy akár egy verlaine-i „chanson”-nak . . . Meg persze arra is: miben áll alatta.

De hogy a német irodalomnak elsőként említett sugallatára visszatérjünk: első tekintetre alig lehetne közvetlen kapcsolatot felfedezni a Junges Deutschland politikailag erősen irányzatos, harcos költészete és Petőfi között. Pedig legalább is 1845–46-ban megvan ez a kapcsolat, de teljes felderítésére még senki sem vállalkozott. Régebben szövegszerű egyezésekre vadásztak, s az ilyesmi Petőfi esetében rendszerint kevés sikerrel jár, másrészt Petőfi és Jókai későbbi francofil vallomásai alapján eleve fölöslegesnek is vélték e vonal alaposabb vizsgálatát. Való igaz, hogy Petőfi mihamar ráeszmél e német költészetnek politikailag zűrzavaros — bár eleinte még Engelsben is nagy reményeket keltő — ideológiájára, inkább csak szavakban, semmint áldozatokban megnyilatkozó forradalmiságára s akkor még korszerűtlen nemzetietlenségére, „koz-mopolitizmusára”, s még sokkal inkább arra, hogy e mozgalom képviselőinek nagyobb része gyenge költő (ekkor Börne már halott, Heine szakított velük); dalelleses zaklatottságuk, pátozszuk, retorikájuk 1845–46 után inkább riasztotta, mint vonzotta Petőfit. Főleg pedig mindkét (politikai és művészi) vonatkozásban konkrétabbat, ígéretešebbet, költőibbet remélt találni a franciáknál. Pedig az első kezek Európából innen, a fiatal Németországból nyúlnak az élv

⁶⁴ Idézi TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. II. 419.

⁶⁵ Idézi LUKÁCS György: Heine mint nemzeti költő. I. OK II. (1953) 214.

⁶⁶ Vö. HORVÁTH János: Tanulmányok, 233, 287 és *Uő.*: i. m. passim.

⁶⁷ Journal des idées et des opinions d'un révolutionnaire de 1830. Oeuvres de Victor Hugo. Littérature et philosophie mêlées. Paris 1875. 157.

Petőfi felé: Beck keresi vele a kapcsolatot, egyik lapjuk pedig Petőfiben saját hangjukra ismer. Meltzl Hugó hívja fel a figyelmet (i. m. 135) arra, hogy a G. Kühne szerkesztette lipcsei „Junges Deutschland” 1846 októberében „egy fél hasábnál többet szentelt Petőfinek, egy Pestről küldött levelezésben” (ez a levél alighanem K. Beck műve — M. A.), többek között azt mondja: „Ich möchte Deutschland auf diesen Sänger aufmerksam machen: es findet sich in ihm der Ausdruck unserer [= deutschen] Stimmungen.”

A francia irodalomhoz való kapcsolódás egészen más értelmű és funkciójú. (Ahogy kronológiája is más, hiszen Petőfi komolyabban csak 1844-ben kezdett franciául tanulni.) A költők közül — jelenlegi komparatista ismereteink szerint — elsősorban P.-J. Béranger és V. Hugo jön számításba. Talán könnyebb „eset” az utóbbi: ha igaz, hogy Petőfi már 1843 végén (Debrecenben) rajongott Hugóért, ez csak a nagy francia költő hiányos ismeretén alapulhatott — és azokon a híreken, melyek az 1825—1830 közötti Hugo „forradalmiságáról”, botrányokat, „csatákat” keltő társadalmi-művészi gesztusairól elkeringtek hozzánk is, aztán a társadalmi cselekvés és költészet összekapcsolásának s „népiségének” inkább csak előszavakban proklamált elvein. Hugo például a „Journal d’un révolutionnaire”-ben (1830) az újító, lázadó íróknak is követeli a forradalmár nevet⁶⁷ (de a forradalmiságnak ezzel a fokával meg is elégszik egész életére, sőt gyakran azzal is, hogy „csak” nagy író). Ha ismerte, nem érezhette idegennek Petőfi Hugónak a szabályok nélküli rögtönzés, a javítgatás nélküli műszületésről vallott elveit sem (vö. pl. a *Notre-Dame de Paris* előszavát); megerősíthették eredendő alkotásmódjának korszerűségében. Egy-egy életrajzi pillanatában közel érezhette magához (a Hégésippe Moreau és Thomas Moore esetében is megfigyelt) chattertonizmus világát is — bár Petőfi általában nem lát erőt, progressziót a társadalomtól való eltávolodásban, a passzív nyomorban, az öngyilkosságban, sokkal inkább a túlhaladott társadalommal való aktív szembefordulásban.

Általában — úgy látszik — Petőfiben majdnem élete végéig a francia irodalomról az a modell élt, mellyel az 1830. júliusi forradalomban ez elkápráztatta az irodalommal a haladást szolgálni kívánó írókat, irodalmakat: jókedvű bátorságával s azzal, hogy az irodalom nem vonult félre a társadalmi-politikai valóság elől, nem félt leszállni elvontságai trónusáról, — nem félt az esztétikumot alárendelni a társadalmi-politikai morálnak, elkötelezettségnek, és — mint Goethe már 1829-ben megjósolta — az eszméket emelni a forma fölé.⁶⁸ Hogy aztán Hugónak egyik-másik (francia vonatkozásban jelentős) újítása, például a hétköznapi apró mozzanatainak s a családiasságnak a költészetbe való emelése mennyiben jutott el Petőfihez, — nem tudjuk. A júliusi forradalmat követően a francia irodalomról kialakult kép — s benne V. Hugo — azonban nagyon vonzó lehetett Petőfi számára éppen akkor, 1844-ben, amikor költészete a közélet felé fordulás jegyeit mutatja. Victor Hugo *művészete* azonban nagyon kevés rokonságot mutat Petőfiével — noha a francia clarté, pontosság, formai rend, fegyelem általában nem lehetett idegen a számára. — Az 1840-es évek Hugója nem sokat mondhatott neki, ha ismerte.

Nem így Béranger! Azaz hogy bizonyos szempontból ugyanígy Béranger is. Abból a szempontból ti., hogy Béranger sem elsősorban mint művész hatott rá — és nem egykorú műveivel! —, hanem mint költőtípus, mint az irodalommal politikát cselekvő s (jelentőségében sok-sok nagy kortárral egybehangzóan eltúlzott) hazafi és a népet szolgáló költő. Mindenekelőtt azt kell kimondani: a Béranger-féle *chanson* műfaj úgyszólván semmi nyomot nem hagyott Petőfi költészetén. Még csak kapcsolatba sem hozható sem a népdallal, sem a Lied-típusú klasszikus dallal: sokkal inkább a vaudeville-lel. De Béranger tudatosító hatása mégsem lebecsülendő, s jelentőségében csak a Heinével hasonlítható össze. Költői gyakorlatának legfontosabb vonása, melyet Petőfi Béranger nyomán mélyített el: a *derünek*, a *vidámságnak harci fegyverként* való alkalmazása,⁶⁹ egy sötét, komor, kétségbeesett vagy cinikusan hitetlen

⁶⁸ L. H. PEYRE: i. m. 215/15. jegyz.

⁶⁹ Így látja a kérdést a legjobb, legmodernebb Béranger-monográfia is: Jan O. FISCHER: Pierre-Jean de Béranger. Werk und Wirkung. Berlin 1960. Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft, Band 11.

művészi világban és egy dühös, vesztét érző társadalomban. Rokonszenves Petőfi számára Béranger-nak az az intenciója — ami Petőfinél persze több, mint szándék —, hogy mindez a *népi kedély, a népi szemlélet és életfilozófia* kifejezése. E téren, igen, lépten-nyomon rajtakapható Petőfi, hogy egy Béranger-féle kinevetés, jókedvű tiszteletlenség, túlkibált epikureizmus, egy-egy kacsinás, szúrás, csipés, célzás, aktualizáló merészség stb. tónusa villan elő nála. És persze alapvetően fontosak az olyan elvek — melyeket Petőfi újból csak az előszavakból olvasott —, mint a *nép szolgálata* (bár Béranger „nép”-e ugyancsak különbözik Petőfiétől), hogy az irodalom nem öncélú stb. Lényegesnek érzem újból hangsúlyozni, hogy a művészi és eszmei sugalmazás ezúttal sem föltétlenül egyazon forrásra megy vissza.

Ezt különösen a francia irodalom vonatkozásában kell kiemelni — bár van hasonlóság a német irodalmi sugallatokkal. Akik Petőfihez formailag-művésziileg mégis közelebb állnak (Hugo, Musset, Vigny), egy szilárd s magas szintű klasszikus formai hagyományra támaszkodhattak és támaszkodtak is: őriznek és folytatnak egy hagyományt, amit Petőfinek — *romantikus* költői alapon, egyéni teljesítményként, a korral vagy a kor ellen — meg kell *teremtenie*. Ugyanakkor ezek a költők eszmeileg inkább távolodnak Petőfitől, mint közelednek hozzá, — viszont az 1847–49-es években a Petőfihez eszmeileg, funkcióban közel álló írók között nincs nagy költő . . . A „franciásságnak” ez az ellentmondásossága szinte az egész Közép- és Kelet-Európában közös: bizonyos, hogy társadalmi, politikai viszonyaink s irodalmaink korszerű funkciója inkább találnának másukra Itáliában és Németországban, nemzeti céljainkban is több a hasonlóság — ennek ellenére irodalmaink a francia irodalom felé sóvárognak, azt tekintik eszménynek. Változatlanul hiszik, hogy a jövő Franciaországban érlelődik.⁷⁰

Amikor azonban komolyra fordul a dolog, esetünkben: amikor Petőfi *eszmeileg* is felzárkózik a kortárs Európához, sem V. Hugo, sem P.-J. Béranger nem lehet többé kalauza a jövő országában. Sőt egyáltalán a *korabeli francia költészet* sem: a Jeune France valójában külsőségekre foszlik, a „groteszkek” forradalmisága bohémsággá, extravaganciákká⁷¹ (őszintén szólva: eszmei mondanivalójuk sem világrengető), a romantikát diadalra vivő nemzedék szépen (vagy csúnyán) él Lajos Fülöp — és családja — házi költőjeként, az irodalmi „anarchiát” a társadalmi anarchiával azonosítva s egyformán elvetve. Persze a két társadalom különbségét Petőfi aligha érzékelhette egész pontosan, a *polgári* szokványosságok az ő szemében esetleg még provokatív gesztusnak hatottak . . . De különös ösztönével ezen is túljut. Jön Franciaországban egy áramlat, egy filozófus-történész-szociológus nemzedék, mely nemcsak a polgári forradalom tüzét festi újra az égbe, hanem — ilyen vagy olyan betűtessel és realitással — a XIX. század, „a század” forradalmának igényét, hitét — utópiáját is. Michelet, Lamennais, Saint-Simon, Buonarotti, Cabet, Lamartine (mint a girondisták történetírója) és sokan mások, bár gyökereken különböző eszmei, politikai alapokon állnak, de Petőfi nemcsak forradalmár eszményeit (Desmoulin, Saint-Just, Robespierre) tudta kiolvasni belőlük, hanem ki tudta szelektálni azt is, ami vele rokon, ami költői életművébe művészetként is beépíthető, de hazai viszonyainkra reális ígéretekkel alkalmazható is. Petőfi eszmei gazdagodásának, korszerűségének ez a vonala egyre szilárdabb körvonalakkal bontakozik ki — elsősorban Pándi Pál és Lukácsy Sándor kutatásai révén. Sokkal kevésbé megnyugtató stádiumban tart azoknak a száaloknak a felfejtése, melyek Petőfit a *korabeli francia szépprózához és drámához* kötik — noha ekkor ezek művészi és eszmei sugallata fontosabb, mint a költőké. — Jövőbeli meglepetéseket nem kizárva, egyelőre két név kívánczik elsősorban ide: George Sand és az idősb Alexandre Dumas. Petőfi rajongó szavakkal hirdeti (vö. *Úti levelek* 1847. okt. 14.), hogy legnagyobb, leginkább eligazító példái *költészete* csúcsba szökkenésekor (1846 őszétől) — *prózaírók*. Nincs is ebben semmi

⁷⁰ Érdekesen fejtegeti ezt a kérdést a román irodalom viszonylatában Nina FACON: *L'Italia nel Romanticismo romeno*, in: *Il Romanticismo . . .* 511–523.

⁷¹ H. MOREAU: i. m. 230 kk.

különös: ekkorára ő már kialakította *saját*, remekmű szintű költészetének formái, kifejező, műfaji stb. eszközeit, a rokonokat most már az *eszme*, a *cél*, a *funkció*, a *cselekvés* terén keresi, és találja meg.

A német és főleg a francia nyelvű irodalom azonban a mondottaknál is nagyobb szerepet játszik Petőfinek európai költővé válásában. Mindkét nyelv ugyanis saját irodalmán, művészetén kívül szinte az egész Európát közvetíti Petőfi felé. Eleinte németül ismeri meg költőnk még a francia irodalom egyik-másik alkotását is, az angol irodalmat (benne Shakespeare-t is!) még tovább németül olvassa. Amikor pedig már jól olvas franciául, a francia írókon — költőkön, prózairókon, elméletírókon, publicistákon — át egy egész kontinenssel fog kezdet. Victor Hugo elméletében benne van a két Schlegel éppúgy, mint Manzoni; Michelet, Thierry könyveiben ott van Cantú és Mazzini, Lammenais-ben Tommaseo, és Béranger iránti csodálatában osztozik Goethével, Puskinnal, Giustival stb., Prati éppúgy a népi-társadalmi érdeklődést csodálja G. Sand-ban, mint ő, sőt: tudva-nem tudva szellemi testvérévé válik egy Bálcescunak is, aki szerint Franciaország — Itáliával és Lengyelországgal együtt — a forradalmak földje. És nemcsak könyveken át, a valóságban is szemmel tartotta — ha mind a mai napig nem tudjuk is hogyan — az élő, az újjászületéssel vajúdó Európát is. Tény azonban, hogy elképzelhetetlenül gyorsan eljutnak hozzá az európai szabadságmozgalmak hírei . . .

De térjünk még vissza az irodalmi kapcsolatokhoz. Az *angol* (nyelvű) *irodalom* és Petőfi kapcsolata sok analógiát mutat a francia irodalomhoz fűződő kapcsolatokkal. (Noha a helyzetet már az a tény is módosítja, hogy angolul csak 1846-ban kezd tanulni.) A legfőbb analógia az, hogy az angol költőktől sem elsősorban művészi sugallatokat kap, inkább eszmei és magatartásformákra való ösztönzést. Thomas Moore például két kiadásban is megvolt a könyvtárában, fordított is tőle (*Oh ne bánts a költőt*, 1847 ősze, *Ne feledd a tért*, 1848 eleje), de benne is — feltehetőleg — egy elnyomott kis nemzet (az ír) iránti hazafiúi elkötelezettség, a bárd költősors, a chattertonizmus *eszméi* ragadják meg. (Ha lett volna ideje benne elmélyedni, a rokonság kedélyi, nemzeti történelmi jegyei bizonyosan erősebb nyomokat hagytak volna: — könyvei közt megvolt a „The History of Ireland”) Amikor azonban az angol irodalommal Petőfi — valószínűleg nem is mindjárt angol nyelven — alaposabban megismerkedik: ösztön-e, külső hatás-e? két olyan költő felé irányítják, akikre inkább pillanatnyi kedélye és részben eszmei orientációja, semmint művésze ekhózik: Byron és Shelley felé. (Megvolt könyvei közt az 1837-es egykötetes, a lipcsei kiadású ötkötetes Byron négy kötete és egy német nyelvű Összes művek 6 kötete — de bizonyíthatóan nem sokat forgatta őket.) A két költő — érthető okokból — nem hosszú ideig foglalkoztatja, Shelley forradalmi eszméinek egyes elemei azonban beépülnek Petőfi életművébe — persze nacionalizálva, realizálva és petőfiesítve. Művészi gyakorlatuk azonban alapjában idegen volt Petőfi számára (bár a *Felhők* kompozícióelvében talán Shelleynek volt része, tőle fordított is egy jelentéktelen balladát: *A szökevényeket*, 1846-ban valamikor). Idegen lett rövidesen főleg Byron arisztokratikus satanizmusa, szerep, póz és valóság furcsa keveréke, Shelleynek erősen művészi fogantatású, antikizáló szép messianizmusa, prometheizmusa,⁷² s mindkettőjük retorikája is, mely Shelleynél inkább egy hosszan tartó lángolás formáját ölti fel. Későn is értek el Petőfihez, semhogy kialakult költői gyakorlatát jelentősen módosíthatták volna. Ezt meglepő módon alátámasztja T. S. Eliot egy megjegyzése (i. m. 224), mely szerint Byron inkább a hosszú költeményekben volt nagy, rövid költeményeit Th. Moore jobban meg tudta volna írni. — Az 1845—46-os években Petőfi aztán az angoloknál is egy *prózaíró* kedvence talál: Boz-Dickensre, akinek szerepe, funkciója, hatása olyan értelmű volt, mint G. Sand-é, Dumas-é (együtt is emlegeti őket), és akiben — nyilván a Pickwick-történetek ismeretében a Béranger-féle írói küldetés beteljesítőjét látja, hatása

⁷² LUKÁCS György: A romantikáról. Valóság 1971. 2. sz. 56.

azonban mintha minden francia és angol prózairóénál maradandóbb lett volna, *Az apostolban* legalább is félreismerhetetlen többek között a *Twist Olivér* lenyomata.

Az a legfontosabb angol író azonban, aki Petőfi életében, irodalmi és színészi működésében a legnagyobb helyet foglalta el: a kor megélemedett főnix, klasszicizmus és romantika legfőbb próbaköve: W. Shakespeare volt. (Ez az érdeklődés is korszerű tehát!) Ha talán *mindaz* az analógia, amit Horváth János *Petőfi Sándora* „Jegyzetes mutatójában” Petőfi és Shakespeare között kimutat, nem állja is meg a helyét, kétségtelen, hogy Shakespeare végigkíséri Petőfit egész művészi életén. Mint micsoda? Aligha mint drámaíró (a *Tigris és hiéna* alig mutat Shakespeare-„pattern”-eket), sokkal inkább *mint egyetemes teremtő lángelme*, a szabályokra, hagyományokra fittyet hányó, plebejus művészi forradalmár, és — mint utolérhetetlen *szerepeket* író, jellemeket alkotó színész. Ha valaki kételkedne abban, hogy Petőfi európai író, csak arra gondoljon, hogy a húszéves, iskoláit el nem végzett, földönfutó vándorszínész első jutalomjátékaul a *Lear királyt* választja! És 1848 kora tavaszának „kemény szelei” közt a *Coriolanust* és a *Romeó és Júliát* fordítja. És: csak a francia forradalom fontosabb eseményeit veszi — felnőtten — úgy lajstromba, mint Shakespeare drámáit . . .

Mindezzel, ezt szeretném hangsúlyozni, korántsem bontottuk ki azokat a szálakat, melyek Petőfit és a kortárs Európát összekapcsolják. Elkerülhetetlenül végig kellene menni Petőfi könyvtárának (bár korántsem teljes) jegyzékén, aztán egy, talán csak a vásárolni szándékozott könyvek jegyzékén,⁷³ melyben Horatiustól, Erasmustól, Montaigne-től, Descartes-tól kezdve ott szerepel Cervantes, Spinoza, Montesquieu, Herder, Ossian, Alfieri, Chateaubriand, Mickiewicz (! francia fordításban Összes művei), Wordsworth, Musset, Nodier stb. . . . De azt talán ennyivel is sikerült érzékeltetnünk, hogy ez az — ismeretlenül — csodálatos életművet alkotó fiatal költő valóban „százada hű gyermeke”, hogy költői teljesítménye nemcsak a magyar irodalom belső ügye, hanem a világirodalomé, mely őrá életében nem figyelt fel, de melyre ő kora ifjúkorától ráfüggesztette szemét, alakítójának, folytatójának, gazdagítójának: részének érezte magát.

Folytatójaként, nem megkésett képviselőjeként kell nekünk is bemutatnunk. Mert igaz ugyan, hogy „1830—48 között a régi típusú romantika már elveszti létjogosultságát”,⁷⁴ de Petőfi romantikája nem „a régi”, ellenkezőleg: *új típusú*, új esztétikai és eszmei töltésű, mely az egészséges *megújulás és beteljesedés* jegyeit viseli magán emberi és művészi hitelességgel. Ez a romantika egy elmaradott országban, kevés közvetlen hagyomány alapján, sokkal kevésbé valami következményeként, mint inkább valami *ellenére* jött létre, s *lesz klasszicizmus*á, megcáfolva T. S. Eliot klasszicizmus-elméletét, mely szerint a klasszicizmus csak egy nyelv és egy nép történetének érett fokán jelenhetik meg (i. m. 52—74). Nagy hiba lenne tehát Petőfit — mint megkésett romantikust — a XIX. század első három évtizedének nagy romantikusai-val összevetni. Nem: Petőfi az 1840-es évek európai irodalmában került szembe egy olyan feladattal, melyet rajta kívül senki sem tudott elvégezni. Európa *ekkori* „romantikájának” egyedülálló beteljesítője és túlhaladója. Mégha klasszicizmusával a tudós esztétika és a világirodalom története sokszor nem tud is mit kezdeni, minthogy Petőfi alapvető jegyeit egy olyan gyakorlatból — a népköltészetből és a „természetből” — vonta el, mely évezredekken át kiállta a változékonyság és mulandóság próbáját, s egy olyan élet során, olyan személyiség teljesítményeként, egy olyan nemzeti történelmi korszak produktumaként, mely alapvetően romantikus volt. Ám romantika és klasszicizmus az idő és a konkrét nemzeti élet függvénye is: ami egy korban, egy adott nemzeti kultúrának adott fokán csak romantikaként jelentkezhet, klasszicizmus lehet egy másikban. A férfivá, felnőtté válás korántsem megy végbe mindenkiben

⁷³ Petőfi Sándor Összes Művei. V. Vegyes művei. 1956. 176—178, 251—258.

⁷⁴ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. II. 487, HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába . . . 232.

hajszára egyforma szimptomák között — de egyazon *lényeg*et teremtően megy végbe. Így lett a fiatal Petőfi irodalmi teljesítménye a felnőtt magyarság klasszicizmusa, romantikus pörsenéssekkel bőven meghintve.

Klasszikus és modern teljesítmény lett akkor, amikor a modernség és korszerűség otthona inkább a regény és a dráma. Modern és túlhaladóan új lett úgy, hogy mind a későbbi impassibilité, a l'art pour l'art elvű formalizmus, mind a naturalisztikus részletezés nyers „hűsszaga” hiányzik belőle. Modern és új lett a romantika több évtizedes vágyának beteljesítésével, annak a vágnak megvalósításával, mely a népek gyermekkorának báját, szépségét, természetességét, erkölcsi tisztaságát, társadalmi egyenlőségét szerette volna visszaidézni (még a történettudományban is). A romantika nyugat-európai nagy költői társadalmi tudatuk, műköltői hagyományaik terhével nem képesek e költői világot újjáéleszteni — a kisebb költők meg kicsinyek voltak hozzá: ezt a fiatal világot csak Petőfi tudta kifejezni úgy, hogy e világ mondani-
valója a modern idők republikánus, demokratikus, plebejus megújulásának egyetemes mondani-
valói lettek; költészete egy mesehős derűs, fiatalos diadala, aki nem fél az „elavult” tartalmaktól, tematikától sem, mert korszerű funkcióval párosítva korszerű művészetet épít rájuk. Nem restelt tanulni a múlt és a jelen nagyjaitól, de csak úgy, mint a növény, mely a levegőből, talajból „idegen” anyagokat vesz fel — és hazai virágot, gyümölcsöt asszimilál belőlük.

András Martinkó

PETŐFI, POÈTE CLASSIQUE EUROPÉEN

En constatant que d'ordinaire la critique littéraire hongroise voulait former ses jugements esthétiques suivant un étalon national, l'auteur s'est proposé de démontrer que Sándor Petőfi (1823—1849) tout en étant éminemment hongrois est en même temps et par le fait même un poète européen, une part organique et vivante (grâce aux traductions en plus de cent langues) de la littérature mondiale, qui sans risquer une mutilation à courte vue ne peut être négligé dans aucune anthologie des plus grands poètes du monde. Le secret et la raison de la grandeur artistique s'expliquent par le fait qu'un artiste, et dans un cas donné lui seul, réussit d'exprimer une essence d'humain comme essence actuelle et éternelle, individuelle et spécifiquement nationale et qui est en même temps commune et familière à toute l'humanité.

L'oeuvre de Petőfi est d'une double importance mondiale. D'une part avec Pouchkine et Heine ils représentent dans l'évolution poétique la consommation et le dépassement du romantisme, d'autre part et cette fois tout seul, il joue comme le plus grand poète du „printemps des peuples” un rôle distingué dans une des plus belles périodes de l'histoire humaine où après la Révolution française tout l'arsenal poétique, spirituel, social du romantisme — méditations et pleurs, rêves et utopies, vœux et gestes de combat — promettent de devenir, et deviennent dans la poésie de Petőfi, des réalités et des possibilités en faveur d'un plus bel avenir et d'un art plus avancé.

Dans ce qui suit l'auteur fait la revue détaillée de la présence et de la métamorphose fonctionnelle de la base romantique dans la poésie de Petőfi soulignant l'optimisme de nature juvénile, la santé d'esprit, la réalisation d'une „poésie de nature” et „populiste”-nationale, l'amour de liberté révolutionnaire, l'atmosphère familière et gaîment humaine, le désir de s'exprimer sans abstractions et transmissions, l'unité unique de la vie et de la poésie etc.

Puis l'auteur interprète l'adjectif „classique”. Tout en acceptant et mettant au profit de Petőfi la conception axiologique et historique du „classicisme”, il considère tout de même Petőfi comme „poète classique” dans le sens des lois internes de l'évolution artistique, c'est à dire comme quelqu'un qui a consommé et dépassé un des courants romantiques de l'histoire littéraire, celui cette fois de la 1ère moitié du 19e siècle, devenant le plus grand poète du „classicisme” se débouchant vers le milieu du siècle (et nommé par nombreux théoriciens „réalisme”).

Et finalement: „poète européen”. Grâce à ses vastes connaissances de langues et avidité de lectures, Petőfi connu à fond la meilleure part de la littérature européenne dans ses aspects diacroniques et synchroniques, il avait la conscience d'en être héritier, contemporain et continuation. L'auteur donne une liste restreinte des idéals, des modèles littéraires du poète, tout en relevant qu'en leur connaissance et leur devant non peu de choses, Petőfi, fondant en une unité indissociable les traits personnels, nationaux et européens, créa une poésie tout originelle.

Az Extra Hungaricum non est vita reformkori életéhez

Jogosan számol műve termékenyítő hatásával Tarnai Andor az Extra Hungaricum non est vita, si est vita, non est ita szállóigéről írt kiváló ideológiatörténeti tanulmányában.¹ Cikkünk is e feltételezett visszhang terméke. Bevezetőül a tanulmány néhány megállapítását idézzük: A szállóige mai végleges formáját Bél Mátyástól (1753) nyerte. Tőle vette át Losontzi István, s örökölte tovább *Hármas kis tükrök* (1771) című tankönyvében. A XIX. század elejéről adathozható irodalmi előfordulása (Szirmay Antal, 1804) azonban arra mutat, hogy a szállóige ez idő tájt már csak mint passzív ismeretlem helyezkedhetett el „a nemzeti érzés periferiáján”.² Jelentését tekintve kezdetben az ország gazdagságára, termékenységére utalt, a XVII—XVIII. században (1690—1770) a német és szlovák értelmiségi réteg patriotizmusát fejezte ki.³ A tudomány ma általában a XVIII. századi parlagi nemesség elmaradottságát, provincializmusát jellemzi a szállóigével, amely a XIX—XX. század fordulóján a magyar nacionalizmus büszke jelmondata lett.⁴

Mondanivalónkkal igazolni szeretnők, hogy már a reformkorban igyekeznek a polgári átalakulás jegyében erősödő ideológiai szemlélet aláásni a konzervatív nemesi magatartás megbélyegzésére az Extra Hungaricum reformellenes szellemét. A feudális társadalmi mozdulatlanlanság védelmi varázsszava ellentétes értelmezést kap: Magyarországon kívül is van élet, és ez az élet mind a termelési viszonyokat, mind a társadalmi rendet és műveltségi színvonalat tekintve az Extra Hungaricum non est vita ellenvilágát jelenti.

Nincs adatunk rá, hogy a szállóige a reformkor kollektív tudatában Losontzi István nevéhez kötődött, jöllehet *Hármas kis tükre* még a reformkorban is a legelterjedtebb és legnépszerűbb tankönyv volt, s használták minden felekezeti nép- és középiskolában Magyarországon és Erdélyben. Igaz, 1832-től kezdve a további átdolgozások már nem tüntetik fel sem a szerzőt, sem az átdolgozó nevét.⁵ Arra is csak egy forrásból következtethetünk, hogy Bél Mátyás szerzőként raktározódott el a szállóige a magyar ismeretben. E feltevést a *Camera obscura* című politikai röpirat névtelen szerzője valószínűsíti. Munkája egyik fejezetének mottójául a szállóigét választja, s alája ezt a nevet írja: Moelibaei.⁶ A név Bél Mátyásra utal. A pamfletíró diákkorában használhatta vagy később forgathatta Bél Mátyás *Compendium Hungariae geographicum* című tankönyvének valamelyik későbbi (1777., 1779., 1792.) kiadását. Innen kapcsolódhatott tudatában Bél nevéhez a szállóige, de feltehetőleg tanulmányi célból kezébe kerülhetett Bél egy másik tankönyve is. A nagy tudós ugyanis 1729-ben álnéven magyar nyelvű könyvet adott ki a német lakosság használatára: „Der Hoch-loblichen Deutschen Nation, zum Nutz und Dienste gutherzig gestellet von Meliboeo.”⁷ A névtelen röpiratszerző a Meliboeus nevet, amelyet Bél Mátyás nyilván Vergilius első eclogájából kölcsönzött mint az ott szereplő pásztornak a maga latin nevére (Matthias Belius) visszacsengő nevet, pontatlanul és genitivusban használja. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy a német nyelvet bizonyára Bél Mátyás nyelvkönyvének későbbi, átdolgozott kiadásából tanulta. A nyelvkönyv ugyanis még 1835-ben is megjelent, mégpedig 14. kiadásban. S ezekben az átdolgozott kiadásokban a könyv címe a szerző nevét birtokviszonyban tünteti fel: „Meliboi (Meliböi) ungarischer Sprachmeister

¹ TARNAI Andor: Extra Hungaricum non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Modern Filológiai Füzetek 6. Bp. 1969. 101.

² Uo. 53—55.

³ Uo. 36—37, 100.

⁴ Uo. 8, 10.

⁵ BIRÓ Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1960. 93. — Az első bővített kiadást (Komárom, 1824) HOLÉCZY Mihály dolgozta át. Uo. 109.

⁶ Camera obscura. Lipcse, 1844. 16.

⁷ Idézetünk a következő könyvcím befejező mondata: Der ungarische Sprach Meister oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache. Nebst einem Anhang von Gespraechen... Pressburg, 1729.

in einer ganz veränderten Gestalt.”⁸ A *Camera obscura* írójának emlékezetében Bél álnevének ez az alakja tapadt a szállóigéhez.

Nem véletlen, hogy az Extra Hungariam Széchenyi István politikai és közgazdasági gondolatrendszerében ismételten hanghoz jut. Már a *Hittelben*, reformprogramjának első nagy megfogalmazásában hiú ábrándok motívumSORÁT zárja le vele: Több nemzet előbbre van műveltségben, mint mi, akik között sokan még azt sem tudják, mi az igazi szabadság; másutt a társasági kellem, a tudományok bája szebb fényben ragyog, mint nálunk; az angol telivér felülmúlja lovainkat, a párizsi könyvnyomdász betűi szebbek, Anglia és Belgium földművelése előrehaladottabb . . . „Szóval azt mondani: 'extra Hungariam non est vita', hijábavaló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd.”⁹

Egy évtized múltán Széchenyi más hangulati zöngével villantja fel a szállóigét. Tárgyi értéke, hogy jelentésfeljejtő körmondatba ágyazza. Úgy véli, reformokra mozgósító kezdeményezése aggasztó sínekre siklott. Kossuth tolla és szerkesztői szelleme az alvásból felébresztetteket nyugtalanító éberségre hajtja. Pedig ellenőrizhetően lényeges különbség van a két időpont hazai viszonyai között. „Néhány évvel ezelőtt, mikor az »Extra Hungariam non est vita« neveltséges dolyfe vala napirenden, mikor a' Partis 1-ae Titulus 9-us¹⁰ kis szigetében minden lehető veszélytől menten biztosan elérni remélette végnapját a' kiváltságos, mikor mindent, mi magyar, vakon dicsérni kötelesség vagy legalább közdívat vala, hibát találni viszont és kereken ki is mondani azt alig merte valaki, szóval midőn nemzeti és alkotmányos tekintetben azon vastag álmát alutta a' magyar, melly — ha csalni nem akarjuk magunkat — közel járt haláli álomhoz, és ő még is annyira egészségesnek hitte magát, mikép úgy szólván bámulást, sőt irigy versenygést követelt a külföldtől: akkor, azt hiszem, ingerlő, felébresztő szerek valának az illők, miszerint azokkal, úgy tartom egy kissé bátrabban is szabad vala előállani.” Most azonban meggyőződése szerint mérséklő, csillapító eszközökkel kell élnünk.¹¹

Az 1842-ben írt, de a szerző életében közzé nem tett *Garatban*¹² Széchenyi tovább élezi vádjait a *Pesti Hirlap* szerkesztője ellen: Kossuth publicisztikai működése hatásának tulajdonítja az Extra Hungariam foszladozó tartalmának végzetes megújulását. Öröm volt látni — írja Széchenyi —, mint eszmél rá a maga érdekeire a nemrégén még a legkisebb változástól is elhúzódozó magyar: „Pál felette üdvös fordulásához mindinkább közelít, míg lassanként a feudális-szagú tit. 9-us partis 1-ae és a rozsdás »extra Hungariam non est vita« törökös és katonabéles¹³ áltatásai úgyannyira elpárologtak, és ezek helyett oly józan felfogások kezdtek jöni divatba, mikép szinte el leheté már Napoleon dicsőségétl ittas hadaival kiáltani: »la victoire, la victoire.«” A régi feudális romok helyén új építmény kezdett kialakulni, de a „túlbugzók” a kifejlést nem bírták kivárni, cél és mérték nélkül nekivágtattak a liberalizmus útjának, és ezzel a viszsza-hatás törvénye szerint a már engedni hajlandók nagyobb részét ismét visszataszították a mozdulatlanlanságba.¹⁴

E mozdulatlanlanság rövidesen megmutatkozott. A háziadó ügyében heves formák közt jelentkező ellenállás újból felidézi Széchenyiben az ősi megelégedettség és a haladástól való makacs elzárkózás jelmondatát. Az ellentét erején állítja szembe a jelen „sybarita” állapotát az összefogás teremtette jövővel: ha mai viszonyainkat „már oly boldog létnek, oly nem plus ultrának tartjuk, mikép azt minden komolyabb alapnak s ekkép bizonyos egyesítő közérdek hijával is eltérhessük, sőt fölötté az »extra Hungariam non est vita« legneveltségesb cselmondatot még

⁸ A könyv népszerűségére jellemző, hogy magyar kivonata is megjelent. Először 1788-ban. Öt kiadást ért meg. Az utolsónak dátuma: 1815. Címe: Magyar Grammatika vagyis a hazai nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet, ugyan a magyar nemzeti iskolák számára. Buda, 1815. Semmi utalás nincs bennük Meliboeusra.

⁹ *Hittel*. Pest, 1830. 70.

¹⁰ Titulus nonus partis primae. Verböczy István Hármaskönyve I. részének 9. fejezete a nemesség négy kiváltságos szabadságáról: (Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta VISZOTA Gyula. Bp. 1927. I. 77).

¹¹ A kelet népe. 1841. Pest. Gróf Széchenyi István munkái II. sorozat. Sajtó alá rendezte SZILY Kálmán. Bp. 1905. 243–4.

¹² *Garat*. Sajtó alá rendezte VISZOTA Gyula. Bp. 1912. Második kiadása: VISZOTA Gyula: i. m. 1927. I. 33–148.

¹³ Az áltatások, illúziók *törökös* jelzőjével Széchenyi talán a sültgalamb-várára, az üres álmodozásokra céloz, aminőkhöz hasonlítok a Korán ígérte: a Paradicsom, az Égi Palota leendő lakóit finom borok, élőfák szája hajtó gyümölcsei, ezüst edények, selyemkőntösök, menyasszonyi ágyak, örökifjú szolgálók stb. várják (pl. LXXXV. sura). A *katonabéles* általában kulináris vágyálmokra utalhat. A szó a szövegben főnévi jelzőként szerepel. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár (I. 202) *katonás béles* alakban idézi THALY Kálmán Régi magyar vitézi énekek című gyűjteményéből (Pest, 1864. II. 378). Itt a Nem vagyok én parasztember című költemény versmondója eszem-izsom törzsköböl származott; címerében húsok díszelnek, nemesleveníek pecséte: kása; „Tokja pedig levelemnek két katonás béles Rétessel van kibéltve, jó vastag és széles”. A szót Győr megyében *katonabéles* alakban jegyezték fel (Magyar Tájszótár. Buda, 1838. 195). Jelentése: „pirított kenyérszeletek, közöttük velő”. Ha azonban arra gondolunk, hogy Széchenyi itt a *katonabél* összetétel s képzős melléknévi alakját használta ’üres, tartalmatlan’ jelentésben, akkor a szemlélet alapját a silány, szűköskatonai élelmezés adhatja, amelynek következtében minden katona gyomra, bele üres.

¹⁴ *Garat*. Bp. 1912. 76; Bp. 1927. 77.

hetykén el is károghassuk: akkor tengjünk, nyomorultan ábrándkodjunk, hagymázkodjunk, mint eddigelé." De ha azt akarjuk, hogy mai helyzetünk jól kifejtett közszellemen alapuljon, akkor közös nagy érdekből adózzunk.¹⁵

Ellentétes mozzanatok kapcsán hitelesíti a szállóige reformkori rendeltetését Széchenyi a *Politikai programtörvények*ben is. Csakhogy itt megtorpanó magatartásában egyenlőségi jelet tesz múltjának küzdalmi célja és későbbi kormányhivatalnoki tevékenységének tendenciája közé. Hite szerint a negyvenes évek vége felé Kossuth politikája és a forradalmi gondolat éppoly nyomaszó jelenségeként kötelezi a higgadtabb országos állapot védelmére, mint pályája kezdetén a reformellenes közélet, amikor „azon nyavalyás symptoma rágódott nemzetünk életforrásán legnyomasztóbban, mellyhez képest a legtöbb magyar azt gondolá: »extra Hungariam non est vita«”¹⁶

A Széchenyi-idézeteinkben előforduló Extra Hungariam reformkori értelmezése nem elszigetelt jelenség. Időszerűsége mellett bizonyít, hogy a haladó tábor szinte két évtizeden át e szállóige körül vívta küzdelmét a konzervativizmussal, ha a visszájáról megközelített értelmezés hatása megérintett is, egyes tollforgató egyén hangjából következtetve, némelyeket a túlsó oldalon.

Széchenyi minősítő jelzőinek valóságértékét Ponori Thewrewk Józsefnek szállóigénk régi szellemében megszóaló maradi szemlélete illusztrálja. Szerinte a haza és a polgári lét csak addig örvendhet csendes boldogságnak, amíg királyával egyetértésben telik élete. Ponori Thewrewk, akinek tömény formában kiütköző önző aggálya mögött ott érződik az 1830. év megrázkódtató eseményeinek, a franciaországi júliusi forradalomnak és a novemberi lengyelországi nemzeti felkelésének hatása, még Leibniz tételét is segítségül hívja, hogy a politikaitársadalmi helyzet megváltoztathatatlanságát az olvasók tudatában megszilárdítsa: „Valamint e világ minden lehető világok között, úgy a magyarra nézve hazája minden képzelhető hazák közt a legjobb és legtökéletesebb. És ily értelemben becsülnünk kell elődeink eme mondását: »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«.”¹⁷

A negyvenes években már annyira szégyenletesnek minősülhetett a nyílt azonosulás az Extra Hungariamban összesűrűsödött politikai elvekkel, hogy a Dessewffyké vezette „fontolva haladók” világában is elhárítják a szállóige rossz ízű tartalmát, de a tagadás következményét csak fenntartásokkal vállalják. „Amit honfitársaink még egy századnegyed előtt bizonyos önelégültséggel és elbizottsággal hangoztattak »extra Hungariam non est vita«, már most elhangzott; — e roppant illúzió álfényét az önismeret keserű érzete váltá fel.” Az illúzió álfénye többé nem vakít meg senkit — folytatódik a gondolatsor. Segíteni kell a bajokon. De miképp? S itt módosul a felismerés hangneme. Tisztán kell látni a maximális célt, hogy a haladási vágy és a javítási buzgóság ne eredményezze az elméletek zsarnokosságát. Sokan a pozitívumok emberének tartják magukat, de hatásuk a gyakorlati életben negatív jellegű.¹⁸

E gondolatmenet utolsó két motívuma, az elmélet túltengése és a gyakorlat hangsúlyozása Dessewffy Emil tollára vall. Két évvel később ugyanis, amikor az eddiginél nyomósabban és szinte vezekelve tagadja meg az általa erendően konzervatív szelleműnek vélt ősi formulát, vallomásaához épp a gyakorlati kérdések felől érkezik. Szerinte Széchenyi sohasem téved az elmélet síkjára, mindig a valóság talaján épít. Így a Tisza-völgy rendezésénél is. Most dől el, hogy a Tisza-völgyi birtokosok lerázzák-e magukról azt a régi, hamis eszmét: a szabályozott Tisza sült galamb képében fog rájuk szállani. De bármi legyen is az eredmény, a legrosszabb eset is hasznosnak bizonyul majd: „Tisztább önméretre fogunk jutni mindenestre még 1846-ban, — és ez roppant nyereség! Mert hiszen nincs benne kétség, hogy ha mi például 50 évvel előbb adunk túl az ismeretes, de mindig hazug »extra Hungariam non est vita« féle szójárason, már 100 évvel előbbre volnánk, mint ma vagyunk.”¹⁹

Dessewffy kijelentésének rabulisztikai arányai a haladó szemlélet rávilágítása nyomán zsurorodnak össze. A konzervatív reformer túlzón általánosít. Az arisztokrácia még nem számolt le a szállóige képletes értelmével. Oktatásukra szánja írását Lónyai Gábor: A civilizáció világában élet-halál harc folyik arisztokrácia és demokrácia között. A reformáció, a szabadságmozgalmak, a forradalmak az emberiséget a demokrácia felé hajtják. Ugyanakkor Magyarország még a közelmúltban is a demokráciának elkeszesztden hamis fogalma bénította meg a konok konzervatívok eszejárását. „E szó »democratia« honnunkban még nem rég s csak félve mondatott ki; — és még kevés évek előtt annak hallatára sok bölcs hazafiuak, ki, nem gondolkodva vagy orránál tovább nem látva, mondogatá az »extra Hungariam non est vita«-t, borzadt fel hajszála, — ki a democratia alatt nem értett vagy nem akart érteni, — vagy a

¹⁵ Adó. Jelenkor 1843. 224.

¹⁶ Politikai programtörvények. 1847. Pest. 91.

¹⁷ Alapmondások. Pozsony, 1831. IV. 50.

¹⁸ Az elméletek zsarnokoskodása. Budapesti Híradó 1844. 55.

¹⁹ Nyílt levelek Széchenyi Istvánhoz. II. Budapesti Híradó 1846. II. 41.

könnyen hívó s rövidlátó sereggel elhithető, — mást, mint hogy a zöldsasztalnál a zsíros bundások s fűrtös gubások foglalandják el a spectabilisek helyeit, ezek pedig mindenkiből kifosztva, a kapanyélhez s eke szarvához leendnek kénytelenek nyúlni.”²⁰ Két héttel Dessewffy irásának megjelenése után Eötvös József az széles távlatot az Extra Hungariamból kiemelt gondolatnak. Hírlapi cikkében az utak elhanyagoltságával foglalkozik, s ennek ürügyén társadalmi problémákat (közteherviselés, jogkiterjesztés) tárgyal. Meggyőződése lényeglátóan egyértelmű: „hígyjétek el, ti, kik az [Extra Hungariam non est vita]-t oly szívesen ajkaitokon hordjátok, nem azé az utak s csatornák hiánya, nem materialis hátramaradásunk az, miért pirulunk kell; valódi szégyenünk az institutiokban fekszik, mellyek ez anyagi hátramaradásunkat okozták.”²¹

Nem egy esetben Széchenyi eszméinek korai kisugárzása nyomán bukkannak fel az Extra Hungariam szavai, hogy más-más gondolati háttérből kiindulva egyazon megbélyegző szándékkal torkolljanak a korhadt hazai viszonyokat romboló elemek közé. Éles társadalomkritikát érzünk ki a Széchenyi szellemi közelségében szerkesztett *Jelenkor* mellékletjének egyik aforizmájából: „Extra Hungariam non est vita, azaz: mindenünk van, de nem azé a sült nyúl,] a ki megpirítá.”²² A szállóige második felének behelyettesített szövegében a boldog meglepégedtségnek értelmezett gondolatnyitány és a vele ellentétes velős-mondás között gúny feszül, bíráló az uralkodó osztályról: Bőség van itt az országban, jólét, de csak a henylő uraknak, dolgoznia csupán a parasztnak, a jobbágnak kell. Ő pirítja a nyulat; az urak fogyasztják el. Még világosabban tükrözi az eszmeforgács tartalmát a mondásnak ez a talán régebbi változata: Nem azé a nyúl, aki meglövi, hanem aki megeszi.²³ A feudális magyar múlt e valóságát a reformkor későbbi viszonyai felől szemléli egy Közszeghy nevű cikkíró: Egykor a jobbágság minden önállóság és jog nélkül tökéletes együgyűségében kedvezőbb életlehetőségről még álmodni sem tudott, akkor „a haza nemtője tolmácsai (a hatalmasok) e szókat: »extra Hungariam non est vita« pirulatlan elmondhatták”. De megváltoztak az idők: „a pórban az emberi méltóság érzete fölébredt”.²⁴ Az idézetben előforduló *pirulatlan* határozó több mint múltra utaló kifejezés, ítéletet is tartalmaz: a kortárs nemesség csak pirulva, szégyenkezve vállalhatja a szállóigében kifejeződő konzervatív szemléletet.

Az egyesületi eszme gyakorlati megvalósításának parancsa és a reformgondolatok realizálásának követelménye között fennálló összefüggést hangsúlyozza a Márton József kiadásában megjelenő bécsi *Magyar Kurir* toldaléklapjának egyik polemizáló cikke: Nehéz ott eredményeket elérni, ahol még a józanabbak közül is többeket arról kell meggyőzni, hogy körülményeink javításokat sürgetnek. „Egyesülni kelle tehát, azaz néhány lelkesebb honpolgárinknak, kik az extra Hungariam s a t. szánon való pengetésről már rég megjöven: honunknak sokban sürgető szükségét érzik, látják, tudják. Sokat szóba kelle hozni; ezt pedig tsak több együtt levő ember tehette.”²⁵ A reformtörekvések kezdeti légtöme érzik e sorokon: a hagyományos szállóige új értelmét már egy idő óta, de még csak szűk körben tagadják. Akaratlanul is az ellenkező végletbe csap át Jósika Miklós optimizmusa, amikor magasabb szellemi síkon szinte azonos gondolatokat érint. Világos előtte, hogy kétes képzetek, homályos felfogások és korlátozott nézetek között visz a reformmozgalom útja, és szeretné, ha az átalakulást siettetné az „associatiók (egyesületek) szelleme”, mégis azzal vigasztalódik: minden kornak voltak és vannak olyan emberei, akik a fejlődést akadályozzák s minden újat gyűlölnék. Nem általuk fognak az egyesületi szellem meghonosodása nyomán „százados szerződéseink a sötét múltunk szennyéből kitisztulni”. A reformok ellenszóiének hátráltató szerepét és Jósikától feltételezett számát tekintve, némi ellentmondást érzünk derűlátó megjegyzésében: „Ne bántuk szegényeket, sőt adjunk hálát a Magyarok Istenének, hogy nem sokan vagynak és voltak; mert másként valóban még most is sátrak alatt [!] lagnánk, s még most is hinnők, hogy: extra Hungariam non est vita.”²⁶

Reformeszmeink érlelődése elválaszthatatlanul hozzákötődött a külföldi utazások élményhatásához. De a közvetlen benyomások pozitív értéke, termékenyítő erejének érvényesülése mérlegelő fogékonyságot, szellemi önzetlenséget, távlatépítő hajlamot feltételez. Ilyen érzékeny magatartással tájékozik Nyugaton Szemere Bertalan. 1837 nyarán Anglia és benne London életének „gigászi idom”-ait méri fel. Minden becsületes magyarral megnézetné, s bizonyos benne, hogy „kik most kételkedve és — nemzetileg — káromkodva kiáltják: magyar vagyok! hosszú orral odább sompolyognának. Büszkeségük csak a haza határain belül virithat, kívül s kivált itt le kell hervadnia. Egyéb iránt én csaknem ohajtom, maradtam volna hon, mert így

²⁰ Átalakulásunk. Pesti Hírlap 1845. II. 349.

²¹ Agricola levele. Pesti Hírlap 1846. II. 9.

²² Napraforgók. Társalkodó 1832. 21.

²³ NOSZKÓ Aloiszius: Virág-szótár. Pest, 1791. 117.

²⁴ Valóság és álom. Társalkodó 1843. 97.

²⁵ Sokféle 1833. 179.

²⁶ Vázlatok. Kolozsvár, 1835. 168.

valamely vén zsoldtár nótájára, valamelyik fatornyú egyházban boldogul énekelhetném a boldogokkal: »extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita«. Így ül a fereg a torma hátára, s kevélyen éneklí a mézevő méhnek: nincs jobb étel a tormánál!²⁷ Szererében a kirívó különbség nagysága egy pillanatra lelohasztja a reményt, sikerülhet-e az adott hazai feltételek mellett biztosítani a „gigászi” fejlődés ütemét. A lehangoló következtetés okán aztán a „tormába esett fereg” képzetének módosított felhasználásával továbbfokozza a feudális konzervativizmusnak szállóigénkbe zárt bírálatát. Az „olyan, mint a tormába esett fereg” szóláshasonlatból kölcsönzött értelem ugyanis hatásosan sűríti, egészíti ki a szállóige jelentéstartalmát: a beletörődés, a belenyugvás fogalmi elemei kapcsolódnak hozzá.²⁸ A külföldi látvány és az összehasonlítás lehetősége azonban együttesen sem elegendő ahhoz, hogy a régi életformában megfeneklett ellenállást megtörje, ha a külföldjáró magyar belső alkata szerint hozzátapad a mozdulatlansághoz. Ezt a típust Irinyi József hagyományozza ránk, némi Szemere-reminiscenciát idézve fel: „Én ismerek egy pár magyar embert, kik egy pár hónap alatt bejárták Német-, Francia-, Angolországot, Helvetiát és még más helyeket, s kik a legsajátságosabb mulatságot szerző előkelő göggel a megvetéssel emlékeznek mind azon országokra; s kik bizonyosan e percben is boldogul éneklík valamely vén zsoldtár nótájára, homoktengereink, avagy sárfészkeink egyikében vesztegelve: Magyarországon kívül nincs élet.”²⁹

Az Irinyi felvilantotta példaképre jellemző magatartást épp külföldi tájékozottságára és úti tapasztalataira hivatkozva akarja magától elhárítani a konzervatív-klirikális Nemzeti Újságnak szállóigénk megállapodott formáját meglazító cikkírója. A szállóige első felét függő viszonyban álló latin mondat szerkezetté alakítja, második felének belső ritmusát pedig egy *et* kötőszó betoldásával elpárolgottatja.³⁰ Elmékedésében a megeresztvert védi. A centralisták ellen fordul, de nem a kossuthi elvek, hanem konzervatív megfontolások alapján ragaszkodik a megyei intézményhez: „Korántsem vagyunk azon jámbor hiedelemben: »quod extra Hungariam non sit vita, et si est vita, non est ita«, mert mi már honnunkon kívüli levegőt is szittunk, mert mi már külföldi életet is éldeltünk; tovább azt sem hiszünk, hogy helytartósági rendszer nélkül ne álhasson [!] főn [!] alkotmány, ne lehessen szerencsés és szabad nemzet; de azt igen is hiszük: hogy helytartósági megyei rendszerünk nélkül, nem álhat [!] főn [!] a magyar alkotmány.”³¹ Úti élmény, szállóige és felemás politikai szemlélet kerül közös égbolt alá annak a cikkírónak soraiban is, aki a déli határszélről küldött ellentétet kovácsol a védjegyletről, a zsidók emancipációjáról, a vegyesházasságról folyó viták és a délvidéki magyar földek mocsaras síkságai, beláthatatlan árterületei között. A polgári átalakulást célzó jelenségeket nem látja összefüggésükben. Csak visszamaradottságunk részmozzanatait érzelki. Innen van, hogy az időszerű reformgondolatokat elutasítja, de ugyanakkor birtokos érdekből pozitív tendenciával idézi a szállóigét, sőt megfogalmazza annak bíráló változatát is: „Általában mi magyarok abban vagyunk szerencsétlenek, hogy magunkat s hazánkat nem ismerjük és ismerni nem is akarjuk; még mindig az »extra Hungarime«-féle csalódásban ringatjuk magunkat, s azt véljük, hogy Magyarország határain túl, különösen dél felé, a világ deszkával van beszegezve.” A szerbek sokkal okosabban fogják fel érdekeiket, a török-szerb falvakban a jólét jelei láthatók, Belgrád vidéke termékeny. Aki ezt a gyönyörű, dús tájat összehasonlítja az átellenben fekvő Magyarhon végnélküli posványos lapályjaival, „bármennyire szerelmes legyen is hazájába, még is nem azt fogja mondani, hogy »extra Hungariam non est vita«, de inkább megfordítva: »intra Hungariam (különösen magas vízállásnál) lurida est vita.«”³²

Van úgy, hogy tömény gúnyba ágyazva tűnik elénk a szállóige. Az Erdélyi Híradó alnév (Tollagi Jónás) mögé rejtőzött cikkírója a belföldi utazás „idilli” mozzanatait csillantja meg, célzatos hangsúllyal, mert a „festői” utazás költészetét elhamvasztották a Pest megyei makadám utak és a bécs-győri vaspálya. „Üszköt vetettek az ős nemzeti élet jámbor három három szilvafája alá, minek árnyaiban oly elégtelen zöldelt a nadrágszíjas és ezüst gombos sancta simpli-

²⁷ Utazás külföldön. Budapest, 1840. II. 66–67.

²⁸ A már Baranyai Decsi János Adagiumában (Magyar Nyelvtörténeti Szótár III. 711) előforduló szóláshasonlatnak egyik mai értelmezése: „kényelemből v. megszakásból vmely előnyös változás kedvéért sem akar régi helyzetétől, környezetétől megválni; ostobán maradi” (O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások Bp. 1966. 678). Mikszáth Kálmán egy 1869-ben kelt levelében így használja fel a szólast: „Ha már egyszer benne van [a házasságban] az ember, bele nyugszik, mint a tormába harapott fereg” (SCHEIBER Sándor—ZSOLDOS Jenő: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. Az OSZK Kiadványai LXIV. Bp. 1969. 10).

²⁹ Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. Hála 1846. II. 126.

³⁰ A szöveg második részének módosításával kapcsolatban meg kell jegyeznünk: Lehet, hogy ő maga változtatott önkényesen rajta, de feltehető, hogy ismerte Bél Mátyás Compendium Hungariae geographicum . . . c. művének valamelyik későbbi kiadását, amelynek ismeretlen átdolgozója már a szállóige szövegébe szúrta a kötőszót. L. TARNAI Andor: i. m. 56.

³¹ B.: Helytartósági rendszer. Nemzeti Újság 1844. II. 223.

³² Levél a magyar határszélről. II. Nemzeti Újság 1845. I. 373. — Lurida: sárga, halásápadt, halált hozó.

citás, és a perchara gens subsidiuai,³³ és a világhírű hős szellem »insurrectioja« a nemzeti Marseillaise harsogása közt: Extra Hungariam non est vita, / Si est vita, non est ita (da capo)³⁴ míg a lelkesület felgomolygó áldozatfüstén mephistophelesi gúnykacajként töredezik át: vitam et sanguinem sed — avenam non!³⁵ Idézetünk leglényegesebb, egyben legértékesebb motívuma az Extra Hungariam szóképi azonosítása a Marseillaise-szel. A kettős képzettársítás azonban — a forradalmi indulóban rejülő lendület és a szállóigéhez fűződő tunyaság — ellentétet is létesít. Az azonosítás és az ellentét egyidejű használata pedig olyan stíluseszköz, amelynek segítségével az író a gúny erején fogalmazhatja meg lenéző kritikáját. De az idézetben a nemesi pellengér egyéb kellékét is megtaláljuk: a három szilvafás nemes szent együgyűségét, a győri futásra célzó nemesi felkelést, az 1741. szeptember 11-i országgyűlésen szétharsogott felkiáltás csúfolódó toldalékát: a zab felajánlásának, az adófizetésnek megtagadását, az ősi jelszót: „nem adó-zunk!”³⁶ A nemesi életforma más területére visz a *Camera obscura* írója. Mivel már említett feltévesünk szerint ismerte Bél Mátyas *Compendiumát* és a tudós használta Meliboeus álnevet, a „mélyen alvó magyarok” boldog szép idejének tartamát Bél kora és Széchenyi fellépése közé iktatja. Rőpirata egyik fejezetének címe: „Mije van a magyarnak?” A kérdésre az álmos szemű magyar még néhány évvel a *Hitel* megjelenése előtt könnyen válaszolt: Minden. Persze most sincs mindene. Áldott viszonyok között csak a múltban élt. Moelibaei aranykorában sült verebek hullottak a szájába, patvaristák pucolták a principálisok csizmáját, a főispánok előtt hosszú copfos táblalírák hajlongtak, „ezeket viszont bálványozta a szerényen hallgató ifjúság, kiket a jesuiták jól megtanítottak — diakúli; minélfogva Moelibaei a legjobb lélekkel hirdette a tőle vett mottókat: »Extra Hungariam non est vita!»³⁷

A külföldi tapasztalatszerzés indítékát és a tájékozódás ihletét nem nélkülözhetette a haladó nemzedék. Ahogy a XVI—XVII. században a reformáció javára külföldi főiskolákon szerzik ifjaink magasabb ismereteiket, századok múltán a polgárosodás érdekében válik kívánatosná, hogy megismerkedjenek a tőkés rend vívmányaival. Amit Pathai István pápai evangélikus prédikátor korholó intelméből tárgyunkhoz vonhatunk, azt a reformkor nyelvén Nagy Károly tervezete pozitív keretben ismétli meg. Pathai szerint „sem úri renden, sem polgári renden nem kezdenek találtatni, kik scholákat építenének és segítenének, jó nemes erkölcsű és éles elméjű ifjakat válogatva idegen országokban taníttatnának, kiki mind csak ebekre, lovakra, maga torkára visel gondot”.³⁸ Nagy Károly természetűdős, aki maga is sokat jár külföldön, egy évig az Egyesült Államokban élt,³⁹ intézményesítési szívetlen lelkes fiatalok kiküldését nyugati országokba: „Páris a pozitív tudományok rakhelye, oda kell jó eszű fiakat küldeni. Ipar és kereskedés Angliát lakják. [...] A törvényhozás is ott lelé classicus földét. Angliába kell küldeni többeket ügyes ifjaink sorából.”⁴⁰ Gorove István hasonló szándékú tanácsában a világ szélesebb körű megismerésének gondolata élesebb kontúrt kap a világtól való elzárkózást nyugtázó Extra Hungariam-lelkület idézése által. Így nyilatkozik: „Mint gyermekre réám is szálla az ősi hit: extra Hungariam non est vita. Jött egy hatalmas kéz s mint Borgia Gennaro-ja⁴¹ kedves képzetem homloklaláról leüté a non-t. Megdőbentem. Elhulla mellettem előbbi hitem, és sírjáról számomra keserű érzetek sarjadoztak föl, de velők sarjadzott a vágy látni népeket, melyek nálunk nagyobbak, boldogabbak.”⁴² Ez az akarat (és természetesen a tájszépségek látványának csábító reménye) viszi külföldre. Vallomásának mozgósító célja is van: „ti leginkább ifjak mennétek a nyugatra, hogy eltanuljátok annak népeitől azt, mi nagyra emelte azokat, hogyha majd meghívák lesztek a hon ügyeit kezelni, tapasztalásaitokkal ápoljátok azokat”.⁴³

Természetesnek tetszik, hogy e külföldi példaszervező törekvésekkel szemben óvatosságra intő szólamok hangzanak fel. Staut József főhadnagy az idegenismeret hasznosságának tagadása

³³ Perchara [= perchara] gens subsidiuai = a felette kedves (drága) nemzet tartaléksapatai. A cikkíró itt feltehetően Mária Teréziának arra az 1744. július 13-án gr. Pálffy János nádorhoz intézett levelére céloz, amelyben a Franciaország ellen harcoló magyar insurrekciós csapatok győzelmein érzett örömeinek kifejezésére Marczali Henrik fordítása szerint ilyen kitételeket is használ: „e nekem annyira kedves nemzet” (Mária Terézia. Magyar Történeli Életrajzok. Bp. 1891. 124), illetőleg „e nekem annyira drága nemzet” (Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1898. VIII. 247). Az eredeti szöveget a kiadott Mária Terézia-levelek közt nem találtam. MARCZALI jegyzete szerint lelohelye: Pozsonyi senior levéltár.

³⁴ Zenei kifejezés: előlőri; utasítás ismétlésre (SZABOLCSI Bence—TÓTH Aladár—BARTHA Dénes: Zenei Lexikon. Bp. 1965. I. 336).

³⁵ Református levelek. Erdélyi Híradó 1843. 246.

³⁶ TÓTH Béla: Szállóigék lexikona. Bp. 1906. 320.; BÉKÉS István: Napjaink szállóigéi. Bp. 1968. 229.

³⁷ Camera obscura. Lípse, 1844. 16—20.

³⁸ PATHAI István: Az sacramentomokról in genere. H. n. 1592. AVIIIb.

³⁹ SZINNYEI József: Magyar Írók IX. 659—664.

⁴⁰ [NAGY Károly:] Daguerreotyp. Pozsony, 1841. 228.

⁴¹ Victor Hugo Lucrèce Borgia című drámájában Lucretiát Iesúrja fia, Gennaro.

⁴² Nyugot. Utazás külföldön. Pest, 1844. I. Előszó VII.

⁴³ Uo. IX.

nélkül London bemutatásával akar figyelmeztetni az igazságra: „nem mind arany a mi fénylik”.⁴⁴ Nagy Ignác egy negatív külföldi jelenségen vetve meg a lábát, foglalja össze kiválasztó szempontokra utaló véleményét: „Mivel a külföld ezt vagy amaz jónak tartja, azért mi koránsem emelünk előtte mindjárt kalapot.”⁴⁵ De talán nem tévedünk, ha a nem haladó rétegek egy részének magatartására Szűts Ábrahám tollforgató Pest megyei birtokos gondolkodását minősítjük jellemzőnek. Antikapitalista védekezés felől jut egyetemes tagadásba: „Angliának, Amerikának dicsőségére nem vágyunk, mert nem tíz hús boldog, dicső, dús magyart kívánnánk száz nyomorult mellett látni. [. . .] A boldogság az első, de nem egy kiváltságos osztálynak, hanem az egész nemzet legnagyobb többségének boldogsága, mire törekednünk kell.” E haladó szellemű, szociális gondolat azonban csak megtévesztő nyitány; nem toroklik a boldogságszerzés gyakorlati megvalósíthatásának módozataiba. A röpirat szerzője a pénzarisztokrácia ellen nyilatkozik, s a tőkés termelés törvényszerű következményeit hártja el. Egyébként is felemás arcualatt ingadozik reform és konzervativizmus között. Kívánja az örökvaltságot, a törvény előtti egyenlőséget, ugyanakkor pártolja a feudális társadalmi rend alapvető intézményét, az ősiséget, és követeli a latin nyelv hivatalos használatának fenntartását. Írásának zárótetele is maradi nemesi szemléletre vall: „nekünk szegény pipásoknak hadd maradjon az élet poezisa, a gondszerző dicsőség helyett a gondtörő Lyeus⁴⁶ — meg a szép Vénus”.⁴⁷ Magyarán: kapitalizálódás helyett feudális nemesi életforma, bor és szerelem, az Extra Hungarum non est vita világa.

Szállóigénk reformkori életében a pozitív szándékú nézetek csak halvány árnyalati különbséggel szembesítik a haladás általános eredményeit a múlttal. Egy P. J. jegyű cikkirő Széchenyi irányeszméjének hódítása nyomán rövidlátó optimizmussal a régi „erény” kimúltával számol. E szerint „dicsérd hazádat és a honi intézvényeket elkoptatottságukban is” volt a jelszó! ez és az extra Hungarum! voltak e nem rég múlt homályos időkben a honszeretet legmagasabb kiömlései!” Széchenyi reformgondolata kezdetben kisebbségi véleményt jelentett, ma már azonban „e kisebbség győzött s e győzelem rontá le az extra Hungarum szintoly káros mint neveléses elveit”.⁴⁸ Diósy Márton sem tartózkodóbb a szállóige tartalmának elbűszítésében, jóllehet kiséretül aggasztó gazdasági valóság tüneteit villantja föl: „apáink bedugák füleiket az extra hungarum stb. önámítás puha pamutjával, és nem ügyelének azon óriás mozgalmakra, mik szomszédainknál, évtizedek óta, kivált a természettudományok mezején történtek”. A természet mélyebb megismerése, a nyersanyag ipari feldolgozása kedvezőbb helyzetet teremt, de egyben nehézséget is támaszt: „A keserű tapasztalások elnémiták az extra hungarum vig notáját, mit a kesergő »szíriába fullad a magyar« váltta föl”,⁴⁹ Pákh Albert mértéktartó tételben rögzíti a reformtörékvések hatásának ellenőrizhető jeleit: „Újabb időben a magyar ember gyakrabban veti pillanatait a művelt külföldre; életet keres és talál már »extra Hungarum« is.”⁵⁰ Boross Mihály felfogása szerint csak az országnak tömegekre kiható gazdasági-társadalmi változása biztosítaná a múlttal szemben a szállóige hitelét. E gondolat szándéktalan sovínisza színétet az író szociálpolitikai szemlélete oszlatja el: A tőke álljon a szegénység viszonyainak javítására. A jólétet biztosító intézmények és a virágzó gyárak, hirdetnék majd: „a magyar hazán kívül nincs élet, vagy ha van, ilyen nincs”.⁵¹

Végül fokok: a szállóige hamis tartalmától nem szabadult meg a magyar nemesség nagy többsége. Még a Losontzi István-féle Hármaskis tükörnek a reformkorban folyvást megújított kiadásaiából sem marad el a kérdés-felelet alakjában megismétlődő szöveg. 1848-ban is így kérdez a könyv a szállóigére: „Közbeszédben mit mondanak felőle?”⁵² Csak az 1850-ben megjelent kiadásban módosul a kérdés: „Közbeszédben mit mondanak valaha felőle?” A felelet változatlanul a régi:

⁴⁴ London és lakosai jelenkorunkban. Rosenberg hű rajzai után közli STAUT József cs. kir. főhadnagy. Kassa, 1835. Előszó III.

⁴⁵ Budapesti napló. Jelenkor 1841. 275.

⁴⁶ Dionüosz (Bakkhosz) mellékneve: gondoszlato, gondűző, *Avzioz*.

⁴⁷ SZÜCS Ábrahám: A pipázó nemesek véleménye, az adó, háziadó, örökvaltság, ingatlanbirtok, emancipáció, hitel, ősiség, magyar és deák nyelv iránt. Kecskemét, 1844. 115.

⁴⁸ P. J.: Honszeretet és nemzetiség. Jelenkor 1846. 19.

⁴⁹ DIÓSY Márton: Természettörténet, az ifjúság tanítására és házi használatára, magyarázta Peregriny Elek. Pesti Divatlap 1846. II. 957.

⁵⁰ Fővárosi újdonságok. Pesti Hírlap 1847. I. 401.

⁵¹ BOROSS Mihály: Társadalmi levelek F. K. L. barátomhoz. Hazánk 1847. 565.

⁵² Hármaskis tükör. 1848. évi kiadás, Pest. Trattner és Károlyi tulajdona. 11. Az előszó időjelzése: 1848 január. Itt a kérdésre adandó magyar szöveg így szól: Nincsen másutt élet csak Magyarországon; / Ha van is, de olyan nincs egész Világon. E ritmikus felelet az 1832. évi kiadás óta fordul elő. Eltérés adódik. Ott a mutató névmás: *ilyen*. Az 1844. évi kiadásban az első sor lejtését a *nincs* igealak teszi csorbává.

Nincsen másutt élet, csak Magyarországon;
Ha van is, de olyan nincsen egész Világon.
Extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita.⁵³

Úgy véljük, hogy a módosított kérdésben nem a leszámolás, hanem a nosztalgia hangja bujkál. Mert ha egy pillanatra arra gondolunk is, hogy az osztrák önkényuralom valósága ellentmondott a régi kérdés jelen idejű igealakjának, nem nyugtat meg a későbbi mozzanat, hogy még az 1868. évi kiadás is biztosítja a tanulóifjúság útján a szállóige megmerevedett jelentéstartalmának „jogfolytonosságát”.⁵⁴ E továbbörökítő tendenciába belejátszott Lisznyai Kálmán *Nemzeti dala* is, mégpedig a költő népszerűségét tekintve jelentősen.⁵⁵ A verset az Extra Hungariam szövege vezeti be, s maga a költő nem egyéb, mint a szállóige tartalmának felbontása stilizált elemekre. Benne az önmagasztalás motívumaival szembesíthetjük magunkat. Magyarország: menyország, szent föld, nép-anyaszentegyház, hír és dicsőség fészke, a leghűbb szívek, a legszebb lányok, a szerelem, a barátság, a dalok hazája. E karakterológiai vonások jellegét a strófakezdetek efféle hangvétele adja:

Hej nincs ilyen hű ország . . .

Hej nincs ilyen jó ország
Az egész világon . . .

Zsoldos Jenő

A „compositio” Arany költészetében

1. „Nálam főleg a compositioban van a poézis”

Arany elméleti írásaiban, kritikáiban kiemelt szerepet játszik a „compositio” fogalma.¹ De nemcsak irodalomtörténeti jelenségek, mások művei megítélésénél hivatkozik erre, hanem talán még hangsúlyosabban említi akkor, amikor saját művei értékét mérlegeli.

„. . . Nálam főleg a compositioban van a poézis, ha ti. van; és ha a compositiot már előre gyöngének sejtem, soha nem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát” — így ír Petőfinek, 1848. április 22-én, s még előbb egy Szilágyihoz intézett levelében olvashatjuk:

„. . . én nem egyes helyekért, hanem a compositioért dolgozom” . . .² Később bővebben is vall erről:

„Tudom, hogy számosan meghaladnak géniuszra nézve — Zrínyitől Petőfiig; . . . természeti könnyűség s termékenységben; sokan a nyelv s költői dictio bájában. Az én érdemem ama — félig-sükerült törekvés: *formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni* . . . tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok. . . Érezni kezdtem, *mi az*, a miben a mesterek — Homértól Bérangerig — e g y e z n e k: bár külsőleg — kor- nemzetiségi stb. viszonyok szerint oly különbözők. *Ezt a valamit megfogni*, magyar viszonyaink közt reprodukálni, *vala törekvésem*, s . . . nem egészen jártam tévuton. . . De *hányszor maradtam előképem megett!* hányszor adtam töredéket az összhangzó helyett! Azt csak én tudom s érzem.”³

Mindez jelzi azt, hogy Arany számára a latinosan írt: „compositio”-fogalom egyrészt alapvetően megegyezik a kompozícióval mint általános, művészetelméleti kategóriával, „a műalko-

⁵³ Hármaskis tükör. 1849. és 1850. évi kiadás. Pest. Trattner és Károlyi tulajdona. Magyarország földleírása 5. Két kiadása jelent meg. Az elsőnek előszava 1850. febr. 26-án kelt, s közli Haynau 1849. évi proklamációját és a birodalmi alkotmány szövegét. A másodikból mindez elmarad. Itt az előszó dátuma: 1850. ápr. 4. Mindkettőben Magyarország földrajzát megelőzi az ausztriai birodalom rövid földleírása, külön lapszámozással: 5–15. — A feleletben a kétszer használt *nincsen* igealak kezdő ki a második sor lejtését.

⁵⁴ Hármaskis tükör. Pest, 1868. 18. Bucsanszky Alajos tulajdona. Az előszó kelte: 1867. ápr. 4.

⁵⁵ Új palócdalok. Pest, 1858. 282–288.

¹ Arany János poétikai nézeteihez. Sz. K. — ItK 1967/5–6. sz. SOMOGYI Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy más szempontból ugyanerről a témáról írt már jóval előbb SZINNYEI Ferenc. (A. a compositoról, ItK 1908: 129–138.)

² Arany levele Petőfinek, 1848. április 22. én; Szilágyi Istvánnak, 1848. január 27-én.

³ Levél Csengerynek, 1856. június 23. Ugyanerről másutt: „Az én törekvésem is komoly volt, de a követő nemzedék balul értette azt, s én, ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni, idomtalan szörnyetegeket látok nyomdokimon” (Tompánk, 1860. március 30.-án).

tás tartalmi és formai elemeit arányos, rendezett egységbe fogó szerkezet"-tel.⁴ Másrészt viszont — azt is elárulják a kiemelt levélrészletek —, hogy ez a közhasználatú esztétikai kifejezés számára különösen fontos tartalmat hordoz. Arany a „compositio” minőségi kategóriaként értelmezi, szubjektív eszményként kezeli.

Égész élete során végighúzódik ez a törekvés és vágy az „egészt” alkotásra, az eszményképének megfelelő művek létrehozására, váltakozva az „előkép megett lemaradás” kínzó érzetével. „Összhangzót”, eszményi kompozíciót kíván teremteni, s az eredményt sokszor csupán töredéknek ítéli. Úgy tűnik, hogy ez a művekkel való elégedettség—elégedetlenség egyik alapvető megjelenési formája, tárgyiasulása az Arany egész életét végigkísérő drámai feszültségeknek.

Nézzük meg néhány konkrét műben, mit jelent e törekvés sikere, illetve meghíúsulása.

2. A „compositio” eszményi megvalósulása egy epikai műben (Toldi)

„Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!” — sóhajt fel Arany vágyakozó emlékezéssel. S minden azóta született elemzés is egybevégezően igazolja, hogy „összhangzó egész” áll előttünk, sajátos kiteljesedés, amit joggal tekinthetünk az idézett törekvés sikerének, „iskolapéldának”.

— Mi teszi a *Toldit* „teljes, kerek idommal”?

— Elsősorban megtaláljuk „az alkotás egységét, formabeli teljét és kerekded voltát”: az anyag szerkesztettségét.

Ennek legrészletesebb követése Nagy Sándor *Toldiról*⁵ írt kis könyvében szerepel. Idetartozik a cselekmény egysége (egy hős, egy tárgy, egy küzdelem); az időbeli összpontosítás (9 nap, ebből 4 az esemény, 5 a bujdosás); az események egymásból fejlődése (amely alapján Kemény megállapította, hogy lényegében „nincs is epizód”); mindezek változatos szövése (konkrét külső történések váltakozása — az elvont lelki folyamatokkal, a drámai feszültség humorral fűszerezése stb.). Ezt tükrözi a tagolás arányossága (I. ének: expozíció; II.—IV. bonyolítás a mélypontig; VII.—IX. kibontakozás; XII. kifejtés); a hármasával is összefüggő énekek fokozatos emelkedést mutatása; mindez pl. az erőpróbák fokozódásában (a szálfá kintartásától a cseh bajnok legyőzéséig); a felépítés és az egyes énekek párhuzamosságaiban stb.⁶

Kristálytömb a *Toldi*, mely — akár kisebb, akár nagyobb — de az egész képet, formáját, szerkezetét hordozó kristályszilánkokra hasad. S az egybevégezőnek, a belső szerkezetnek ez a teljessége beláthatóan *több már, mint az anyagi, tárgyi elrendezés*. Magában foglalja ezt is, de épp azért nyújt ebben oly tökéleteset, mert meghaladja. „Egy csírából fejlett, élő szervezet” — jellemzi Négyesy László.

„Itt nincs erőszakolás; a számra bár kevés, költői motívum nő, fejlődik, egymáshoz kapcsolódik a lélekben, mint amikor a növény csírát a felszívott táplálék fakszítja, a reflexió azután megértetni, irányítani, egybefűzni törekszik ezt a motívumokból fölfakadó költői életet. A *compositiónak e titkával, szerves erejével* bírt Arany az első *Toldiban* s Buda halálában.” „A *költői komponálás* Arany értelmében szűkebb körű, de *szervesebb valami*, melyben tehetségének öntudatlan ereje éppen úgy részt vesz, mint a művészi okokból kiinduló, tudatos reflexió.”¹⁸

Nem véletlen a visszatérő növényi hasonlat és a *szerves* hangsúlyozása. Péterfy leírásában megtalálhatjuk az Arany egyik vallomásával közös, lényeges motívumokat. Mindkettőnél kétféleképpen találkozzunk. Egyik: az üveglapra hintett fővény — azaz a növényyszerű költői élet: az anyag, a tárgy elrendeződése. Másik: a hangrezdület, a lélekből fölszívott táplálék, „az indulat”. Mindkét hasonlat kiemeli egyrészt a dinamizmust mindkét síkon: mozgásba jönnek a homokszemek, illetve a szavak, mondatok, fejlődik, fakad a csíra. Másrészt a kölcsönhatást: a „fakadás”, a „költői élet” öntörvényűségét, önkéntelenségét, önmozgását, ugyanakkor a rendezést, a tudatos erőt. „Sorakoznak”, csoportosulnak is szavak, mondatokként a költői

⁴ *Kompozíció* (rég. írva: *compositio* is): Általában: részekből, különféle elemekből összeállított egész, egység, összetétel, szerkezet.

(Irodalomtörténet, művészet) Valamely mű felépítése, az egyes részek kölcsönös viszonya; a műalkotás tartalmi és formai elemeit arányos, rendezett egységbe fogó szerkezet. (Értelmező Szótár.)

Kompozíció (lat. compositio): összeállítás összerakás. 1. A műalkotás szerkezete, belső formájának alapja, arányainak rendje.

(Észtétikai Kisllexikon Bp. 1969.)

⁵ Dr. NAGY Sándor: Arany *Toldija*, Magyar Írók 2. (VAJTHÓ László szerkesztésében.)

⁶ TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. ItFüz 43. sz. 1964. — *Toldi világa* c. fejezet 23., 31.

⁷ NÉGYESY László: Arany művészi céljai. — Arany János Emlékkönyv 1932. 96.

⁸ PÉTERFY Jenő: Arany eposz töredékei. — Összes Munkái, 1901. I. 280. — Vö. Arany: „... mint Chladni üveglapján a nyirettű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhintett fővény, s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrészek az indulat által mozgásba jött költői beszédben.” (A magyar nemzeti versidomról.)

motívumok, — és sorakoztatásuk, csoportosításuk is történik. Az anyag a „lélekben” kapcsolódik össze, — de a „lélek”: a „benső erő”, az ihlet — az anyagban bontakozik ki.

— Igaz-e ez? — S ha igen, hogy mutatkozik pl. a *Toldiban*? Anyagi, tárgyi elrendezése, „idomos” tárgya” hogy vág egybe az alkotó „benső idomával”?

Horváth János⁹ követi elsőként azt az elvet, hogy a tárgyi törvényszerűségek alanyi törvényszerűségek megfelelői, kifejezői. Már az expozícióban az egyedül talpon levő „egy ember” is „nem a testi erő, hanem a folyvást éber, pihenést nem ismerő ábrándos vágy”. Az útmutatás Laczi hadának nem csupán nagy fizikai teljesítmény, hanem elsősorban az önérzet megnyilvánulása. A szálfá: új koncepció — írja — „erő és lélek megragadó, objektív egysége”. (Toldi testi ereje — lelki derékség szimbóluma, története a „magasabb becsű küzdelme, mely méltó helyét keresi”. Innen egy lépés csak Németh László közvetlen azonosításához. A „kannibálok” közt élő jegyző-zseni s a parasztnak nevelt Toldi közt nyilvánvaló a párhuzam. Toldival Arany megy Budára, a gyilkossá lett indulat vezeklésében az ő roppant ereje keresi — a májat-e vagy Lajos király kardját? . . . nehézlábú, éjfélsemű János vitéz áll előttünk, . . .”¹⁰ Kiemelése ez a szubjektív vonatkozásnak, amelyre éppen a „tárgyba oltás” jellemző, ahogy Horváth János nevezi, „saját műköltői személyének . . . elrejtése”. „Mintha a névtelen, a költő nép magasodnék benne egyénné.”¹¹ Ez az eszményi kompozíció, mint ahogy a „cselekvő, győzelmes hős”, ennek „igazi „népi hős”-volta, az énekmondóval való teljes azonosulása; „ember és külvilág viszonyának” harmóniája stb. a mű „homéroszi” jellege szerencsés történelmi pillanatnak köszönhető.¹² E történelmi pillanat és a történelmi illúziókkal teli, azokat hitelesítő, bontakozó költői egyéniség találkozásának.

3. A „compositio” eszményi megvalósulása egy lírai műben (Összel)

Arany visszavágása a *Toldi* egészének szól, mindannak, amit a *Toldi* jelképez és megtestesít. Annak a történelmi, lélektani szituációnak, amely lehetővé tette a történetiségnek, népiességnek ezt a homéroszian teljes és derűs összhangját. Ez, az ember és világ harmóniáján alapuló s azt tükröző „compositio”-fajta nem ismétlődik nála. De másfajta összhangzás, másfajta „compositio”-ban, más remekművekké alakul.

Erről tanúskodik például az *Összel*¹³, a legteljesebb műrecek, a legjellemzőbb Arany-versek egyike.

Kerete: hűvösödő, szomorú őszi napon szobában üldögél a költő, felidézi, búcsúztatja a „homéroszi” világot, s helyébe hívja, barátkozik az „ossziáni”-val, — ha tetszik: olvasmányok cseréjéről van szó. Helyzetképpel kezdődik (1. szakasz), — majd arányosan előbb a homéroszi világot írja le (2–5.), utána az ossziánit ecseteli (6–9.) végül összegező záróképpént ismét a költőt látjuk (10.).

Ez a „tárgyi” tagolás érezhetően sántít minden egyes megjelölésében. Miért?

Elsősorban azért, mert a költemény gerince sajátos kettősség. S ennek a kettősségnek a „homéroszi” — „ossziáni” képek váltakozása csupán felszíne, kezdete. Mint ahogy a kezdő — záró „vallomás” — s a közrefogott „leírások” is idézőjelbe kívánkoznak. Külön-külön is, mindegyik sajátosan sokértelmű. A „homéroszi” — „ossziáni” megjelölés azért sem helyettesíthető be más szóval, mert így, adott formájában jelentéseket sűrít. Jelenti magukat az olvasmányokat, de még inkább két különböző világot. Más tájat, más éghajlatot. („Élénk, verőfényes vidék — . . . zölden a nyájas sziget” — „Csak sír az égbolt . . . Örök unalmú lánnya cseppel” — Felhők, zúgó szél.) Más életképeket mögöttük más életmódot, más társadalmat, más történelmi helyzetet. „Fehér juhak s tulkok sereggel — Hősek családja, víg csoport. — . . . elnyomás, népszolgasság — Előttük ismeretlenek.” Illetve: „Hűnyó dicsőség . . . kihalt tusa, — Enyésző nép, ki . . . Múltján borong . . .” Mindkettő magán viseli saját, konkrét földrajzi, történelmi, kultúr-történelmi jegyeit, a görög idill képekben pl. Csengeri János joggal ismerhette fel Achilles pajzsának jeleneteit. De magyar vonások elegendnek a leírásba, természetiek (pacsirta, délibáb) és történelmiek („kihalt tusa” — „a harc fia . . . Ki utolsó közt esett el”: a szabadságharcot — Petőfit is idézik). Mindez rokonítja más Arany-versekkel (Télben, A lantos, A dálnok bújá, Letésem a lantot), — allegorikus politikai vonatkozását emeli ki (Homér: 48/49-es forradalmi Magyarország — Osszián: az 50-es évek, megtorlás, elnyomás légköre). De jóval több ez a

⁹ HORVÁTH János: Tanulmányok Akad. K. 1956. 400–409. (A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése.)

¹⁰ NÉMETH László: Arany János. A minőség forradalma, III. 26.

¹¹ HORVÁTH János: i. m. 406.

¹² TAMÁS Attila: i. m. 23–24., 28. stb. — HERMANN István: Arany János esztétikája Bp. 1956. 35.

¹³ Először megjelent 1850. november 24-én a Pesti Rőplv.ekben A. . . . y aláírással. Más szempontból részletesen elemzi: BARÁNSZKY JÓB László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. ItFüz. 12. sz. Bp. 1957. 74–83.

költemény egyszerű, kétértelmű allegóriánál, virágnyelvszerű jelképnél. Extenzívebben és intenzívebben „szimbolikus”. Az olvasmányok világa — s a velük párhuzamos, átélt élmények kontrasztja, a párhuzam maga — beépül a költő lelkiállapotába, mint ahogy ez a közérzet mintegy bennük testesül meg.

Külön-külön is sokértelmű a két jelkép, — s a 4—4 szakaszos homéroszi, illetve ossziáni rész átmosódik egymásba, „leírásként” is. Nem csupán az ismétlődő refrainnel. A „felhőtlen ég” — „f á j n a”; a „véres csaták” „elnyomás, népszolgátság” — ismeretlenként, hiányként, de itt, az idilli képből fölmerülnek már. Ugyanakkor a „szép nyár”, a „nagyszerű csoda”, „pacsirta”, „déliab”, „kék ég”, „zöld ág” az ossziáni képekben lebegő emlék.

Mert — s elsősorban — a „vallomás” (1; 10.) és „leírás” (2—9.) az, ami nem választható el. Nem csupán az mutatja ezt az összefonódást, elválaszthatatlanságot, hogy a szubjektív lelkiállapot sorai közt leírókat találunk („Híves, borongó őszi nap”, — „sötétes éjjel”), — s a „leírást” átszövik a költő érzelmei („óh, fájna most nekem e rajz!” „Ez, amit lelkem most kíván!” stb.). — A kettő szoros egysége áttűnik a leírás módján is. A csábító képek, a „mosolygó, sima tengerarc... Kék fátyol messze bérc fokán — Arany hajó, mely futva szegdel — Bibor habot...” stb. „tárgyi” voltakban is hordozzák a vágyat, — mint ahogy a „Magános tölgy a domb felett” — túl a természeti képszerűsége komor magányosságot jelenít meg. Ugyanígy a „búsán, rabként” gubbasztó költő, a „hallgató, komor, fázó dal” már az ossziáni helyzet szomorúságát, bezártságát, borzongását súrti egy fizikai—lelki állapotban. S a „hős apákhoz költözött — Daliák lelkének” — látomása: egyéni érzésvilágot éppúgy jellemez, mint ahogy történelmi légkört ad vissza. Minden leírás szubjektív vallomással telített, — s minden vallomássor objektív helyzetet jelenít meg. Minden sorban mindkettő jelen van, átjárják egymást, ott húzódnak minden egyes részletben többrétűségként, többszólamúságként.

Igy pl. hibátlanok a természeti képek természeti képeként („Híves, borongó őszi nap” „sir az égbolt ezután — Örök unalmú lanyha cseppel”). De ugyanezek a sorok emberi, lelki, történelmi tartalmat hordoznak: a „borongás” a „sírás” a tájban élő ember, emberek közérzetét tükrözi, a „múlton borongás”, — „enyésző nép” felel rá. Az őszi nap egyhangúsága, monotonája a költő borongását veri vissza? A lelkiállapot hívja elő az ossziáni olvasmányt, a komor természeti, történelmi képeket, a múltnak — emberi múltnak is — ezt a fájdalmas, reménytelen látomását? Azt a borongó emlékezést, melyben legsajgóbb, (mert legvágyóbb, leglemondóbb) nosztalgiként él csupán a verőfény, a zöld, a remény, — a természeti, emberi — történelmi virágzás? Vagy inkább a felhős ég élesíti a „bolyongó tüzet”, „hullámmorajt”, — a ködös, homályos éneket: visszfényeit a lélekben?

Vagy talán a „hunyo dicsőség” az, amely életrekel az őszi borongásban, Osszián homályában, a költő látomásában, szorongásában? Mind igaz, de szerves egységében az. A természeti kép, a lélektani és történelmi állapot egymásnak megfelelően teljes. Belső „összenövés” ez, nem párhuzamok szerencsés találkozása. Összeillésük, egymáshoz simulásuk az egymást behelyettesíthetőségig fokozódott. Pl. a „Bolyongó tűz, hullámmorajt” vajon természeti kép inkább, vagy egy lélek képe, mely nyughatatlanul hánytorgó? — Az egyik vagy másik jelentés kiemelése hamisít, hiszen együttük több pusztá összegüknél, nemcsak a felmutatott három szólam akkordjait jelenti, hanem felhangok, továbbbrezgekés sokaságát.

Minden egyes részlet a „compositio”-ban, az egészben él: de minden kis részlet is tartalmazza a mű többszólamúságát. Például a „Híves, borongó őszi nap” már a lélek borzongását vetíti elő; s ez elmondható a sorra felzengő „malom”, „komor dalom” tompa színeket idéző, veláris hangsorairól, a „borongás” komorságáról, s a „hívesség” fázos, „némaság”, „hallgatás” továbbárnáljáról stb.¹⁴ Ugyanígy minden egyes vonatkozás, különböző szempontú keresztmetszetek is ilyen komplex egységet mutatnak. Pl. minden formai jegy, stíluseszköz, — a vers zenei, festői, ritmikai metszete külön és együtt is ilyen szervességet tükröz. Pl. képeiben: „felhőtlen ég — Mosolygó, sima tengerarc” — „A nappal egy világos éj” stb. a homéroszi báj mögött a megszipító vágy már könnyes túlsága rejti a mélabút, — mondhatnám: a fájdalom aranyozza be; az ossziáni homályos nappal pedig a hajdani világhosszág fonákja. S minden vízió hullámozó, lüktető, zsongó zene is. Az alaphangulatot hordozó, elmélázó, fájdalmas emlékezés, — az ősről, Ossziánról, enyésző népről szóló sorok adják az alapzengést: a költemény kibontakozása során egyre tisztább, mélyebb morajlást. Spondeusokkal alig lazított, egyenletes jambusok hintázzák ezt a ritmust, — melybe a magyar felező nyolcas is belejátszik. A nyolcsoros szakasz átlag két négyesoros mondatcsoportra oszlik, — ez is a négyes ütemezés szabályosságát festi alá. S ezen belül az emelkedően lüktető szótágak a szokásosnál több nazális, laterális, sziszegő hangon siklanak:

¹⁴ BARÁNSZKY JÓB László: i. m. 76. Kiemeli: „igék és főnevek mosódnak egybe s nem jelzőül használt mellékevek, (s ez) a stílt más szerkezetűvé avatja: a benyomások helyett a jelentésfunkciók érvényesülnek benne... az egybemosódás mellett megvan az átvilágítottság, a klasszikai stílnak ez az elengedhetetlen jegye.”

„Örök unalmú lanyha cseppel” 5/4
„Borongó ég, kihalt tusa,” 4/4

„A zizegő haraszt, mohar,
Magános tölgy a domb felett,
Bolyongó tűz, hullámmoraj —
... Enyésző nép, ki méla kedvvel
Múltján borong...”

Különösen az utóbb idézett sorok — a leendő nyugatos líra legárnyaltabb darabjaira emlékeztethetnek.

A vers tárgya, „anyaga” (itt az ősz, a helyzetkép, az olvasmányok, a múlt árnyai) szerves egységé, „compositioivá” lényegült.

4. Egyes művek kompozíciója és az életmű felépítése

A *Toldi* és az *Ősszel* kompozícióját vizsgálva, elsőként az tűnhet szembe, ami valamennyi jól sikerült művel közös vonás, ami valamennyi egységes felépítésű művészi alkotásról elmondható, *általában*. Ugyanakkor ezek az „örökérvényű” műszerkezeti szabályok esetenként — s itt is — az adott irodalomtörténeti (történelmi) korszak adott *irodalomtörténeti folyamatainak* vonulatának részei, konkrétizációi, bizonyos stádiumát képviselik. (Például az Arany-epika és változásai az epika XIX. századbeli változása irányát, tendenciáját mutatják, s ez a szerkesztésmódban is tükröződik.)

Mindamellet, ahogy ez a mindenkori kompozíciós egység követelmény a korszak bizonyos műfajai kompozíciós egység követelményeként jelenik meg, úgy mindkettő egyéni — itt: „*Arany János-i*” módon érvényesül. Azaz: például az adott kompozíciók, szerkesztési módok is magukban hordozzák az esztétikai, illetve irodalomtörténeti törvényszerűségek teljesítésének bizonyos, speciális, személyes árnyalatát, „Arany János-i” jellegét.

Milyen módon lehetne éppen *ezt*, a személyes, a más kompozícióktól, kortársak kompozícióitól is megkülönböztető *jelleget kiemelni*? Úgy tűnik, hogy ez akkor kerülhet előtérbe, ha arra figyelünk, ami az *egyes művek kompozícióiban* és az *életmű egészének* önkéntelen kialakuló szabályszerűségeiben (felépítési, szerkesztési elvben) közös, hasonló, *analóg*.

Szándékosan választottunk egy kifejezetten *epikai* s egy kifejezetten *lírai* alkotást. S ha adott esetekben az epikus mű (*Toldi*) szubjektív, lírai vonatkozásait emeltük ki; a lírai költeménynek (*Ősszel*) pedig a leíró, „elbeszélő” mozzanataiból indultunk ki; akkor most arra kell felhívni a figyelmet, hogy az életmű egész képének, arányainak, minőségeinek alakulásában is fontos szerepet játszik ez az egymásba játszás, amit egyszerűsítve az *epika líraiságának*, illetve a *líra „epikus”* jellegének is nevezhetünk. Eltekintve az Arany-életmű értékeléseinek változásaitól, az „epikus”, majd „lírikus” Arany előtérbe állításától, — kétségtelen, hogy az elbeszélő-, leíró- illetve kifejezetten lírai műfajok, jellegek, momentumok váltakozása, kölcsönhatása *sajátos* összefüggéseket mutat. Mintegy a siker, a *teljes kompozíció* létrejöttének fokmérője, *biztosítéka* (feltétele) Aranynál az *epikai (tárgyi) és lírai (alanyi)* indíttatás, kötöttség *bizonyos* együttesének kialakulása, *egyensúlya*. Mi igazolja *ezt*, többféle szinten, többféle változatban?

1. Nemcsak a *Toldi* esetében, hanem *Arany* valamennyi *epikai* alkotásánál alapvető és minőségalkotó szerepet játszik az, hogy mennyire illik egybe minden egyes momentuma adott lelkiállapotával. Nem véletlen, hogy 1847-ben a fiatal, győzelmes *Toldi*, 1851-ben a nagyidai cigányok, 1850-ben a Bolond Istók válik alkalmas eposztémává, s az sem, hogy a *Bolond Istók* második éneke 1880-ban kelteződik és töredékben marad.

„Ezeknek a nagy epikus koncepcióknak *ép úgy külön lélektani alkalmisága van, mint valamely lírikus költeményeinek*. És külön egyénisége is, tárgyuk különfélesége szerint, a költő alanyiségének különféle alkalmi állapotai szerint, s költő és tárgy egymásbaolvadásának sajátosága szerint”

— így látja meg *Négyesy László*.¹⁵ Epikai műveinek is megvan a maguk „pszichológiai dátuma”¹⁶ — ahogy *Péterfy Jenő* nevezi. Arany elbeszélő költeményeinek hősei egyrészt rejtett önvallo-másainak is hordozói. De nemcsak „saját büszkébb érzelmeit” szövi sorsukba. Az eposzok

¹⁵ NÉGYESY László: Arany génusza, i. m. 74–75.

¹⁶ PÉTERFY Jenő: Arany János őszikéi, i. m. 251. „A legszebbet, a legjobbat, az eszményit, ami benne élt, hősök képében, vonzó és megindító alakok hosszú sorában tüntette föl s sorsukba beszötte egészen saját büszkébb érzelmeit s azt is, ami benne szenvedélyes volt. ... Alakjai tudnak örülni, ujjongni, édesen szólni, szenvedélyre fakadni; s azonban ... érzelmeit lelkebe visszafajította.”

problematikája, drámai konfliktusa is többségben egy bizonyos egyéni érdekű kérdésre vezethető vissza: a hősök küzdelmére „fátumukkal”. A történetek, szereplők mögött legtöbbször a „sorsa démonaival birkózó költő” áll — ahogy *Keresztury Dezső* megfigyeli.¹⁷ Az eposzi fátum éppúgy felbukkan a *Daliskai idők* II.-ben (Zách Klára dala), mint a hun—magyar eposz tervében (*Keveháza, Háború dala*). S az előbbi példa arra is, mint válik ez a mozzanat a mű lényegét változtató erővé: az „Anjou házra kimondott enyészet” avatja Lajos királyt is eposzi hőssé. Egy helyen meg is fogalmazza ezt a rokonságot epikus hősei és önmaga között. Éppen a saját sorsral-birkózásának egy kritikusszakaszában, nagykorúsi éveiben. Akkor, amikor ennek a belső vívódásnak, lázadás—beletörődés dilemmájának elfojtása nyomán bénító apátiában szenved, fejfájásokról, kínzó ideg feszültségről panaszkodik.

„... én igazi eposzi hős lettem, ki szabad akarattól nem működik, s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja. E fensőbb hatalom az én ... betegségem. ... Ideg-bajomnak kell lenni ...”¹⁸

Epikai műveinek ez a szubjektív, lírai fogantatása az, amely ilyen általános érvényű elméleti megfogalmazásra készíti:

„... eposznak tárgy kell, olyan tárgy, minek költőisége az embert mintegy megüsse, átvillanyozza ... ily tárgy azonban nem mindig akad, vagy nem mindig fogékony rá az ember ... eposban kettő (kell): a külső tárgy a belsővel egybehangzásban, acél és kova —”¹⁹

2. Nemcsak az *Ősszel* esetében, hanem *Arany valamennyi lírai alkotásánál* alapvető és minőségalkotó szerepet játszik az, hogy mennyire és hogyan sikerül megtalálnia a vallomás, a személyesség közvetett, burkolt formáját, tárgyias közegét. Igen ritka a közvetlen, szubjektív hangvétel kisebb költeményeiben.

„Tárgyiasító, objektíváló hajlama miatt líraiatlansággal, az individualitás és szubjektivitás hiányával vádolták” —

összegez *Németh G. Béla*.²⁰ Legközvetlenebbek ismét a fent említett 50-es években, „Felhők korszakában” (Sóter István szavaival)²¹ keletkezett válság-versei. De még itt, a legnyíltabb vallomások esetében is, tárgyi képet, jelképet, allegóriát keres. (L.: *Vágtat a ló ... ; Mint egy alélt vándor ... ; A pusztai fűz* stb.). Azt figyelhetjük meg, hogy szenvedélyesebben, „leplezetlenebbül” árulja el zaklatottságát akkor, amikor egy-egy tárgyias hasonlat segítségére van, amikor például a fentiekben a vágató ló; a megfáradt vándor; a pusztában álló fa életképszerű megidézése lehet a vallomás burka; avagy — a Hiú sóvárgásban a pacsrta—pelikán párhuzam. „Én-életképnek” nevezi *Keresztury* Aranynak ezt a versfajtáját rendkívül találóan,²² s hozzátehetjük azt is: egyik legaranyjásosabb műfaj is ez. Látszólag teljes hagyományhűséggel jellemzi ezeket az „allegóriákat”, amelyek éppen erősen egyénitett, személyes jellegükkel különböznek a kortársak, majd utódok hasonlóitól (például *Tompáéitól*); s ugyanakkor ez az egyénitett teszi ezeket *Reviczky* példázatszerű költeményeinek közvetlen elődjévé (*Az óáz panasza; Pálma a Hortobágyon* stb.) — s mindkettőjüket *Ady* egy jellegzetes megnyilatkozása formájának őseivé (*Hortobágy poétája; A szívárvány halála* stb.). De nemcsak az 50-es verseknél figyelhető meg ez a rejtőzködő, objektíváló líraiság, hanem pályája kezdetén is (*A rab götya, A tudós macskája*) — s hasonló módon a pálya delelőjén, alkonyán is (*Naturam furca expellas ... ; Tamburás öreg úr; Öreg pincér, Vándor cipő* stb.). A „bölcös öregúr”-hang és szerep — ahogy *Németh László* nevezi²³ — ugyanannak a „különös, szemérmes, elszemélytelenedésre és lírai kitarulkozásra egyformán vágyakozó lelkiállapotnak” a terméke,²⁴ mint amely éppen egy tárgyi momentum: a gyermekkorban csúriben felkötött tőkharang emléke ürügyén tud komplex módon kifejeződni.²⁵

¹⁷ KERESZTURY Dezső: „S mi vagyok én ...” *Arany János 1817—1856*. Bp. 1967. 322., 329., 337.

¹⁸ Levél *Tompának*, 1854. október 18-án. „Én azt mondom, e harmadfél esztendő ölte meg az én kedélyemet” — írja ugyanebben az évben, szintén *Tompának*, esetelve idegenségét Nagykorúson, temetőből sétált. S e harmadfél évből kilenc és fél lett, mire elkerült innen. — Vö. „Fatális szenvedő állapot” emlegetésével; „Fátumom ez” ... „mely leláncolva tart” (*Szilágyi Istvánnak*, 1859. január 8.-án).

¹⁹ Levél *Lévay Józsefnek*, 1853. május 28-án.

²⁰ NÉMETH G. Béla: *Arany János*. Kritika 1967/1. sz. Mű és személyiség. Bp. 1970. 22.

²¹ SÓTER István: *Nemzet és haladás*. — *Irodalmunk Világos után*. Bp. 1963. 194.

²² KERESZTURY Dezső: i. m.

²³ NÉMETH László: i. m. 33.

²⁴ KERESZTURY Dezső: i. m. 250.

²⁵ A vers komplexitásáról I. HANKISS Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Kritika 1967. 12. sz. 14—27

3. Az epika líraiságának, illetve a líra tárgyiaságának ezek a példaként kiemelt vonásai, egyben Arany János-i jegyei már utalnak a műfajok, hangnemek adott hagyományainak rejtett határátlépéseire is. Arany mindig, minden tekintetben, s így esztétikai vonatkozásban is tiszteltben, szem előtt tartja az adott „normákat”, „szabályokat”, „követelményeket”, s messze-menő hűséggel igyekszik önmagát, hajlamait e tárgyi kívánalmak alá rendelni. Mégis, miközben kifogástalanul kitölti a meglévő kereteket, alkalmazza a meglévő eszközöket, — akarva-akaratlan szét is feszíti, egyeníti, illetve megújítja azokat, — alig észrevehetően deformálja.

Ha eddig az epikán, azaz lírán belül megmutatózó szubjektív jegyeket említettük, most az epika és líra között álló művekre hívjuk fel a figyelmet. Arra, hogy milyen gyakori Aranynál az az eset, amikor egy-egy műve pontosabb meghatározásánál nem egy-, hanem két-, sőt háromféle esztétikai megjelölést is alkalmaznak. Az, amikor a klasszikus esztétikai kategóriák csupán jelzőként, megközelítésként s heterogén elegyítésben, határaitak elmosva alkalmasak a mű jellegének körülírására. „Rapszódiaszerű, változatos versformájú, epikus építménynek is tekinthető” — írja Sötér a 48-as versekről.²⁶ „Különös elégikus neme az ódaiságnak” — fogalmazza meg óvatosan Horváth János Az új görög dalnok hangvételének jellemzését.²⁷ „Humoristico-satirico-allegorico-comicus valami” — írja maga Arany Az elveszett alkotmányról Szilágyi Istvánnak.²⁸ Máskor így postázza a Vojtina leveleit:

„... küldök önnek a lap *humoristico-satirico-critico-satiricus* részébe valamit”.²⁹

S a Vojtina *Ars poeticájáról* Tompának így vall: „kezdettem vala egy *humoristico-didaktikus* művet, quasi *ars poeticát*”.³⁰

„Arany ... a tárgyas jellegű hőskölteménytől az erősen lírai színezetű verses regény felé” közeledik ...”

— állapítja meg Tamás Attila A nagyidai cigányok, Buda halála, Toldi szerelme közös vonásait figyelve.³¹ S a példákat szaporíthatnánk.

4. Már az epika és líra között álló műveknél, a műfaji jegyek heterogén keveredésénél is feltűnhet a „humor” (szatíra, komikum) ismétlődő felbukkanása. Különös hangsúlyt kap nála a humorfogalom, Arany János-i hangsúlyt. S ez a fajta „cukrozott epe” nemcsak a groteszk elemek megidézését jelenti (A nagyidai cigányok; Bolond Istók stb.), hanem a kesernyés derű tragikus és szubjektív színezetét is, az ironia, szatíra önróniába, marcangoló öngúnyba történő átváltását, sokszor a kritika — önkritika alig-elválaszthatóságáig (Sárkány; Arkádiában éltém stb.) E sajátos hangvétel mélyén ismét az önmaga tárgyiasításának törekvése, illetve a tárgyi közegben közvetlen kitarulkozás vonása együttesen húzódik meg. Arany személyisége, emberi vívódásai mélyéről fakad ez a „humoros” hang, mely Arany János-i árnyalatában süríti „mandátumos költő” és „magános lírikus” kettősségét, kettő közt vívódását, mindkettő vállalását — az „erkölcsi személyiségteremtésből fakadó költészet”-e mélységeit.

5. Ez az átélte történelmi időszakból, személyiségből, a kialakított magatartásból fakadó „szemérmesség”, rejtőzködő kitarulkozás, a kibontakozás, komponálás „Arany János-i” jellege mutatkozik abban is, hogy műfordításai a szokottnál nagyobb mértékben személyesek. Ez a legkötöttebb, legszigorúbban meghatározott költői akció: egy-egy mű pontos, hű átültetése Aranynál e pontosság és hűség teljes tiszteletben tartásával, a teljes tárgyi hűséggel együtt legtöbbször önmagához való hűséget is jelent. Horváth János veszi észre azt, hogy hamisítatlan egyéni hangja először Byron-fordításában hallatszik tisztán, Az új görög dalnokban.

„Mintha itt nemcsak a tűz, hanem az árnyék is lobogna; a rezignáltság is lírai eréllyel jelentkezik, a szégyen, harag, elkeseredés meg-megújuló mozdulataival. ... mind szemléleti, mind gondolati anyagát nézve tömöttebb, gazdagabb, kifejezésében is szűkszavúbb, feszültebb (Byronnál).”³²

Kiemeli azt is, hogy a „nem-lírikus” Arany

„éppen a lírában üt meg új hangot s éppen fordításban. Ilyenre ... példája nem volt, s benne ... saját tanítványának látszik”.

²⁶ SÖTÉR István: i. m. 185.

²⁷ HORVÁTH János: i. m. 376.

²⁸ Levél Szilágyi Istvánnak, 1847 nagypéntekén.

²⁹ Levél Szilágyi Sándornak, 1850. október 21-én.

³⁰ Levél Tompának, 1861. augusztus 25-én.

³¹ TAMÁS Attila: i. m. 65.

³² HORVÁTH János: i. m. 376—377, 379.

Németh G. Béla megerősíti Arany Byronhoz való kapcsolatának ezt a személyes jellegét.

„Nem Byron tette érzékennyé a romantikára; lappangó romantikája, gyötrő ambivalenciái tették érzékennyé Byronra, a tépett sztoikusra.”³³

S Byron egy csupán azok közül a világirodalmi nagyságok közül, akiket lefordítva Arany önmagát is kifejezte ilyen közvetett, tárgyiasító módon. S nemcsak a „hamleti lélek” *Shakespeare*-tolmácsolására utalhatunk, hanem például a mesteri *Aristophanes*-vígjátékokra is, melyek — igazra lehet Németh Lászlónak — költészetében láthatatlan enjét villantják fel.

Úgy tűnik: éppen e tárgyiasságnak, kötöttségnek van felszabadító hatása. A súlyos technikai feltételek között Arany könnyedén, bravúrosan mozog, miközben önmagát is „kibeszéli”. Kisebb fordításainál is felfigyelhetünk erre a jellegre. Az „Oh! Blame not the Bard” *Henry Moore*-fordítás (Óh, ne bántsá a költőt . . .) éppúgy önvallomásízü, mint *L. A. Frankl* kiválasztott verse, s róla írott recenziójában is kiemelt részlete: „Egy költő sem zöngé legszebb dalát el.”

6. S úgy tűnik, hogy ez a szándéktalan-szándékos tárgyiasságba öltöző alanyiség, rejtőzködő, Arany János-i líraiság a magyarázata *töredékben maradt* műveinek is, — s tovább: a „*töredékesség*” érzetének, fájdalomának, jelképes értelemben is; a maga elé tűzött eszmény el-nem-érésének, a „legszebb dalát el nem zöng”-ésnek, a „Mily kevés, amit beválték / Félbeszerbe” gyötrelmének. A befejezetlen Arany-műveknek kétféle típusával találkozunk. Egyik az, amelyiknél a mese vagy monda elbeszélését nem fűti személyes hév, üressé, érdektelenné, rutinossá válik, félbemarad. (Az *özvegy ember árvái*, *Varga Mihály*, *Csanád*, *Öldöklő angyal*, *Édua* stb.) Találunk kerek egészet is ebből a fajtából, de ezek befejezetten is a jelentéktlenebb művekhez tartoznak (*Rózsa és Ibolya*, *Szent László füve*, *Murány ostroma* stb.). Másik töredék-típus az, amikor fordított az eset. Túl közeli, túl eleven a személyesség, kibújik a tárgyi lepel alól. Ilyenek az életmű során többször visszatérő „*falu bolondja*”-témák. (A *falu bolondja*, *Kőza Bandi*, *Bóka Bandi*, — *Bolond Istók*.) A szubjektív érdekeltségről önmaga is vall (*Írányok*; *Tompának* írt levelek). S idetartoznak az öregkori félbenmaradt versek: *Hoc erat in votis*, *Örökké* stb. Sajátos átmenetet képvisel a két *Kincskereső* töredék. (Másodszor *A kincstalálók* változatban.) Az elsőben *A fülemle*, *A bajusz-féle* hangal indít (Péter — Pál emlegetése is erre az anekdotikus csúfondarosságra utal), — de az „*álom csalárdságát*” emlegetve, a remények meghiúsulásának humora a cigányok megidézésére készítő keserűség felé kanyarodhatna — s itt abbamarad. Másodszor, egészen más irányból, még meszeszerűbben, még személytelenebbül, ostorozni kívánt emberi fogyatékoságokkal indít (a három dolgozni lusta, rongyos emberrel) — de barátságuk ecsetelésénél már a Bolond Istókkal rokon torzítással találkozunk („*A barátság, mint a burján, / Az ebszóll, a bojtortján, / Szívökben eggyé fonódott*”) — elvész, nem egyértelmű többé a költő kivülállása.

Együttesen: Arany-nál a tárgy üressé válik a személyes jelenléttel telítés nélkül. Illetve az alanyi közlés elakad, ha túl közvetlen, ha nem fedi eléggé egyféle, tárgyas közeg.

7. A költői nyelv kezelésének „Arany János-i” jellegét is ez: a meglévő hagyományok tárgyi kötöttségeinek rejtett egyenítése adja. Neologizmust alig találni nála, a történelmi, népi tradícióörzésnek, a legkülönbözőbb elemek vegyítésének teremt meg sajátos személyes változatát. A nyelvet elemző tanulmányok alapján³⁴ kiemelhetjük, egymás mellé állíthatjuk ennek az egyenítésnek néhány karakterisztikus vonását. Azt például, hogy ennek az archaikus elemeket, régiségből elővett szavakat, szókötéseket, tájszavakat, népi szólásokat és a művelt nyelv „hoch-magyar” fordulatait egyként felhasználó, irodalmunk egyik „legextenzívebb” költői nyelv erejét, egyéniségét sajátos „intenzitásában” hordozza. „Intenzív”: a szavak, szókapcsolatok az adott kompozíciókban válnak jelentőssé, sokatmondóvá. Nemcsak a meglévő, elfeledett szavak használatával, hanem a meglévő, rejtett vagy elfeledett szójelentések, értelem felidézésével is gazdagítja eszköztárát. Értelemsűrítés, „zsfólo ökonómia” jellemzi. Döltbetítés szavai „mindvégig különkülön egyéni sajátosságát” jelentik. Mestere a „szó által való kacsin-tás”-nak. Mindezek a találó metaforikus megjelölések azt közelítik, ami Arany költői nyelvet megkülönbözteti más költőkéttől. S minden megkülönböztető jegyben, éppúgy, mint Horváth János „*aszu koncentrátság*”, „*erős szó-kötés*” megjelöléseiben, — az a közös, hogy a nyelv meglévő, tárgyi törvényeinek tudományos alaposágú feltárását hasznosítja, s így teszi *önkifejzésének* közvetítőjévé. Gócszerű kifejezései, kihagyásai, inverziói a modern költészet implikált asszociációira emlékeztethetnek. Beleértései, ráértései mélyén legszemélyesebb komplexumai rejtőznek.

³³ NÉMETH G. Béla: i. m. 13.

³⁴ NÉGYESY László: Arany és a magyar nyelv. MNy 1917/5.; (Arany-émlékszáma) — LEHR Albert: Arany-magyarázatok. MNy 1905—17. — HORVÁTH János: i. m.; — KERESZTURY Dezső: i. m.; — BARRÁNSZKY JÓB: i. m.

8. Végül, valamennyi említett sajátosságot ötvözi Aranynál a *ballada*, életművében játszott sajátos szerepe. Epikájáról és lírájáról elmélkedve több eltérő véleménnyel találkozhatunk a szakirodalomban. De balladáiról szólva egymást erősítik a felsőfokú ítéletek. „Nyelvének kifejező ereje balladáiban éri el tetőpontját” írja Szinnyei.³⁵ „Balladái a legnagyobb lírai remekei” mondja Baránszky Jób László.³⁶ „Arany „mintegy a balladára termett”³⁷ véli Riedl Frigyes. „Akkor emeli a balladát „magas irodalommmá, újra”, mikor „vásárian korszerűtlen műfaj volt . . . Európában” (Németh G. Béla).³⁸ Gyulai ítéletei közül legnépszerűbb s talán legmaradandóbb is az, mely szerint Arany „a ballada Shakespeare-je”. Miért éppen a ballada Shakespeare-je, s nem más műfaj? Úgy tűnik, sajátos törvényszerűségek találkozása rejlik ezen a ponton. A ballada különösen „Arany János-ivá” tudott válni, mivel Arany János számára speciálisan alkalmasnak bizonyult önmaga tárgyiasítására, s így remekek létrehozására.

Valamennyi említett sajátosságot ötvözi a *ballada*, hiszen jellegzetesen *epika és líra között* álló műfaj. Éppúgy alkalmas az *epika líraiságának* szemléltetésére, mint amennyire példázhatja a líra „epikus”, tárgyas, elbeszélő-leíró elemeken keresztül történő megnyilatkozását. Különösen akkor tűnhet ez szembe, ha felhasználjuk ebben az összefüggésben Sötér István értékes megfigyelését Arany balladáinak kétféleségéről. „Románcos”, illetve „tisztá” balladákról beszélhetünk,³⁹ fedezi fel Sötér. Az előbbieket világosabbak, „felemelő a tragikumuk” (sőt: nem is feltétlenül tragikusak: l. Rákócziné, Rozgonyiné stb.); az utóbbiak a meghasonlás, végzet drámái, ezek a homályosabbak, de a súlyosabbak, a nemesebb veretű kompozíciók is. (V. László, Ágnes asszony, Tengerihántás stb.) Voltaképpen az „epikus” — tárgyas — és „lírikus” — alanyi, szubjektív ágat is jelzi a balladák két fajtája, s vele az Arany-költészet kétféle fő áramát. Egyúttal azonban azt is, hogy ez a tárgyaság az önkifejezés sikere arányában alanyivá lesz, illetve az alanyi jelleg mindig bizonyos, választott tárgyi közegben nyilvánul meg. A „balladaiság” maga: a drámaiság, homály, szuggesztív erő fokozódása tárgyi követelményként jelenteti meg azt, ami az Arany-líra sajátos, személyes követelménye. Ezért van az, hogy amint közeledik a költő a ballada *esszenciális* megvalósításához, úgy adja benne (a „tisztá” balladákban) saját életműve, líraisága, személyessége, „Arany János-i” volta esszenciáját is.

(Arany) „Maga a balladai ér, a bánya, honnan e kincsek napvilágra jöttek, a balladákat termő erő a költő lelkében rejlik”

— így sejtí Voinovich Géza.⁴⁰

„Balladáinak jellemvonásai nem külsők, hanem szervesek: balladáinak sajátosságai Arany sajátosságaiból nőttek ki”⁴¹

— erősíti meg más oldalról Riedl. S hozzátehetjük: ha Arany általában „a szerkezet megalkotására fordítja” . . . „a műgondnak legnagyobb részét” (vö. „nálam főként a *compositio*ban van a poézis”), akkor valóban „A ballada sajátos költészete” az, amely kifejezetten „a kompozícióban rejlik”, ahol „Néhány láncszemből az egész láncot kell megsejtenünk”.⁴²

A balladákban, s különösen a „tisztá balladákban”, ahol „fokról fokra halványulnak az események”,⁴³ annyira, hogy „ha elhagyod a történetet, még mindig megmarad a lélek gyötördő homálya” (Németh László)⁴⁴, tárgyi követelménynek lehet tekinteni azt, hogy

„nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelmvilágra, nem a szomorú történeteket, hanem annak tragikumát fejezi ki”

— ahogy maga Arany fogalmazza meg Szász Károlyról írt bírálatában.⁴⁵ — Így együttesen: az Arany-balladák, — s főként a „tisztá balladák”, maga a bennük megtalálható Arany János-i balladaiság különösen alkalmasnak mutatkozik arra, hogy összegezzük és lezárjuk mindazt, amit elmondhatunk a kompozíció szerepéről Aranynál; s egyúttal az egyes művek kompozícióinak és az egész életmű felépítésének analógiáiról.

³⁵ SZINNYEI Ferenc: Arany János. 1909. 113.

³⁶ BARÁNSZKY JÓB László: i. m. 89.

³⁷ RIEDL Frigyes: Arany János. — Újra kiadva: Bp. 1957. 214.

³⁸ NÉMETH G. Béla: i. m. 18.

³⁹ SÖTÉR István: i. m. 208. 212.

⁴⁰ VOINOVICH Géza: Arany balladaköltészetéről. Bp.-Szle. 1917. 351.

⁴¹ RIEDL Frigyes: i. m. 225.

⁴² Uo. 238.

⁴³ VOINOVICH Géza: i. m. 347.

⁴⁴ NÉMETH László: i. m. 29—30.

⁴⁵ ARANY: Szász Károly bírálatá.

5. A „compositio” és a „balladai” Aranynál

Együttesen, a „compositio” elméleti oldalról, — s a balladák kompozíciója, maga a balladaiság a költői gyakorlat oldaláról az Arany-életmű belső összefüggései egyik lehetséges kulcsának, fókuszának tűnik.

A remekműből (remekművekből) érthetjük meg a többi művet és nem fordítva.⁴⁶ Hozzátehetjük azt, ami az evidenciaszerű ítéletben benne rejlik: a remekmű szerkezetéből, „kompozíciójából”, komponálási elveiből közelebb juthatunk az életmű egészének kompozíciójához, öntudatlan-tudatos komponálási elveihez; a benne rejlő törvényszerűségek felfedéséhez.

Úgy tűnik: az Arany-költészet egészében mintegy tendenciaként találhatjuk meg mindazt, ami balladákban (főként: tiszta balladákban), magában a balladaiságában beérik, esszenciálisan jelentkezik. Azaz: meg is fordíthatjuk: szinte semmi olyan nincs a balladákban, ami ne világítana rá egyúttal az életmű egy-egy jelentékeny belső összefüggésére, egyben karakterére, az „Arany János-i” jellegre, annak törvényszerűségeire, egyben történelmi, személyi, — irodalomtörténeti fejlődése, helye lényegére.

1. Az egész Arany-életmű mélyén ott feszül az a *problematika*, amely legtisztább, legtragikusabb formában a balladákban jelenik meg: az *egyén harca a sorssal*, „*fátumával*” szemben és elbukása ebben a küzdelemben. A személyiség mélyén zajló, titkolt, elfojtott vívódás, vergődés; sokszor „önbüntetesként” beteljesedő elkerülhetetlen végzet. (Itt epikájával kapcsolatosan utaltunk erre a találkozópontra, egyúttal életének arra a szakaszára, amely mintegy drámai csomópontként sűríti e konfliktus személyi hátterét: az 50-es évekre.)

2. A *történelmi, népi hagyományhűségnek* s e tradícióörzés egyediségének is kitűnő példái a balladák. A nemzeti múlt, a népi hagyomány, hiedelemvilág nagy ismerője, tisztelője nyilatkozik meg itt — mint életműve valamennyi, legjobb alkotásában. Ugyanekkor a szinte aggályosan megbízható tárgyi hűség a legteljesebb, legmaradéktalanabb személyes azonosulást is jelenti. Elmondható balladáiról, s főként „tiszta balladáiról” az, amit *Horváth János* a *Toldi* esetében jegyez meg: „Mintha a névtelen, a költő nép magasodnék benne *egyénné*.” De meg is fordíthatjuk: az, és éppen az, ami *Arany Jánosban* a legszemélyesebb, ebben a „névtelen, költő nép” közegeben tud kitűnően tárgyasulni. Mert, ha beszélhetünk a történelmi, népi hagyomány Arany-féle életre keltéséről, akkor hasonló hangsúllyal fedezhetjük fel ezek „aranyjánosítását”. S itt összefonódik a személyesítés a „modernizálással”, például abban a jegyben is, amit nem véletlenül *Babits* fogalmazott meg az egész életmű viszonylatában:

„Aranyt, amint a saját múltja folyton üldözi, úgy üldözi örökké fájának múltja is: az ő költőzete valóban az egész múlt erdője.”

3. A *történelmi, népi és személyes sors*, múlt átélésének, drámai tárgyasításának ez a találkozása (ismét életmű-tendencia, mely sűrítődik a balladákban) optimális lehetőség egyben a „nemzeti („mandátumos”) *költőszerep és magános lírikus személyiség* kettősségének⁴⁷ feloldására is. Balladái (és főként tiszta balladái) ismét mintái lehetnek annak, hogy a legteljesebb Arany-művek akkor fogannak, amikor személyiségét egy-egy hős, egy-egy konfliktus formájában tárgyasíthatja, „szerepesíti” (l. *Toldi*), illetve, amikor egy-egy hőst, egy-egy szerepet teljesen individualizálhat, személyesíthet. Nép-nemzeti epikus és lírikus (és balladaköltő) voltát, e formák korszerűségét éppen személyessége, etikus egyénisége teszi hitelessé, ez biztosítja.

4. Példa értékűek a balladák abban a tekintetben is, hogy a népies, történelmies *környezet, háttér, táj, díszlet* stb. mint szerveződik Arany belső világának, vívódásainak színterévé. Mint szűnik meg „tárgyas” valóságában, azaz mint tűnik át e tárgyaságból alanyi jelentőségűvé. Ahogy a történetyszerűség „néhány láncszemé” zsurorodik, s így válik súlyosabb jelentőségeket sejtetővé, úgy a többnyire szintén csak jelzett, egy-egy mozzanatban felvillantott tér, idő, időjárás stb. is átvitt értelművé magasodik, rendkívüli hangsúlyt kap. (A „Jó Budavár magas tornyán” „csikorgó ércakasz”-tól a *Tengeri-hántás* „Hűvös éj lesz, fogas a szél!” közbevetéséig.) Része lesz csupán a „szinte észrevehetetlen eszközökkel élő légkörteremtés”-nek.⁴⁸ A mű egésze „Egy hangulatba, egy képbe olvad”.⁴⁹

5. Mindez Arany költői nyelvének, a már kiemelt sűrítőkézségnek, egyszerű eszközökkel megidézett sokszólamúságnak jelenlétét is feltételezi. Ismét, éppen a balladákban (s főként a tiszta balladákban) válhat nyilvánvalóvá, hogy a fent említett sajátságok együtteséből terem

⁴⁶ BONYHAI Gábor: A Szarvas-ének szerkezeti elemei. *Kritika* 1968/1. sz.

⁴⁷ NÉMETH G. Béla: i. m.

⁴⁸ KERESZTURY Dezső: i. m. 230.

⁴⁹ VOINOVICH Géza: i. m. 347.

ez a nyelvi szuggesztivitás. A töprengő, vívódó történelmi, népi és saját sors démonaival együtt vívódó, kettősségeivel küzdő személyiség az, akire érzetek és gondolatok sokféleségének intenzív, együttes átélése jellemző, s aki így a modern implikált asszociációhoz hasonlított értelem-sűrítésekkel; a ballada műfajához annyira illő drámai, homályos, szaggatott tónussal; s a mű egész polifóniájából fakadó, szintén jelentéseket közvetítő szünetekkel, súlyos csendekkel, zeneiséggel tudja érzékeltetni, körvonalazni, sejtetni csupán mondanivalói, művészi lehetőségei távlatait.

Mint az Arany-életmű egésze s mint balladái — úgy ez a felsorolás is — nem a kimerítés, hanem csupán a jelzés lehetőségeivel él.

Végezetül két egyszerű ítéletben összegezzük a gondolatmenet lényegét. Aranynak az a törekvése, mely szerint „nem az egyes helyekért, hanem a *compositió*ért dolgozik”, legkövetkezősebben a balladákban, tiszta balladákban valósul meg, ahol tény helyett a jelentés, részhatás helyett az összhatás lép előtérbe. Ugyanakkor viszont a *balladák kompozíciója*, maga a *balladaiság* az egész életmű „kompozíciójának”, a komponálás „Arany János-i” karaktervonásainak s e vonások keletkezésének, okainak is egyféle kulcsát jelzi. Befejezésül mindezt egyetlen költői villanás felidézheti. Arany egész világát, költészetét, sorsát, személyiségét, „kettős ihlettségét”⁶⁰ töményíti három balladai sora, egyetlen „balladás” tája:

Csupán a fűzlevél zizeg,
Hab háborog,
Szellő sziszeg.

Széles Klára

⁶⁰ KERESZTURY Dezső: i. m. 214. „Minden igazán nagy művét az jellemzi, hogy a költő egyforma erővel merít ihletet a tárgyból, s hatja át azt a maga ihletett személyességével. Ezt a kettős ihletettséget megtaláljuk már legszebb korai műveiben.”

Szilágyi Ferenc

FAZEKAS MIHÁLY ISMERETLEN VERSE

A *Lúdas Matyi* írója nem tartozott nagyon termékeny költőink közé: műveinek szövegkritikai kiadása mindössze 72 versét tartja számon.¹ Éppen ezért különös figyelmet érdemel minden eddig ismeretlen, fölfedezetlen költeménye.

Egy idáig kiadatlan versét a prágai Egyetemi Könyvtárban található Kubelik- (Széll-) gyűjtemény 90. számú kötete őrzi, amely mikrofilmre fölvéve megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában is.² A verset tartalmazó kötetre Klaniczay Tibor *Sokféle* címmel hivatkozott, s első ismertetőjeként így írta le: „8-rét, papír kötésben; 287 számított lap, utána néhány sztlan [= számozatlan] lev. [= levél]. A kézirat 1829-ben és 1833-ban megjelent folyóiratszámok vannak hozzákötve. A fenti cím a kötésen olvasható; a kötés előtét-lapon pedig ez a bejegyzés látható: »Néhai I. I. [valószínűleg: „T. T.”, azaz: „Tiszteletes”, ill. „Tekintetes”] Farkas Sándor után Balogh Péteré«. A kéziratot a XIX. század első harmadában írhatták össze. A 213. lapig csak latin szövegeket és magyar prózai jegyzeteket tartalmaz, innen kezdve azonban a korabeli diákköltészet jellemző termékeit őrzi, köztük Mapes Kortsma-dal-át.”³

A gyűjtemény összeírójáról, illetőleg az összeírás helyéről a kötetből nem sokat tudunk meg; a 212. lapon ez a bejegyzés olvasható: „Az eddig valókat F. Bányánn irtam 1829-ben. Septem-ber és October Hónapokban.” F. Bányá bizonyosan azonos a Szatmár megyei Felsőbányával: a kötet tartalma is arról tanúskodik, hogy Kelet-Magyarországon írták össze.

Az Akadémiai Könyvtárban levő mikrofilm a kötet latin nyelvű anyagát nem tartalmazza, de a magyar nyelvű szövegek alapján is következtethetünk a „Sokféle” összeírójára. A kötet a 212. laptól a 253. lapig vegyes versanyagot tartalmaz: *Szóbeli játék* címmel tréfás szójátékot, *A' Házasságra vezető Kereszt út* címmel évődő-gúnyos házasságcsúfolót, majd *A' Magyar Országra utazó Olasz' Dalát*: egy gúnyverset az élelmes olasz kereskedőkről. Ez után következik Mapes oxfordi kanonoknak XIII. századi latin „*Kortsma-Dal*”-a s azonos versmértékű magyar fordítása. Ezt szintén közkezdvelt tréfás diákversenek követik: *A' forró levebbe dögölt légy' búcsúztatója* s *A' bús özvegy* (Megholt feleségem! Satis tarde quidem!). Egy kisebb nyelvi tréfa s egy epigramma után pedig Domokos Márton debreceni főbíró halálára (1764) írt latin nyelvű búcsúztató következik: *Epitaphium Martini Domokos a quodam Anonymo cpositum* [= compositum] (245–251.).

A következő oldalon olvasható *Ügyészi észrevétel* című anekdota a másolás időpontjára nézve nyújt tájékoztatást: „Sz. H. M. Társ. [= ? Magyar Társalkodó] 1834–2^{ik} félv. 88.” (252.) Ez után a 253–274. lapon újabb verssorozat következik, ezzel a címmel: *Néhány Darabok a' „Doromb”-ból*. Összesen kilenc, többnyire tréfás eredeti versből, illetőleg versfordításból áll ez a fejezet (253–277.), utána egy másik hosszabb egység kezdődik, ezzel a címmel: *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendáriom a' Szalontai Egyházi Megyére nézve az 1836-dik szökő Esztendőre*. Ennek anyaga után csupán két vers található még a kézirat gyűjteményben: *Igy énekelt egy Német Asszony a' Békési Vásárban* (az „Olasz' Dalá”-hoz hasonló, komikus nyelvbotlásokkal tarkított monológ szerű előadása annak, hogyan használta ki a német asszony az emberek szorultságát az 1838-i nagy pesti árvízkor (284–286.); ez után következik a kötet utolsó darabja: a Fazekas Mihály nevével jegyzett vers, a következőképpen:

¹ L.: Fazekas Mihály összes művel I–II. Sajtó alá rendezte JULOW Viktor és KÉRY László. Bp. 1955.

² MTAK Mikrofilmtára: A 161/VII. STOLL Béla bibliográfiájában (A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája [1565–1840]. Budapest, 1963. A továbbiakban: STOLL) a 760. szám alatt.

³ MTA I. OK VII. [1955] 434–435.

Mundus vult decipi, decipiatur ergo.

Hogy Megváltónk eleget tett
'S itt lent mindent elvégezett;
A' mit vállalt ő magára
Az emberiség' javára:

Míg kimutatná Attyának
Érdemét áldozatjának
Mint jól nevelt fiaira
Ezt bizta tanítványira:

Ti majd szélyvel oszoljatok
'S minden népet tanítsatok,
Az isteni tiszteletre
És költsönös szeretetre; —

De hát az ördögök feje, —
Midőn megtörvén ereje,
És minden hatalma itt fent
Örökre poklába le ment, —

Szolgálatjában felhízott
Tanítványira mit bizott?:
A' felső sor foglatja —
Deák nyelven azt mutatja.

Az az, minthogy a' tudatlan
Nép setében örömet van:
Azt vakítani is örökké
Tegyék kötelességekké,

Hogy tsak ötet 's öket félje
A' tisztán nézőt gyűlölje. — —
Nem kell hát sokat vi'gálni,
Igen könnyű kitalálni,

Kik Jézus' tanítványai
És kik Belzebub' szolgái
Amazok mindent tanítanak,
Ezek meg mindent vakítanak.

Fazekas Mihály

A kötet utolsó harmadáról, a 253—287. lap anyagáról Stoll Béla ezt mondja bibliográfiájában: „Másolatok nyomtatásban megjelent kötetekből: a »Doromb«-ból, a »Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium«-ból (1836) és másokból.”⁴

Ha ez így volna, s a kötet 253. lapjától másolatok következének nyomtatásban megjelent írásokról, akkor Fazekas verséről is azt gyaníthatnánk, hogy nyomtatásban már megjelent valahol, csak mindeddig nem került bele a kötetekbe. A tüzetesebb vizsgálat azonban másról győz meg.

„Doromb” címmel létezett ugyan egy debreceni időszakos kiadvány, ennek azonban csupán egyetlen, 1861-i példányát találtam meg könyvtárainkban.⁵ Elvileg elképzelhető, hogy Debrecenben már az 1830-as években is létezett egy *Doromb* című helyi kiadvány, valószínűbbnek látszik azonban, hogy a másoló által említett *Doromb* egy kéziratossági kiadvány gyűjtemény elnevezése volt. Ezt erősíti meg a kötet következő szakasza is: *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium* ugyanis nem létezett: a sajtótörténet sem tud róla, de maga a fejezet szövege is elárulja, hogy itt n a p t á r p a r ó d i á v a l van dolgunk, nem pedig valamelyik korabeli

⁴ L.: STOLL: i. m. 377.

⁵ „*Doromb* pengetik többen. Kiadja TELEGDI Lajos. Ára 5 új kr [= krajcár].” Az utolsó (24.) lapon ez a kolofon található: „Nyom[tatódott] Debreczenben, Okolicsányi és Társánál, 1861.”

kalendárium tartalmának kivonatos másolatával. *Közhasznú és Mulattató Hazai vagy Nemzeti Kalendárium* címmel 1814-től Trattner Mátyás és Károlyi István nyomdája adott ki egy szép-irodalmi anyagot is tartalmazó igen népszerű naptárt: voltaképpen ezt utánozta nemcsak címében, hanem szerkezetében és beosztásában is a *Sokféle összeírója*, amint ez az egybevetésből kitűnik. A Trattner—Károlyi-féle *Közhasznú és Mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium* (a naptár alkalmanként ilyen címmel jelent meg) 1836-i kiadása a korábbi évek gyakorlatának megfelelően „Emlékeztető kérelem”-mel kezdődik: „Nemzeti kalendáriumunknak h u s z o n k e t t ő d i k é v i f o l y t a t á s á t n y ű j t j u k b é a ’ t i t l. Olvasó Közönségnek 1836ra is, mely ekkoráig mind a’ két magyar Hazában megkülönböztetett kedvezéssel fogadtatott. Ez által buzdíttatván, jövődöben is, kettőztetett iparkodással azon fogunk igyekezni, hogy Olvasóinknak . . . válogatott kiszemelt h a s z n o s é s m u l a t t a t ó darabjainkkal, meny-nyire a’ hely’ szűke engedendi, kedveskedhessünk.”

A kéziratot kötet *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárioma* hasonló „Emlékeztetés”-sel kezdődik: „Egyházi kalendáriumunk’ szerkeztetésére az ok indított, hogy az Egyházi Almanach (melyet nagy munkával, határt haladó szorgalommal [= szorgalommal], tsak a’ Szalontai Tractus’ feljegyzésében is, 11 hibákkal helyeztettek Vetsei Jó’sef, Gyikó János, és Jakab Antal Urak) híjjányai kipótolta’sanak, melyben a’ tsupa száraz számok- ’s neveken kívül semmi irva nem találtatik; nem közzetettvén a’ RCath. és Unitusok’ szokása, kik egyebek között a’ Kalendáriomot is Schematizmusokhoz szokták kaptsolni.

Hogy ha m. a. az első évi munka híjjános, pótolja ki azon ajánlásom, hogy a’ következő időben tökéletesíteni fogom. — Magamat a’ TT. Egyház’ kegyességébe ajánlom, ’s pártfogol-
tatni esdeklem

a’
Szerkesztő.”

A naptárparódia a következőkben is híven követi a Trattner—Károlyi-féle kalendáriumot: az *Emlékeztető kérelem* után a náluk kapható könyveket sorolják fel, így többek között a *Csudálatos Állatok kabinetje* című képes természetrajzi könyvet, amelyet az *Egyházi Kalendárium* is meghirdet, megfelelő aktualizáló, satirikus céllal: „*Tsudálatos állatok kabinetje*, az, az mikor a’ Debreczeni Distr. [= Districtualis] Tábla’ betsületbeli tagjai: Reviczki, Porosz-lai Fridrik, Ravaszdi, Soreli (?) Egei egy Companiában vagynak.” (278.)

A Trattner—Károlyi-féle *Közhasznú kalendárium* 1836-i kiadása „A’ Felséges uralkodó Austriai Ház”-nak, a „Magyar Országi Egyházi Méltóságok”-nak, a „Prókátorok” pesti laká-sának és a „Tekintetes Nemes Vármegyék”-nek ismertetése után „Külömbfélék” című fejezetben anekdotákat s szépirodalmi anyagot közöl: Ányos, Berzsenyi, Vitkovics, Vörösmarty stb. verseiből.

Ezt a beosztást követi az Egyházi Kalendárium összeállítója is, amikor „Rendek és Ország-Bároi”, „Követek”, „Tractuális Prókátorok” stb. cím alatt az egyházmegye személyiségeit veszi tollhegyre.

Az előadottak alapján kísérletet tehetünk arra is, hogy meghatározzuk: ki lehetett a „Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium” összeállítója, illetőleg szerzője.

A tartalmi, tárgyi vizsgálatok afelé mutatnak, hogy — legalábbis a kötet egy részének összeírója — azonos lehetett a gyűjtemény egyik birtokosaként említett Balogh Péterrel, aki-ben viszont az azonos nevű későbbi szuperintendens fedezhetjük föl; ez a Balogh Péter a Szatmár megyei Nábrádon született 1792-ben, a debreceni református kollégiumban tanult, majd Karcagon lett iskolaigazgató, Pesten a királyi táblán jegyző, s rövid bécsi tanulmányút után 1822-ben a nagyszalontai gyülekezet hívta meg lelkészének. Nagyszalontai hivatalát több évtizedig viselte: 1832-ben esperessé választották, míg végül a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense lett Debrecenben.⁶ Személye egyébként Arany János életrajzából is ismeretes: 1831 tavaszán őhozzá folyamodott a szalontai diákköltő az akkor „vacantiában levő preceptor-ság eránt . . .”, s 1836-ban a színészkaland után ugyancsak nála kopogtatott be állásért.⁷

Mint láttuk: a gyűjtemény első, latin nyelvű részéről azt jegyezte be a kötet összeírója, hogy a Szatmár megyei Felsőbányán másolta le 1829-ben. Szatmári származása és rokonsága révén Balogh könnyen elvetődhetett Felsőbányára, de sokkal fontosabb az összeíró személy-azonosításában az a körülmény, hogy a kéziratot kötet tréfás, satirikus „Egyházi Kalendáriumát” „a’ Szalontai Egyházi Megyére nézve” állították össze 1836-ban, tehát akkor, amikor Balogh Péter a szalontai egyházmegye esperese volt. Hogy esetleg ő lehetett a kötet összeírója, illetőleg a kalendáriumparódia szerzője, az a gyűjteményből is kitetszik: a 280. lapon például

⁶ L.: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891.

⁷ L.: VOINOVICH Géza: Arany János életrajza I. Bp. 1929. 27. és: SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 141. Ifüz. 36. sz.

a *Planéták* tréfás felsorolása így kezdődik: „Jupiter . . . Balog Péter.” (Mivel mint esperes, ő volt az egyházmegye feje.)

Ezzel kapcsolatban fölmerülhet az a gondolat is, hogy mégsem közvetlenül Balogh, hanem valamelyik beosztottja — talán a korábbi tulajdonosként említett Farkas Sándor — volt a „Mulattató Egyházi Kalendárium” szerzője: ámbar annyi öniróniát megengedhetett a szalontai esperes is, hogy önmagát az istenek fejének, Jupiternek tegye meg. Szerzősége ellen inkább még az szólhatna, hogy a tréfás kalendáriumparódia írásakor, 1836-ban már negyvennégy éves volt, s az ilyen kéziratos gyűjteményeket inkább diákkorú fiatalemberek szokták összeírni: ez azonban nem kizáró ok, különösen ha tudjuk, hogy már 1829-ben megkezdődött a kötet egybeállítása. S a mi szempontunkból lényegében csak az a fontos — s ez vitathatatlan —, hogy a debreceni szuperintendencia egyházmegyéjében: a szalontai esperességben írták, illetőleg másolták a gyűjtemény anyagát. A „Mulattató Egyházi kalendárium” satirikus aktualizálásaira az „égi jegyek” magyarázatát idézzük:

„Magyarázatja az Égi Jegyeknek:

Kos : Böszörményi.
Bika : Csere.
Kettős : A' két Benéts (?)
Oroszlán : Sófalvi.
Szűz : Pálfi Mihály.
Mérték : (t. i. ittze): Szarka. Continens pro re. cont.
Scorpio : Szendreiné.
Nyilas : Soltész.
Bakk [!] : Szabó.
Vízöntő : (de borból) Szilágyi.
Halak : Öreg Váradi és Lénárt, — mert hal vérűek és juhtemperamentumuak.” (280.)⁸

Ennek a „Mulattató Egyházi Kalendárium”-nak függelékeként található a kötetben a „Német Asszony nótája”, s ezt követően Fazekas Mihály verse. Akár a satirikus kalendáriumparódia anyagába is beletartozhatnának, hasonlóan a Trattner—Károlyi kalendárium szép-irodalmi szemelvényeihez.

Mindenesetre a kötet keletkezésének külső körülményei: az, hogy alkalmasint a Debrecenben végzett Balogh Péter szalontai lelkész és esperes (vagy valamelyik lelkésztestvére) állította össze, megerősítheti a gyűjteménybe Fazekas Mihály neve alatt fölvevett vers hitelességét; Fazekas, aki 1801-től a Kollégiumnak, majd 1806-tól a városnak is perceptora (pénztárnoka) volt,⁹ mindenképpen kapcsolatban lehetett a szalontai egyházmegye lelkészével, hiszen hivatala egyházi teendőkkel járt együtt. A szalontai esperesnek, illetőleg az egyházmegye lelkészeinek is meg kellett fordulniuk hivataluknál fogva Debrecenben, tehát könnyen hozzájuthattak Fazekas verseihez.

A következőkben tartalmi és stiláris tekintetben kell mérlegre vetnünk a verset.

A jellegzetes oktató költemény a kor irodalmi szokásának megfelelően egy közismert szállóige, velős mondás mondanivalóját bontja ki versben. A címül választott szállóige végső fokon talán Sebastian Brant (1458—1521) kiváló német humanista írótól származik, s azt jelenti: „A világ azt akarja, hogy megcsalják — hát csalják meg.”¹⁰

A *Narrenschiiff* szerzője, a kiváló satíraíró maga is az egyházi visszaélésekre alkalmazta szállóigévé lett szentenciáját az előreformáció korszakában. Úgy tűnik, hogy Fazekas, aki sógorával, a Debrecenben lelkészkedő Diószegi Sámuellel együtt, a maga felvilágosult racionalizmusát viszonylag könnyen össze tudta egyeztetni a felvilágosodás sok haladó gondolatát befogadó protestantizmussal¹¹ (lásd a vallási tolerancia kérdését, a fiziko-teológiai szemléletet), itt mintha a Martinovics-mozgalom bukása után megerősödött katolikus visszahatás ellen emelte a szót, amely pl. a II. Ratio Educationisszal a protestáns autonómiát ismét veszélyeztette.

⁸ A névsorban szereplő *Szilágyi* nem lehet azonos Arany János barátjával, a szalontai rektorral, mivel az csak 1842-ben került a helységbe.

⁹ L.: JULOW Viktor: Fazekas Mihály. Bp. 1955. 148., 151.

¹⁰ MARGALITS Florilegiuma nem említi a szólás forrását; Révai Nagy Lexikona (Bp. 1916.) szerint Sebastian Brant 1494-ben megjelent *Narrenschiiff*-jében már megvan németül, így: „Die Welt die will betrogen syn.” A lexikon szerint különben: „Közhiedelem szerint Paracelsus mondta először . . .” Egy újabb idézetgyűjtemény a német reformáció írójának, Sebastian Francknak (1599—1642) tulajdonítja: ő használta volna először latinul *Paradoxa Ducenta Octoginta* című munkájában, 1542-ben. (L.: Thomas Benfield HARBOTTLE: Dictionary of Quotations [Classical]. New York é. n.) Akár Branttól, akár Francktól származtatjuk a szentenciát, mindenképpen az egyházkritika légkörében született meg, akárcsak Fazekas verse, amelyet intonált.

¹¹ Arra nézve, hogy a felvilágosodásnak Magyarországon a protestánsoknál volt legtermékenyebb talaja, l. George BARANY: Hoping against Hope: The American Historical Review. 1971. 336.

Vallási keretek között, a bibliai történetek fogalomvilágánál, jelképrendszerénél marad, amikor „Jézus’ tanítványai”-val „Belzebub’ szolgái”-t állítja szembe: tekintetbe kell azonban vennünk, hogy oktató, felvilágosító versét vallásos hitben nevelkedett közönségnek szánta, s így természetesen az ő fogalmi rendszerükhöz igazodott; de magának Fazekasnak a világ-nézete is konzervatívabb lehetett, mint barátjának, Csokonainak materializmussal színezett deizmusa.

A bibliai stílusú példázatban egyik „kulcsszó” a „Jézus’ tanítványai”, a másik a „Belzebub’ szolgái”: az igazi és az ál próféták; a Krisztus „Szólgálatjában felhízott”, a „tudatlan Nép”-et „setét”-ben tartó, sőt „vakító” tanítványok elitélésében a felvilágosodás hiva beszél — s e tanítványokon aligha érthetünk mást, mint a klérus egyes vezetőit, a felvilágosodás ellenfeleit.

Fazekas nemes felvilágosult nézeteitől azonban távol állt a felekezeti türelmetlenség, bár a „költőnős szeretet” elvének megbontóit s az örökké „vakító”-at a protestáns olvasók első-sorban bizonyára a katolikus egyház képviselőivel azonosították. Éppen Fazekas felvilágosult humanizmusa miatt azonban, amelyet *A perzsa fejedelem* című versében is kifejezett („Minden vallás országomban tisztelgetben tartódjon.”) más magyarázat s közvetlenebb indítók keresésével is meg kell próbálkoznunk, noha Ibrányi Farkas királyi biztos debreceni működése felekezeti kérdéseket is bolygatott (panaszt tett pl. a r. kat. parókia felépítésének s a megrongálódott katolikus templom kijavításának késedelme miatt), s a békétűrő Fazekast is egy gúnyvers megírására kényszerített 1815-ben (*Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi, 1815.*)

Fazekas sógorát s társszerzőjét a *Magyar füvészkönyvben*, Diószegi Sámuel több támadás érte, amiért lelkész létére természettudományokkal foglalkozott. A gáncsoskodóknak ő maga felelt a *Füvészkönyv* megjelenését követő évben, 1808-ban kiadott prédikáció-gyűjteményében, az *Erköltsi tanításokban*.¹² A magyar felvilágosodás e jellegzetesen szép terméke szerint Diószegi a felvilágosodás (illetőleg: felvilágosítás) valóságos katedrójának tekintette a szöveget, s — a fiziko-teológiai keretein belül¹³ — a csillagászat, botanika, állattan új felfedezéseit magyarázva folytatta ismeretterjesztő munkáját a templomban. Molnár Ágnes találon írta róla: „Diószegi a Füvészkönyv megszerkesztésével nagy és értékes munkát végzett, de papi hivatását sem hanyagolta el, hiveinek igyekezett az elgondolása szerinti legjobbat nyújtani: *tanította* őket prédikációkban.”¹⁴

Prédikációs könyve bevezetőjében így magyarázta, s védte meg a maga botanikai munkásságát: „Midőnn a’ közelebb múlt esztendőkbenn, a’ Magyar Füvész Könyv’ kidolgozásábann és kiadásábann, jó Barátomnak és Atyámfiának társaságábann, vele egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam: megfordúlhatott, meg is fordult elmémbenn az a’ gondolat, hogy kiváltképpenn Ti, a’ kikhez Hivatalomnál fogva más tekintetből vagyok köteles; inkább várnátok, és örömebb fogadnátok én tölem, valamely vallásbeli dolgokat egyenesen illető munkát; mint olytat a’ melly Hivatalomtól távol jární látszik.

Engedjétek meg, hadd tegyek egy jegyzést erre a’ gondolatra!

Az igaz, hogy az én kötelességem nem a’ Füvész Tudomány tanítása: de erőssenn meg vagyok győződve, hogy átaljábann a’ Természettel való esmerkedés, a’ Vallással nem tsak szépen meeggyez; hanem annak szent tzeljainak élérésére is — t. i. a’ Teremtő esméréteré, és az ember szíve javítására — nagy segítség; és ennél fogva a’ Vallás Tanítójának Hivatalához nem illetlen, sőt az ő kötelességébe is belé vág.

Különösen a’ mi az Isten kertjével, a’ plántákkal való esmeretséget illeti: Minthogy legközelebberről a’ fáknak, füveknek és virágoknak ezerei vagynak előttünk, mellyekbenn tudálatosok az Úrnak tselekedetei, és nyilván vagynak mind azoknak, a’ kik azokbann gyönyörködnek: tehát eleitől fogva mind ez ideig, találtattak sokann a’ Vallás Tanítói között is, a’ kik ezekbenn szerettek magoknak esmérteket szerezní . . .” (I. m. 6—8.). (A következőkben Méliusz Juhász Péter és Bejthe István botanikai munkásságára hivatkozik.)

Diószegi kötete alapján fölmerül az a gondolat is, hogy a tárgyalat verset talán a lelkészi hivatást a felvilágosító tanítással összekapcsoló sógora védelmében írta meg Fazekas. Ismerve az *Erköltsi tanítások* tartalmát, amelyekben földrajzi, csillagászati, növényteni példák sorakoznak, de még a gravitációról is szó esik, könnyen elgondolható, hogy az egyházon belül is voltak ellenllábasai a kiváló növénytudósnak. Fazekas versében a „minden népet tanítsatok” kifejezésben a *tanít* ige a bibliai használatól már eltérő racionalista „fölvilágosít” jelentést kap (nem pedig hitterjesztést, térítést jelent); a vers végén szintén súlyponti helyzetben újra csak a *tanítani* ige ismétlődik, ahogy Diószegi prédikációs kötetének címében is ez az ige fordul elő. (A *Tanító* is előfordul kétszer is Diószegi előszavában.)

¹² DIÓSZEGI Sámuel: *Erköltsi tanítások*. I—II. Debrecen, 1808.

¹³ A fiziko-teológiára s hazai elterjedésére nézve I. SZAUDER József: *Az estve és Az álom keletkezése*. ItK 1961. 4. kk.

¹⁴ MOLNÁR Ágnes: *Debreceni arcok a felvilágosodás századából*. Bp. 1939. 108.

Az egész vers felfogásában az a józan racionalizmus jut kifejezésre, amely voltaképpen Fazekas egész költészetét jellemzi, s amelyre az általa írt 127. dicsérettel kapcsolatban Julow Viktor így mutatott rá: „Mennyire világias, mily tökéletesen misztika nélküli, mennyire gyakorlati-etikus szellemű Fazekasnak ez az egyetlen egyházi éneke!”¹⁵ A tárgyalt versben is Jézus, miután „itt lent mindent elvégezett”, az emberi történelmet a maga sorsára hagyja, az emberiségre bízva; a bibliai fogalmi rendszer mélyén pedig voltaképpen a felvilágosodás hívei s ellenségei ütköznek össze: s ez olyan motívum, ami félreismerhetetlenül Fazekas költészetére vall.

A költemény stílusa, verselése is összhangban van Fazekas keresetlen, természetes egyszerűségű elbeszélő stílusával: a sorok nyugodt mondatmenete, a zömökben sorvégeken záródó mondatok, a keresettség nélküli rímek s az erőltetés nélküli átívelések („felhízott / Tanítványira mit bizott?; a' tudatlan / Nép setében örömet van) Fazekas tollára vallanak. Verselés tekintetében a páros rímű 8-asok másutt ugyan nem fordulnak elő Fazekas költészetében, az ősi 8-as azonban egyik uralkodó vessora a 7-esekkel keverve. Páros rímek is fordulnak elő nála: az alexandrinusokon kívül strófazáró helyzetben, 7 szótagú sorokban:

Szintügy dologho' nyúlnak
A gyermekek, s tanúlnak.

(*Ki a boldog?*)

S ha többet nem tehettem,
Legalább kesergettem.

(*Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok*)

E strófazárások — ha más ritmust követnek is — megfelelnek a most fölfedezett vers strófa-zárásainak:

Nem kell hát sokat vi'sgálni,
Igen könnyű kitalálni...

Amazok mindent tanítanak,
Ezek meg mindent vakitnak.

A vers keletkezési idejének meghatározásához kevés támpontunk van: lehiggadt életbölcse-sége s kiegyensúlyozott stílusa azonban a késői évek felé mutat. Erre is ráillenek Julow Viktor-nak az *Exsurge cor meum* című Fazekas-vershez fűzött megjegyzései: „Keletkezési ideje nem ismert. Stílusának egyszerűsége, higgadtsága, felvilágosodott sztoicizmusa a DMK [= Debreceni Magyar Kalendárium]-ban megjelent (1819—1828) versekéhez hasonló. F. [= Fazekas] férfikorában keletkezhetett.”¹⁶

Egy kérdésre kell még csak válaszolnunk: miért nem jelent meg a költemény Fazekas életében, s miért maradt később is kiadatlan?

A vers tartalma voltaképpen mindent megmagyaráz: akár a jakobinus mozgalom bukását kísérő katolikus udvari reakció bírálata, akár a református egyház felvilágosult haladó szárnyának védelmét látjuk benne az ortodox konzervativizmussal szemben: nem lehetett alkalmas arra, hogy a ferenci abszolutizmus éveiben megjelenjék. Tartalmánál fogva csak igen szűk körben válhatott ismertté, s a szalontai *Közhasznu és Mulattató Egyházi Kalendárium* bizonyára azért vette föl — s mentette meg ezáltal —, mivel a vers mondanivalója jól beleillett az egyházmegyét bíráló szatirikus kalendáriumparódiába.

¹⁵ JULOW: I. m. 152.

¹⁶ Fazekas ÖM. I. köt. 278.

GÁBOR ANDOR LEVELEI SZEKFŰ GYULÁHOZ

Szekfű Gyula professzor a hozzá írt levelek jelentős részét megőrizte, és élete végén egyik tanítványára bízta azzal a meghagyással, hogy halála után 15 évvel adja át az Egyetemi Könyvtárnak. Ez 1970 nyarán megtörtént.

Az értékes hagyatékban különös érdeklődésre tarthat számot az a negyven baráti hangú levél, amelyet Gábor Andor írt 1916 márciusa és 1918 januárja közt. Kettőjük barátsága eddig mind az irodalomtörténet, mind a történelem kutatói előtt ismeretlen maradt. Fennállására senki sem gondolt, mert érdeklődési körük, származásuk, társaságuk gyökeresen különbözőt egymástól. Gábor abban az időben kabarédalokat, operetteket írt, sokat kereső, könnyű tollú zsrnalista volt, radikálisan gondolkozó ateista, míg Szekfű történettudós, a Habsburg-ház őszinte híve. „*Katolikus meggyőződéséről és családi tradícióiról*” még Csernoch hercegprímás is „*informálva volt*”.¹ Nem is éltek ezekben az esztendőkből egy városban, mert Szekfű 1907-ben Bécsbe költözött; mint allevéltáros az udvari levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) alkalmazásában állt.

A valóságban a két férfi mégsem állt annyira távol egymástól, mint a mondottak alapján gondolni lehet. Gábor — a közfelfogástól eltérően — már akkor sem csak a polgári közönség szórakoztatója volt, hanem a könnyű műzsa szolgálatában is tudatos művész és társadalomkritikus, kabarédarabjain erkölcsi felháborodás is érzik, műfordításai filológiai képzettséget árulnak el, bölcsészhallgató korában szerzett történelmi és nyelvészeti tudását állandóan tökéletesítette, összekötöttségben állt Riedl Friggyessel, Angyal Dáviddal, Eckhardt Sándorral, Szabó Ervinnel és más tudósokkal. Vegyük ehhez azt, hogy mindketten harcoltak az igazságért, és ellenségei voltak a fanatikus nacionalizmusnak, amely a nemzeti illúziók védelmében a hamisítástól sem riadt vissza.

A kettejük közti barátság megszületése *A száműzött Rákóczival* áll összefüggésben. Szekfűnek ez a könyve, melyet az Akadémia 1913-ban adott ki, példátlan politikai hajsztát eredményezett. Megjelenése után félévvel egy névtelen újságcikk az író Rákóczi-gyalázónak, hazaárulónak, Habsburg-bérencnek bélyegezte. Az első cikket sok más követte, s a támadások vezetését Ballagi Aladár egyetemi tanár vette át. Hiába magyarázta igazát Szekfű még 1914-ben az *Akadémiai Értesítőben* és a *Történelmi Szemlében*, hiába foglaltak állást mellette a történetírás legjobb hazai képviselői, a nagyközönség erről nem vett tudomást, Ballagiék sem, a hajsza tovább folyt két teljes esztendeig.

Végre Szekfű, akit a közvélemény hazaárulónak könyvelt el, 1916 elején elhatározta, hogy a vádak megcáfolására könyvet ír. Mivel Bécsben élt, és a hazai kiadási viszonyokat nem ismerte, egyik budapesti ismerőséhez, Szabolcsi Lajoshoz fordult, az Egyenlőség szerkesztőjéhez, hogy keressen számára kiadót.

Szabolcsi először egy „*népszerű könyvtárral*” tárgyalt, de ez legfeljebb 32 kis nyolcadrét lap terjedelemben vállalta a kiadást. Dickéssel nagyobb szerencséje volt, mert — mint ezt 1916. január 26-án kelt levelében közölte Szekfűvel — hajlandók voltak megjelentetni a könyvet.

Dick Manó eleinte csak könyvkereskedéssel foglalkozott, a könyvkiadásba később kapcsolódott be, Gábor biztatására. „*Azért alapítottam magamnak Dickemet* — írta Gábor egy levelében — *hogy soha könyvkiadási dologban senkihez se kelljen fordulnom.*”² Nem ismerjük a köztük kialakult viszony részleteit, de az biztos, hogy társak voltak. Noha a kiadványokon Gábor Andor neve nem szerepelt, mégis elsősorban ő döntött arról, hogy mit adjanak ki, beleszólt az elfogadott kéziratok javításába, irányította, sürgette a nyomdákat. Szekfű könyvének kiadását szívesen vállalta, mert *A száműzött Rákóczi* megírását bizonyos mértékben forradalmi tettként értékelte, hiszen szerzője új utat tört a magyar történelemben azzal, hogy a Thaly—Márki-féle egyoldalúan féltessenek rajzolt bálvány Rákóczi helyett egy tragikus sorsú ember Rákóczit ábrázolt. Szekfűt emiatt üldözték, tehát minden rendes embernek kötelessége, hogy pártját fogja. Ezért sokat segített a *Mit vétettem én?* — ezt a címet kapta a védekező irat — kiadása körül, így enyhített egyes kifejezéseket, amelyek miatt esetleg becsületsértést per lehetett volna indítani, átjavította a korrektúrákat, és gyors munkát követelt a nyomdától.

Amikor elterjedt a híre annak, hogy Ballagi könyvben foglalja össze kissé kibővítve régi hírlapi cikkeit, a *Mit vétettem én?*-ből több száz példányt félretétegetett Gábor, rávette Szekfűt, hogy lássa el ezeket egy függelékkel, melyben megcáfolja az újabb Ballagi-féle rágalmat, s így adják el ezeket a példányokat 2. kiadás gyanánt. Ki akarta adatni Dickel *A száműzött Rákóczit* új kiadásban, Horváth János előszavával, és hogy ez a terv csak terv maradt, az

¹ Szekfű Ignác 1914. ápr. 4-én kelt levele Gyula bátyjához.

² Gábor alább közölt 18. számú levele.

Szekfű vonakodásán múlt. Arra azonban sikerült 1917-ben rábeszélni, hogy a *Der Staat Ungarn* című művét magyarul is jelentesse meg Dicknél. A Világ című napilapba hosszabb cikksorozatot írt annak kimutatására, hogy Ballagi mennyire hadilábon áll az igazsággal és a tudománnyal.

Hamarosan személy szerint is megszerette Szekfűt, tisztelte tudását és becsülte jellemét. Leveleiben állandóan biztatta, munkára serkentette a bécsi levéltárban dolgozó tudóst, és azt sem mulasztotta el, hogy őszinte barátként stílusának pongyolaságára, magyartalanságára figyelmeztesse. Mint olyan valakit, aki az üzleti és irodalmi életben elég járatlan, pártfogásába vette a gyakorlati ügyekben, viszont többször fordult hozzá tanácsért tudományos kérdésekben.

Feltűnő, hogy az az író, aki a kortársak tréfás kimutatása szerint „naponta megírt egy sanzont, négy naponta egy kabaréjelenetet, havonta kiadott egy könyvet”, emellett szindarabokat alkotott, újságot szerkesztett, próbákon, összejöveteleken vett részt és közben „olvasott, étkezett, aludt is”³, annyi időt tudott szakítani levelezésre. 1916-ban nem egészen tíz hónap alatt 34 levelet küldött Szekfűnek — lehet, hogy többet is, de csak ennyit ismerünk —, köztük négy, hat, sőt nyolc oldal terjedelműt is.

Az első levelek túlnyomórészt a *Mit vétettem én?* korrektúrájával, nyomásával kapcsolatosak, de a későbbiek, mint tréfásan jegyzi meg írójuk, már „*Rákóczi mentések*”. Ezekben Gábor néha érdeklődik egyes adatok, könyvek, források után, különösen az 1916 nyarán írottakban, amikor a fővárostól és könyveitől távol, Fenyőházán nyaralt. Számot ad változó hangulatairól, háborúellenességéről, egész világnézetéről, leírja, hogy mit vár a történet- és irodalomtörténet-íróktól, és beszél írói terveiről. Számítalan olyan megjegyzést vett papírra, amik, ha nyilvánosságra kerülnek, komoly kellemetlenségeket okoztak volna. Olvashatunk olyan levelet is — ilyen a 31. számú —, amely csak baráti megnyilatkozás, amelynek tréfás hangján is átút a címzett iránti szeretete.

A levelek jelentős részén pontos keltezés helyett csak „*szerda este*” vagy hasonló időmeghatározás van, sőt sokon ez is hiányzik. Mégis sikerült őket időrendbe osztani, többnél pedig egész pontos dátumot adni a tartalom segítségével. Ilyen „fogódzó”: ma olvastam, hogy Angyal az Akadémia rendes tagja lett; az új külügyminiszter . . . stb.

Kár, hogy az „ellenleveleket” nem ismerjük. Az Akadémiai Könyvtárban őrzött Gábor Andor-hagyatékban akad ugyan néhány Szekfű-levél, de ezek mind később íródtak. Az első, amely az 1918. november 14-i keltezéssel van ellátva, válasz Gábornak egy elveszett levelére, amely megnyugtatta az osztrák fővárosban élő tudóst: „*szíves sorait igen köszönöm, nagyon jól estek nekem az itteni távolságban és elhagyatottságban. Pozitív is hatással van: megint sikerült felegyenesednem, mert bevallom: az otthoni események első zavaros hírei nem voltak jelemzők.*” Olyan kedvesen hatott rá a hazai híradás, hogy írásra szánta rá magát: „*Talán lehetne egy fűzfélelben megmagyarázni a magyaroknak, mi történt. Ilyesformán: »Emberek, mi történt?« a régi világ elmúlt, de az újat a réginek hagyatékából kell megcsinálnunk . . . Jobb hangulatomban azt hiszem, hogy ilyen könyvvel megkönnyíthetném sok becsületes embernek az átmenetet . . .*”

A többi Szekfű-levél 1920-ból származik, abból az időből, amikor Gábor a Bécsi Magyar Újság cikkírójaként dolgozott. Szekfű eleinte félreismerte írásainak célját, feltételezte, hogy cikkeit nem meggyőződése, nem a fehérterror iránti mély felháborodása diktálta: „*Régi barátsággal kérem, próbálja meg elhagyni a politikát s az irodalomhoz visszatérni. Bizony mondom, az emberi élet méltóságához nem kell nagy vagyon és tekintély, havi kétezer koronából egyes ember még itt is meg tud élni, még egyszer annyiból egy hivataltalok házaspár. Ennyit Ön a tiszta irodalomból is megkereshetne — és lelke sem vallahá kárát.*”

Gábor hamar felvilágosíthatta őt írásai indítóokáról, mert egy héttel később, 1920. július 7-én már egészen más hangon írt: „*Szíves sorait és a bizalmat, mely megírásukban van, igen köszönöm . . . Vasárnap kilencórás magányos gyaloglásomon folyton Önnel viaskodtam. Hasztalan fáradás, két művelt ember soha se győzi meg egymást . . . Azt mondja, utaink elváltak. Én maradok kispolgár, ön nagy kommunista. Tény az elválás.*” A továbbiak során megmagyarázza, hogy ő miért nem tud hinni a kommunizmusban, és sorait a következő szavakkal fejezi be: „*Kérem, fogadja e keserűségeket jó szívvel, mint én minden keserűség mellett jó szívvel írtam. Ha nincs kedve ide benézni, Meidlingenben sok kis kocsmá van, zöld kertekkel, én örülnék, ha néha láthatnám.*”

A személyes találkozásra való hívás egy későbbi levélben megismétlődik, s ez valószínű teszi, hogy nem jött létre. A két férfi barátsága megszakadt, útjaik valóban elváltak. Gábor negyedszázadig külföldön megjelent írásaival szolgálta a nemzetközi munkásmozgalmat, Szekfű pedig hazatért, és még Budapestre költözése előtt, 1920-ban kiadta a baloldali törekvéseket elítélő *Három nemzedéket*.

* DIÓSZEGI András: Gábor Andor. Bp. 1966. 15.

[1916. márc. 14.]

Kedves barátom,

köszönöm, hogy dolgozott. Még nem láttam a munka eredményét, de úgy hiszem még ma elérül, hogy rögtön nyomdába adjam. A betűkre vonatkozóan: aligha hiszem, hogy a nyomdának kisebb betűje volna. Majd meglátjuk.

Világ — nem baj. Megmagyaráztam nekik, hogy nem tudnak jól hadakozni. Mindamellet ma még egy Jászi féle nyilatkozat is megjelenik, ami védi a tudomány szabadságát, de gyöngíti álláspontunkat a *belső* kritikával, amelynek ilyenkor egy kissé hallgatnia kellene. Ezek az emberek nem értik, vagy nem akarják érteni, hogy *egy-fronton* kell csatázni és nem szabad az ellenség számára részeket mutatni. Mindamellet én folytatom cikkeimet. Még négy darabot irandok, de ezeket gyors egymásutánban, nehogy győzelmünket legjobb barátaink is megúnják. Úgy nézem ugyanis, hogy győzelmünket (?) már híveink is sokallják.

Tanácskoztam kedves öccsével s az előbb megpendítettek alapján elhatároztuk, hogy a helyreigazítások közlésétől eltekintünk.

Magyarázó és „kibeszélő” nyilatkozatot Ön ne írjon. Az ilyesmi csak újabb harapásokra és izetlenségekre ad alkalmat, amire nincs szükségünk. Itt „győzni” lehet, de tisztességgel az ügyet elintézni lehetetlen, mert mindenkinek van valami érdeke és érzékenysége, a jó frász tudja, honnan veszik az emberek a Rákóczi-korába visszanyúló érdekeiket?

*

Közben megérkezett az ön kézírata; hogy mit óhajtunk még hozzá, öccse lesz szíves megírni önnek. Majd a korrektúra alkalmával kérem, ha lehetséges. Az írásmű általában jó és helyeselhető.

Minket, Szabolcsit és engem, ne féltsen kellemetlenségektől. Mink ugyanis dagadt emberek vagyunk, akiknek nem árt, ha itt-ott kapunk még egy rúgást.

Most nincs időm többet írni, majd legközelebb bővebben.

Öleli

Gábor Andor

Kedd, délután

Gábor cikkei a Világban: Ballagi tanár úr (1916. ápr. 16); Ballagi lazsnakol (ápr. 21); Mit vétett Ballagi? (ápr. 23); Az igazi Ballagi (ápr. 27); Ballagi, a történetíró (máj. 4); Udvari furir Ballagi (máj. 19.)

2—7.

[1916. márc.—ápr. 13.]

Fontosnak tartja a „Mit vétettem én?” gyors megjelenését. Ballagi húsvétra könyvpiacra akarja dobni Szekfű-ellenes könyvét, ezt meg kell előzni. A nyomda is siet a nyomással, mert kevés az ólom. Ne féljen Szekfű az esetleg ellene indítandó sajtópertől, de engedje meg Gábornak, hogy a korrektúrában kijavíthasson mindent, „ami csak távolról is olyan, mint a tényleges becsületsértés.”]

8.

[1916. ápr. 15.] szombat este

Kedves Barátom,

az imprimaturát megkaptam, minden rendben van, a műv meg is jelenik a jövő héten. Persze az a négy hét, amit elmulasztottunk, nem-igen lesz pótolható, de mindegy: a Mit vétettem Ön? úgysem kizárólag napiérdekességű termény. Sajtó azt hiszem abszolút hallgatással fog üdvözölni bennünket.

A Száműzött második kiadása ügyében a következők forognak fenn:

A szedést H[orváth] J[ános] első ívétől függetlenül fogjuk megkezdetni, amit János pap ír, azt római számokkal számozzuk s megkérjük őt, hogy pont egy ívet, vagy például pont félíve,

írjon, illetve ő hatalmazza fel önt, hogy írását ilyen prokrustes-ágyba kurtíthassa, ha például egy fél-oldallal többet adna ki. Mert különben az utánkövetkező összes oldalakat át kellene számoztatni, ami nyomdailag nagy hátramosztítás. Több szöveget adunk egy-egy oldalon, mint amennyi az akadémiai kiadványban volt. Kérek felhatalmazást betű nagyságának, forma mikéntjének megállapítására. Kiszélnünk majd valami csinosat, de amivel mégis lehetővé tesszük, hogy H. J. egy-íves új szövege nohára, a mű a mostani 26 ív helyett például csak 22 ív legyen (ugyanazzal a tartalommal, az összes jegyzetekkel, sőt az Eckhart féle francia anyag-nak a főlvételével, amit ezennel indítványozok). Így könnyebb lesz a dolgozatot öt krándliért adni, ami különben a mostani papírárok mellett csak nehezen volna eszközölhető. 4,50 még jobb volna, de aligha lesz lehetséges. A külső borítékot majd megkomponáljuk ízléssel és szimplán. A szedés előreláthatólag egy hónapnál több időt fog igénybe venni. Tehát ha ön június elsejére leküldené az első tíz ívet úgy rendbehozva, hogy már szedhető volna, akkor is július közepe vagy vége lenne az elkészülés időpontja. Hogy *akkor* megjelenünk-e a kész művel, vagy várunk őszig, arról majd annak idején deliberalunk. Elkészülünk minden esetre el kell.

A változtatások dolgában szeretném, ha ön volna olyan kedves és bécsi beszélgetéseinket venné zsinóru. Visszavonnia semmisem lehet, korrigálni ténybelieket: igen, mindenesetre pontosan megmondani, vagy megmondani H. J.-sal, hogy *hol* történtek változások és mi a természetük.

A könyv hátsó borítékára rá kellene nyomtatni a Mit vétettem én címét. Hadd vigye egyik a másikat. Ha ön *nem* akarja, el is lehet hagyni.

Mindenesetre lásson hamar a munkához, hogy gyorsan lerázza a nyakáról. Remélem, hogy nem kell többet e témakörrel foglalkoznia s olyan könyvet írhat Mátyás királyról, amilyent akar. Igen nagyon szeretném, ha volna önnek jövőre egy önálló kötete, ami azt jelentené, hogy az óriáskigyó megemésztette az őzet, ami két évig feküdt a hasában. Az volna az igazi napi-rendre térés az affér fölött.

Üdv Gábor

Horváth János, Szekfű bizalmas barátja 1914-ben már írt „A száműzött Rákóczi”-ról az Irodalomtörténetbe (138–139. l.). — Eckhardt Sándor a könyv megjelenése után hívta fel Szekfű figyelmét Rákóczira vonatkozó francia forrásokra. Ilyen tárgyú levele az EK Szekfű hagyatékában. — „A száműzött Rákóczi” 2. kiadása nem jelent meg.

9–12.

[1916. ápr. 16.—ápr. 28.]

[A „Mit vétettem én?” fogadtatása. Néhány száz példányt félretesznek belőle, „megfejelik” a Ballagi-könyvre adandó válasszal, és 2. kiadás gyanánt bocsájtják ki. „A száműzött Rákóczi”-ból új kiadást kell nyomni.]

13.

[1916. május 4.]

Kedves barátom!

Ama zavaros viszonylatok közepett, melyeknek egymásutánját és összevisszáját életnek nevezik az angyalok odafenn és az ördögök odalenn, nem tudom, hogy mielőtt Pecsénye Ábrahámot és a többi törököt oly hallatlan szívélyes volt megküldeni nekem: írtam-e önnek, vagy sem? Ha nem írtam, bocsánatot kérek, ha írtam, biztosan nem írhattam valami lényegest, különben nem felejtettem volna el, hogy írtam.

Fogadja leghálásabb köszönetemet a törökökért, akikből ismét csak az ön írását olvastam el, s ismét arra a megállapodásra jutottam önmagammal, hogy Ön a legjobb török történetíró. Roppant értelmesen és világosan tud megírni nagyon-nem-könnyű, sőt igen-nagyon komplikált dolgokat. Ezért irigylem önt. Magamon tanulmányozom most — megriadva — hogy mihelyt mélyebben nyúlok a fejembe, elhagy a szókincsem s vagy nem tudom megközelíteni úgynevezett gondolatomat, vagy homályossá válok. Ez pehh; hogy az ember harminchárom éves korában kezd rábukkanni gépezetének hibáira. Azt hittem, hogy minél előbbre haladok időben, annál közelebb jutok ahhoz, hogy némiképen meg leszek elégedve magammal. Ennek nyoma sincsen s úgy nézem, hogy hatvanesztendős fejjel majd újra kell kezdenem, ahogy márég (Somogyban így mondják) megvan bennem a hajlandóság rá, hogy mindennap elulról kezdjem. Megvan ennek az örökös evolúciónak — ha ugyan evolúció ez — az a baja, hogy ha *ma* elfoga-

dom magamtól, hogy nem volt jó és helyes, amit tegnap csináltam, akkor mingyárt élek a gyanúval, hogy a maít holnap nem helyeslelendem, s így ma sem biztos, hogy helyes-e.

Mit szól, milyen számárságok járnak a fejemben, nemcsak (ahogy Kossuth apánk beszédeiben így hátraveté a nemcsakot) nemcsak, hanem e számárságokat még közlöm is önnel! Magyarul: hogy' jön ön ehhez? Térjünk tehát egyébre.

Egyéb:

Dolgozik-e Ön és ha nem: mit dolgozik?

Még egyéb:

Mi híre van Riedl Frigyesről és Angyal Dávid bácsiról, kiről ma olvasom, hogy milyen rendes akadémiai tag lett, legyen olyan kegyes, írja meg Angelus Izsák címét, melyet elvesztettem, hadd gratulálok, elkésve bár jó-angyalunknak, akit, ime, mégsem üldöznek azért, mert *szere-tett volna* Ön mellett állást foglalni.

Továbbad:

Mikor szándékozik prelekcioit, vagy az ön helyesírásával praelectioit elkezdni? Szándékozik-e hamarjában egyáltalán? Akkor, engedelmével, szorgalmas látogatója leszek az egyetemnek. Hátha vihetem még valamire ama pályán.

(Főnn egy reptőlnek a korgását hallom, ez eszembe juttatja a háborút és azt, hogy ha majd elmúlik is — ami bizonytalan — milyen viharos időket kell ismét átélnünk, mert hiszen rettenetes leszámolásokat kell megejteni mindazokkal, akik okozták, s amik lehetségessé tették. Istenbizony az egész történetírás revízió alá kéne, hogy kerüljön s minden történetkönyvön vörös fonálként kellene végighúzódnia ennek az eszmének(?) „Látjátok, ilyen marhaság, így pofoztatók egymást folyton, ahelyett, hogy csokolóztatok volna. Abból, hogy ezt olvastatok és visszamenőleg lehetségessnek tartottátok, jött ki az, hogy napjaitokban is lehetséges volt és ha nem folytonos megbotránkozással nézitek, akkor kijön belőle, hogy továbbra is lehetséges leend.” Igaz ugyan, hogy ez kicsit tendenciózus történetírás volna, de, ördög bújjék bele, valamiféle tendenciája eddig is volt mindig a történetírásnak. *Ez talán jobbfajta tendencia volna.*)

Ezek után jelenthetem, hogy más újság nincs; én nem dolgozom, tehát folyton nyakig vagyok a munkában, s állandóan Bécsbe voltam menendő, de tehetetlenségi nyomatékom, mely egyetlen maradéka reáliskolában szerzett természettudományi szerzeményeimnek, mindegyre megakadályozott abban, hogy hazulról elmozduljak.

Nagyon kérem, írjon szép, hosszú részletes írást, szakmájából és életéből. Időközben, titokban, nem lépett-e elő? Borzasztó sok fizetési pótlékot kapnak-e önök a háborúra?

Ilyeneket is, mert ez is érdek: Mekkora Bécsben a nyomor s Ön hogy' veszi részét ki az általános és egyenlő koplalásból? (Ez az általános, egyenlő és községenkénti, amit Magyarországon is behoznak, ha még a háború eltart egy kis ideig)

Ha valahová akármily csekély értekezését ír, ne sajnálja megküldeni nékem, hadd maradok au fait a Szekfű-litteraturában.

Ha megengedi, egy aforizmával fejezem be: Az élet olyan, mint egy rosszul fölszerelt bazár; hallatlan sok mindenféle van benne, csak az nincs soha, ami épen kellene az embernek.

E bús bölcsességgel öleli és üdvözlí

Gábor Andor

A török könyv: Török történetírók. 3. köt. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Sz.Gy. Bp., 1916. MTA. Az itt tárgyalt első írónak, Pecsevi Ibráhornak a nevét fordítí el Gábor Pecsenye Ábrahámrá. — Angyalt 1916. május 3-án választották meg az Akadémia rendes tagjául.

14.

[1916 május]

Kedves barátom,

nehogy hosszú szünetemet félremagyarázza: nincs semmi baj, csak rettentően sok a munkám, amit muszáj elvégeznem. Eckhart volt nálam, roppant szívélyesen állt rendelkezésemre, mindjárt kaptam tőle adatokat egy olyan dologra, amit magam nem tudtam volna, idő híjján, előkutatni s elhozta Horváth János egész működését is. Kitűnő dolgok, azonnal végigolvastam mindet. Nagyszerű szeme van Horváthnak, pompásan tud rendszerezni és áttekinteni. Kár, hogy a Figyelőbe írt cikkét a Figyelőbe írta és kicsit gorombán. A hangot megérteni, biztos, hogy akkor őt már Nyugaték nagyon csúnyán támadták, de aki olyan jól tud a dolgok fölél emelkedni, mint Horváth, annak nem kéne hangot változtatni azon az alapon, hogy a *másik* rosszhangon beszél. Ugyancsak sokallom még nála az erkölcsi *ítélkezést*. Az emberek erkölcsé

adottnak kell elfogadnom — ha irodalomtörténetíró és irodalmi kritikus vagyok — meg kell állapítani, hogy az az erkölcs milyen a *többi* erkölcszhöz képest (mert sokféle van), de elítélni nem muszáj. Nem kell azt mondani, hogy Ady ezért meg ezért szégyelje magát. Mint irodalomtörténetíró nem szabad felszólítanom senkit, hogy önmagáért, egyéniségéért, amely csak olyan, amilyen, vagy amilyen lehet, szégyelje magát. Bárány Lászlót, ha jól emlékszem, lefejezték. Mondjuk: gyilkosságért. Ha Liszti ezt a gyilkosságot jól megírta volna, az irodalomtörténetírónak nem volna joga Liszti leköpni a gyilkosság miatt. Mi köze hozzá? Neki az írást kell nézni. Ezt ön talán nem helyesli, de én abszolút igaznak érzem a tételt. Nem lehet Ady Endre nemi életét elítélni. Többek közt azért sem, mert még nem állapította meg a tudomány, hogy melyik nemi élet helyesebb, az olyanféle, amit Ady élt, vagy az Arany Jánosé? Ezen a ponton csak most indul el a tudomány s a legkínosabb meglepetéseket pakkolja ki.

Egy kicsit túlkomolyan veti ellenfelei szemére Horváth is a nemzetköziséget, a hazafiatlanságot. Lám Angyal megmutatja neki, milyen veszedelmes ez az érv, hiszen azonnal torkára veri a hazafiatlanságot, mihelyt csak enyhén olyasmit ír, hogy Angyal nem-túlságos-kitűnően végezte Greguss-pályázati referenci tisztségét. És így tovább. Azt gondolom: ha majd módom lenne személyesen érintkezni Horváthtal, sokat tanulnék tőle adatokban és áttekintésben, de én is sok mindenre megpróbálnám oktatgatni, ahol én érzem magamat fejlettebbnek. Nagyon szeretném, ha ez mielőbb meglegne.

Csak most látom, hogy az Irodalomtörténet mennyire meg van hamisítva, mennyire más, mint ami eredetileg volt.

Szekfü-ügyben semmi új. Én állítólag három cikkben befejezem a Ballagi-sorozatot. Szeretném egy kötet erejéig végigvinni (úgyhogy folytatnám az íróasztalom fiókja számára, s az egészet kiadnám egy kis kötetben, a már megjelenteket is megfejelve és kiegészítve.) De ezt csak akkor tenném, ha Önnek — összes szempontjait leggondosabban átnézve — semmi kifogása nem volna ellene, ha tehát ez Önnek sem tudományilag, sem személyileg, sem akadémiailag nem ártana. Itt azonban őszintén kell felszólalnia, a legőszintebben és minden tekintet és udvariaskodás nélkül. Azt hiszem látja már, hogy velem lehet a legőszintebben közölni még egészen eldugott gondolatokat is. Tehát szóljon és pedig mihamarabb, mert ha nem akarja, hogy a dolog létrejöhöz, cikkeim megjelenése után félreteszem az Igazít, míg ellenkező esetben egy-hujában megírnám, mindazt amit gondolok az egész ügyben a könyv számára.

Üdv

Gábor Andor

Bpest, vasárnap este

Figyelő = Magyar Figyelő. Horváth két cikkben támadja itt a Nyugat magyartalanságait: Forradalom után (1912. 3. köt. 207–227. l.); Válasz Rusticus megjegyzéseire (1912. 4. köt. 80–83. l.). — Gábor Ballagi-sorozata nem jelent meg.

15.

[1916 május közepe] Péntek este, Pesten.

Kedves doktorom,

úgy levelezünk, mint Kazinczy korában az ember. Csak nem tudom, melyik közülünk a széphalmi mester, mikor én biztosan egy ronda szemétdombon lakom. Tehát: az én Ballagi füzetem egy egész szabályos kis könyv volna, ha volna, de — úgy nézem, mostani vétkes elfoglaltságom mellett — csak júliusban jöhetne létre. Cikkeim támadó tónusát elhagynám egészen, csak a gúnyt hagynám meg s főképp legalább még-egyszer annyi anyagot írnék, amennyit eddig, s az eddig írtakat is kibővíteném, mert, napilapnak írván, túl-kurta voltam kénytelen lenni s nem állhattam meg eleget csúfolódní, ahol lehetett volna. Mindez azonban kicsit bizonytalan, mert nem tudom, hogyan szuperál majd a munkakedvem. Én ugyanis június elsejétől fogva elvonulandok valószínűleg Fenyőházára, ahol egy kis villát bérelek, (csak magam, a feleségemmel; remélem lesz szerencsém önhöz, nem mulatságra, hanem ha például nyugodalmasan dolgozni akar vagy egy hétig) és ott éldegelek őszig, mert írnom kell, sőt muszáj, a fene egye meg, legalább két darabot, ha nem három (a Lizelottot nem merem határozottan tervbe venni), be kell fejeznem egy operettlibrettót, amelyet azt akarom, hogy ne adjanak elő (képzelteti: kicsoda munka, valamit ilyen szándékkal megírni!) Na most, hogy elér-e ebben az én Ballagi-munkátskám, tudja manó. Mindenesetre beszélék Riedllel, Angyalval nem; Angyalval nem nagyon szeretek beszélni. De hogy Önről és az Ön dolgairól is szó legyen emez episztulában: a H[orváth] J[ános] féle előszót magam is szépnek tartom, mert hiszen biztos, hogy okos dolgok

lesznek benne és a dátum is jó lesz rajta, hiszen János mester — szegény — a harctérről tudja datálni, amit ír. (közben jut eszembe: mi baj van Kalmárral? Hol írt az öreg? Nem láttam. Tényleg le volt lakatolva némi váltó-ügy miatt valamikor, de ezt a közjogi irodalom rég megbocsátotta. (Attól félek, magyar közjoggal Deák óta, csak börtönviselt emberek foglalkozhatnak.) Egyébként derék ember, nagy-jó barátom s meggyőződéses bolondja a negyvennyolc-nak. Ami gázságot ír, lelkéből és butaságból írja, nem kell törődni vele.) A nagy meggondolás miatt azonban a Száműzött most már aligha készül el ősznél előbb, a nyomda mostanában egész zápul dolgozik. Pesti Naplót illetőleg beszélek majd Liptaival. Ad vitam sexualem adyensem(?): méztatott félreérteni. Felfogásom, amit úgy látszik rosszul foglaltam szavakba, az, hogy egy olyan okos fiúnak, mint Horvát tudnia kellene, hogy az irodalomban a *termék* a fontos, nem a termelő. Nemi élet, hazafias érzelem: magánügyek, amikbe az irodalomtörténésznek nincs mit beleszólnia. Voltaképen fölösleges romantikának tartom az írók életrajzi alapon való tárgyalását is. Lehet, hogy Arany János kicsit uzsorás volt, de ez nem változtat a Buda Halálán, hacsak annyiban nem, hogy Arany nagyszerűen tudott a szavakkal is takarékoskodni s csak oda adott egy-egy szót, ahol tudta, hogy „kitűnő helyen van”. Nyugaték nyelvrontását nagyon jól le lehet tárgyalni, anélkül, hogy hazafiságukat egy percig is kétségbevonám. Mert, ezt felejtí el H.: Nyugaték — már *amelyik* közülük — akkor sem tudnának jobban magyarul, ha nagyszerű hazafiak lennének. Ahogy, tessék megnézni a neohazafisták irodalmát, kétségbe-ejtő micsoda zornál-nyelven hirdetik a magyar név örök zengzetét. Persze nem kell csatlatkozni áramlatokhoz, de vigyázni kell, hogy csak azért, mert nem csatlakoztam *valakihez*, ne legyen a kritikán túl még ellenséges érzéssel is íranta. Nyugaték valóban már a múltéi; az történt, ami minden irodalmi csoportosulásnál: aki ért valamit, vagy aki meg tudta nyergelni a publikumot, *egyénileg* megmaradt, a többi nincs sehol. De, azt hiszem, a Nyugat verheti a mellét, hogy *ezeket* igenis ő állította úgy lábra, hogy aztán egyénileg megmaradhattak. Tény, hogy Móriczot és Babitsot a Nyugat lötte ki. És még egypárat. Elég ez egy irodalmi oskolától.

Na de ne politizáljunk.

Öleli s hosszúságáért elnézést kér:

Gábor

Kalmár Antal (1857—1920) publicista, ügyvéd, közjogi író. „Beksics Gusztáv történet- és közjogírása” c. 1902-ben megjelent tanulmánya miatt királysértésért fél évi államfogházra ítélték. — A Lizeletot Gábor nem írta meg.

16—17.

[1916 május vége, június eleje]

[A „Mit vétettem én?” 2. kiadásának fogadtatása, a tiszteletpéldányok elküldése. Gábor megírta a Világba utolsó Ballagi-ellenes cikkét.]

18.

[1916. jún. 4.] Vasárnap d. e.

Kedves barátom,

hogy hogyan adhatja Dick a második kiadást is 2,50-ért? A tréfás megoldás a következő: senkisé megfogja megvenni a könyvet, tehát a könyvkiadó nem kerül abba a helyzetbe, hogy veszítsen egy-egy példányon bizonyos összeget. Nemde? A valóságban pedig azt hiszem, hogy majd csak eladunk a második kiadásból is annyi példányt, hogy fedezze az előállítási költségeket, bár ez nem biztos, mert Rákóczi atyánkra nézve teljesen saison morte állott elő. Hála istennek. Ugyanezért jóízű mosolyomat fogadja kedves akadémiai indítványa tárgyában. Derék ember, hogy gondolta ezt? *Először*: azért alapítottam magamnak Dickemet, hogy soha könyvkiadási dologban senkihez ne kelljen fordulnom. Másodszer: Közöséges hírlapi cikkeket, melyek azonfelül hogy közöséges hírlapi cikkeket, még az Akadémia egy teljes jogú tagja ellen is irányítvák, miképen támogasson az Akadémia? Ilyen jól csak nem megy nekünk Rákóczi-gyalázóknak? Ki merné *ott* az én tudományom felelősségét vállalni. És ki volna *ott*, aki még a napisajtónál is idegesebben ne mondaná, hogy elég már ebből a nemzeti hősből, épen kellő számú pofont kapánk miatta. Hiszen Búcsú Ballagítól című dolgozatomat is visszakaptam már a Világtól azzal a megokolással, hogy erre már nincs szükség. Tehát: nemhogy az Akadémiát nem terhelendem Ballagiádiámmal, de még magam is csak azért adnám ki műveimet, — ha megcsinálnám, amire borzasztó kevés chance van — mert nem szeretem ha amit írtam nyomtalanul elnyeleтик a napisajtó tengere által.

Más a Száműzött dolga. Az mindig számíthat olvasó közönségre, mert ne felejtjük, hogy azontúl, hogy hecc-mű, még tényleges történeti munka is. Vagy azt ön kétségbevonja? Mert én fenntartom.

A docentura augusztusban? Akkor is jó. Csak már látnám a pozitív eredményt.

Sajnos, Bécsbe biztosan nem megyek mostanában. A Ciklámen hetenkinti egy előadásai (vagy esetleg még annál is kevesebbek) nélkülem is lezajlanak, s most már gondoskodnom kell róla, vagy legalább megpróbálnom gondoskodni, hogy jövőre is legyen miért Bécsbe utaznom. Vagyis újabb darabokat kell szerkesztenem. Ciklámenről már levettem a kezemet, az már nélkülem fogja végigbukni egész Némethont. Lipszéban már elkezdte, s azt hiszem még sok helyen fogja folytatni. Ebben különbözik e nyáron írandó darabjaimtól, melyek, úgy hiszem, vagy, attól félek, a bukás munkáját már Budapesten el fogják végezni, s külföldi szívfájdalmakat nem fognak okozni nekem, édes szülőapjuknak.

Magyar Kultúra, hallom megint beszózott nekem. Ott Önnek jobban megy. Még megirigylem érte.

Címem: (8.-ától fogva) Fenyőháza, Baliga villa, hová az ön sűrű írásait várom, melyek nagy tudományos működésről számoljanak be. Hű Eckhartnak legszebb üdvözlőletemet!

Öleli

Gábor Andor

A Magyar Kultúra 1916. ápr. 20-i (382—83. l.) és május 5-i (425—26. l.) számában elismeri, hogy „A száműzött Rákóczi” tudományos igényű mű, de hozzát teszi, hogy „a türelmetlen szektá el nem szalasztandó alkalomnak tartja Szekfű műve félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan helyeinek kihasználását a kozmopolita ideológia javára és a szemita nemzeti törekvések megkönnyítésére” (426. l.). A május 20-i szám minősíthetetlen hangon ír Gáborról (480. l.).

19.

1916. jún. 10.

[Angyal Dávid irt, hogy abban az esetben, ha a parlament foglalkozik Szekfű Rákóczi-könyvével, hat történettudós közös nyilatkozatot ad ki.]

20.

[1916. június 13] Kedd este

Kedves doktorom,

lényegükben ezek a mi mostani leveleink, figyelmeztetem, Rákóczi-mentesek, mert mi csak ruminálunk az ügy felett, amit a nyilvánosság már teljesen megevett (hogy megemésztett-e, más kérdés). Gratulálok valóban kitűnő kultúra-leveléhez, amely csakugyan minden valószínűség szerint betette ott az ön kapuját. Most kukli-prédikációt tartanak Önnek, hogy ilyesmit nem szabad cselekedni, de nem tartok, mert befejezettnek vélem a Rákóczi-ügyet s nem ítélem fontosnak, hogy M[agyar] K[ultúra] mit fog írni. Hiszen csak mi olvassuk. (Illetve, most már, hogy nem vagyok Pesten, kizárólag Ön), Ballagiék csak akkor, ha nekik jó, amit ír. Ha rossz, remélem van annyi eszük, nem sanyargatják magukat azzal, hogy elolvassák.

Nyelvőrt örömmel könyveltem el, függetlenségi pártkórról nem tudtam; nem esett ott egy-pár jó erős szó Önről, hazaárulóról, s rólunk disznó támogatókról? Írja meg, hadt értesülök.

Megkérdem öntől, mint levéltárostól, hogy megvannak-e Önnek az én ballagiádáim? Nekem, ugyanis, aki az utóbbi időben már nagyon idegesen és hanyagul éltem Pesten, nincsenek meg, s ha a dologra vissza akarnék nyúlni, az ön archívumát kellene igénybe vennem. Gyalázat ugyan, de nincs másképp. A Világnál kikeresni vagy kikerestetni őket, hajmeresztő munka volna.

Szegény Horváth nem orosz fogoly-e azóta? Nagyon olyan a benyomásom, mintha ez a Bruszilov, akinek nevére a mi nyilvánosságunk csak most értesül, de akiről én már az Almanach Hachette 1916-os kötetéből, amit Pesten meg tudtam kapni, tudtam, hogy nagyon derék fi, mert eddig minden orosz sikert ő csinált, — az a benyomásom, hogy eme Bruszilov ottani hadseregünket mit Putz und Stingel megfogta. Ezirányban nem láttam lapot, nem tudom, az oroszok hány ezer foglyot jelentettek a legsikeresebb napjaikból. Ön, mint történetíró megírhatná nekem. Ha lapban nem is állt, Ön, mint a kamarilla tagja, biztosan hallotta, hiszen olyan közvetlen viszonyban van a külügyminiszterrel! — Docentura: csak látnám már!

Egyéb nyomorúságok? Hát vannak? (Már t. i. nem általánosak, hanem aktuálisak).

Isten-ügyse átküldhetné a szolgát a Burgba, megkérdezni, hogy lesz-e még e nyáron béke?

Nekem is szükségem van rá, pedig meglehetősen izolálódtam a háborútól. Hallom, a többi emberek is szeretnék, valláskülönbség nélkül.

Egyebekben: nyaralok, csak annyit dolgozom, amennyi belémfér.

És idvezlem Önt: Gábor Andor

Jut eszembe utólag. Mária-Terézia leveleket olvastam. Nem azokat tartom érdekeseknek, amiket rendszeren falni szoktak: M. Terézia kontra Maria Antonia, hanem a Józseffel való levélváltást. Ennek nyomán szeretnék kapni egy nagy, vagy igen nagy, József-biográfiát és József levelezését is nagyon kívánnám elolvasni. Azzal kell megterhelnem önt, hogy vásárolja meg számomra Bécsben eme műveket, föltéve, hogy kaphatók és előlegezze az összegeket, vagy küldené utánvételt a könyveket itteni címemre. Lehetséges ez?

Továbbá — ezer bocsánat — 1) mi az: egy Rau(h)graf? 2) az orleansi herceg, Lizelott férje — a rendelkezésemre álló könyvből nem látom tisztán — buzeráns volt-e vagy szodomita, vagy mi a manó? Valami csúnya vétke volt. 3) Mi a legkésőbbi határidő, amikor még Rákóczit el lehet vinni Párisba Grosboisból, vizitbe Lizelotthoz (ezt azért kell megkérdenem, mert nincs itt Szekfű híres könyve nálam. Abból megtudhatnám. 4) Még továbbá: úgy látom, hogy francia történetírók, vagy memoár-írók, rágalmazták Lizelottot — így mondja az én német könyvem. — Szeretném tudni ezeket a rágalmakat. Vonatkoznak-e ezek szerelmi életre? Nekem ugyanis szükségem volna egy Lizelott-szerelemre (persze ideális volna, Lizelott, noha férje brutalizálja, mégsem hallgatná meg a szerelmes esengést, mely felé pedig szíve húzná. Ilyenvalami kellene és ehhez szeretnék történeti támasztékot. 5) Még egyet. Az egész Rákóczi irodalom át tanulmányozása után, mi az ön *őszinte* benyomása (ahhoz, hogy Rákóczihoz hozzányúljak, tudnom kell ezt nekem magamnak, mert különben nem tudom meggyőződéssel beszéltetni) Rákóczi okos fiú volt-e, vagy buta ember? Föl lehet-e tétélezni, hogy voltak világos pillanatai, amikben tisztán látta a maga helyzetét?

Mindez nem kötelező tantárgy az ön számára, de hátha véletlenül könnyen hozzájuthat az első négy kérdés anyagához. Az ötödiket pedig kitől kérdezzem? Megnyugtatóan: ha hozzá is nyúlnék Lizelotthoz, egyelőre semmi esetre ki nem bocsátanám. Továbbá: Rákóczi nálam nagyon rokonszenves volna. Patriotikus is. A Törökországba menés előtti utolsó pillanatban ábrázolnám; búcsúzik, Lizelott visszatartja, maradjon Franciaországban. Rákóczi azt mondja: Nem lehet, Madame, mennem kell. Miért? Kérdi Lizelott. Nem tudom . . . — mondja a fejedelem — talán azért, mert még nem szenvedtem eleget. És el. Lám, mondaná Lizelott (aki mindig szeretett volna Németországba visszamenni) lám, akkor én ittmaradhatok, mert én eleget szenvedtem már. Valami ilyen. Föltéve, hogy egyáltalán lesz belőle valami. De, hangsúlyozom, félni nem kell tőle. A szinpadon nem lehet bolondozni.

Üdv.

Simonyi Zsigmond a Magyar Nyelvőrben elismeréssel írt a „Mit vétettem én?”-ről. (1916. 241—244.) — Mit Putz und Stingel = mindenestől.

21.

[1916. jún. 19.]

Kedves barátom és levelesládám,

tudományos levelét a legnagyobb örömmel olvastam. A Raugraffal annyiban mentem előre, hogy tudom most, hogy az a Raugrafschaft a XI—XII. században megszűnő, magyar egyértékűjét hiába keresném, keresztelhetem a Raugrafot ahogy akarom. Még azt volna jó tudni, hogy a Rau valamely területnek volt-e a neve, vagy mi egyébnek. (Pl. Markgrafban érzem a Markot, ebben a Rauban nem érzek semmit, illetve a *rauh* német melléknevet érzem, amelyhez, lehet, hogy semmi köze sincs a szónak.) Vagyis hátra volna egy német nyelvtörténeti szótár megtekintése, de igazán nem kérhetem önt még német filológiai munkálatok elvégzésére is. Az 1) pont alatt közölt Lizelott-adatokat tudtam a kezem közt levő munkátskából.

Elődöm Paul Heyse művét, ha meg tudja szerezni, nagy vígsággal veendem. Lehet, hogy ez olvasmány következtében majd lemondok az egész témáról. Ha ön ezt tudja, nyilván szorgalmasan rendelkezésemre bocsátja Elisabeth Charlotte-ot.

II. József változatlanul tovább érdekel. Bevallom, hogy nekem Marczali birtokomban van odahaza, az első kötet elejét olvastam is, nagyon borzalmasan megírt könyvnek találtam annak idején, s úgy emlékszem, hogy nem II. Józseffel, hanem e császárnak Magyarországra való hatásával, itteni működésével foglalkozik. Tehát a legszűkebb szempontból tárgyalja hőseit.

Engem pedig az *egész* figura érdekel. Levelezés Arneht-től, mit tesz az, hogy egy millióba kerülne? Mennyi az a millió? Kitűnő *chronique scandaleuse*-ök minden esetre jók volnának, szabadkőmívesi dolgozat érdekelne.

Sikerek? Középeurópa? Na ja. Ez a Középeurópa úgyis csak a Naumann fejében van meg, s nem az én számomra találta ki. Ha Középeurópát meg lehetne csinálni, akkor ugyanígy meg lehetne Egész-Európát, vagy az Össznépek-Világszövetségét is. S ha már agitáció kell, én az utóbbi mellett szavazok.

Az ön egyik levele nyomán írtam Simonyinak, üdvözöltem őt s kértem tőle a Nyelvőr ama számát. Meg is küldte „szívélyes üdvözlettel”, el is olvastam. Hát, ami azt illeti, elég vékonykának találtam. Bátorság-túltengésben Simonyi sem fog meghalni. Hiába na, a 'sidók' mindig óvatosak. Még ha nyelvészek, akkor is.

Károlyi-nyilatkozat gyönyörű. Bizonyisten benne van ügyünk egész győzelme. Nem a kormányrajtás miatt olyan csendes az az irat, hanem mert érzi, hogy nem *lehet* hangosabb. Milyen jól megy az Igazságnak!

Egyéb nincs.

Üdvözli sok köszönettel

a fene fáradalmak miatt, amiket Önnek okozok

Gábor Andor

Fenyőháza, június? de hétfő, azt tudom.
Károlyit visszaküldöm, irattárba teendő

Raugraf Grimm szerint: „*graf am Oberrhein über noch wildes, unangebautes Land*”, tehát egy vad, barátság-talan vidék grófja. — Paul Heyse (1830—1914) Nobel-díjas német író. Sok drámát írt, művei közül a novellái a legértékesebbek. — Alfred Ritter von Arneht II. József leveleinek a kiadója. — Friedrich Naumann (1860—1919), a német liberális néppárt vezetője, egyik fő propagátora volt a „Közép-Európa” tervnek. Az első világháború idején a német imperializmus ezzel igyekezett a vele szövetséges országokat még szorosabban magához láncolni. — Károlyi Mihály 1916. jún. 14-én tartott beszédet a képviselőházban. Többek közt radikális föld-birtokreformot, demokratikus választójogot követelt, s azt, hogy hozzák nyilvánosságra azt a minimumot, amit az ország békefeltételnek elfogad.

22.

[1916. jún. 10.]

[Liselott megírása valószínűleg elmarad, s ha elkészülne, Rákóczi akkor is kimarad belőle Szekfű kívánságára.]

23.

Fenyőháza, [1916] július 8.

Kedves barátom,

ön már kidob, mert túlságosan igénybe-veszem mint tudományos kézikönyvemet. Ha Pesten volnék stb. . . ezt már ismeri. Ez alkalommal ez a mondat kell nekem *latinul*: „Nem tudsz latinul, doktor? Beszélj úgy, ha azt akarod, hogy az inas ne értse.”

Ennyi az egész, nem klasszikus latinság kell, csak olyan, ahogy orvosok egymás közt beszélni szoktak. A mondatban előforduló inas: lakáj, domestique, ha nincs rá latin szó, jó lesz a *cseléd* (férfi-cseléd) megfelelője. Csak hiba ne legyen benne. És ön, tudom, nagyszerű latin.

Régóta nem írt Tudósságod. Valami baj van?

Üdv és köszönet előre.

Jut eszembe: Ba-liga, Ba-lagi milyen furcsán egyeznek. Béke mindkettőre.

Gábor Andor.

24.

[1916.] július 16. (!)

Kedves barátom,

a csomagot köszönettel nyugtázom. Heyse kicsit megrémített verses formájával s már első tekintetre olyan szavakat és beszélésbeli hosszúságokat láttam benne, hogy, ha nem csalódom, valami nagy élvezetű olvasmányom nem lesz vele. Félretettem későbbi tanulmány céljaira.

Ellenben a törököket azonnal a legnagyobb élvezettel olvastam végig. Kitűnő munka; meglepő egységű áttekintés, elsősorú történetkritikai hozzászólás, magyar tudományban számomra szokatlan objektivitás van benne. Milyen kár volna Önért, egyrészt, ha nem érne száz évig, másrészt, ha el engedné térítettetni magát e, hogy úgy mondjam, szkeptikus történetiszemlélettől, harmadrészt, ha nem jutna akademische Laufbahnhoz, mert igen-nagy hasznot vélek származni a magyar tudományra egy ilyen irányban oktató és nemzedéket nevelő embertől.

Mindezt azért mondom ilyen részletesen, mert, véletlenül, ismét történettel foglalkozom. Pesten lévén ugyanis múlt héten egy napig, egyik antikvárius kirakatából kikanalaztam egy Görög Történelmet, írta Schwarz Gyula, és nekem egészen új dolgokat láttam benne. Nem tudtam eme Schwarz Gyuláról — él-e még, most sem tudom, nagyon öreg-e, fogalmam sincs róla — de igen derék legénynek látom e munkájából, csak egy kicsit gőgös már, hányaveti, valószínűleg attól, hogy sidó. És kétségbeejtő, mennyire nem tud magyarul, micsoda saját csodabogár nyelven ír, s hogy megtanulván 7–8 nyelvet, azt a fáradságot már nem vette magának, hogy magyarul is megtanult volna tisztességesen. Ez a Schwarz Gyula, ha nem is egészen, de azt a történetet írja már, amit én keresek, nem hajlandó elhinni, hogy ezelőtt kétezer évvel az emberek egészen más téstábol voltak gyúrva, mint a mostaniak, illetve nem postulálja, hogy akkor az emberek (alaptermészetük szerint) másilyenek lettek volna, mint amilyenek ma. Talán nem fejezem ki magam elég világosan s talán untatom Önt ezekkel a felfedezéseimmel, de egyéb raktárak hijján önnél rakom le, hogy úgy vélem, rábukkantam már a magyar történetírásnak (annak, melyet én ismerek) a bajára. Ha rossziszemű — száz és egy okból, néha az okok miatt (kicsit kontradikció!) önkéntelenül rossziszemű — akkor nem akarja meglátni az igazat; ha jóhiszemű, akkor nem látja meg ama postulátum miatt, hogy a múltban másféle embereket akar látni, mint amilyeneket maga körül lát. „Aranykorokban” nagyszerű embereket keres, „hanyatlási” korokban pedig silányakat. És ehhez idomítja az anyagot, amit talál, és ezzel már hamisít is. Pedig, úgy látom, ha vannak kútfők, azokból mindig ki lehet hámozni az igazságot, vagy legtöbb esetben, mert mikor valamit annak idején papírra vetett valaki, nem tudta, hogy aranykorban ír-e, vagy hanyatlásban, tehát az igazságot csak a saját szempontjából torzította el, tehát, e saját szempontok kikutatása után, az igazság helyreállítható volna.

Azt hiszem, a külföldön már régen így írnak történetet s utólag még fájdalmasabbnak látom az ön helyzetét, mikor látta, hogy egy ilyen egyszerű dolognak a megkísérlése miatt, micsoda utálatos láрма támadt.

Engem e Schwarz-féle könyvben, amely pedig még nem egészen tart ott, ahol én akarom a történetírókat, hallatlanul megleptek az egykori adatok közül ilyenek: Harmodios és Aristogeiton tisztos pederaszták valának, egymás szeretői s emiatt ölték meg „zarnoki vad Hipparchot”, akit megölni különben nem volt semmi okuk, mert mint az adatokból látom, nem is volt zarnoki vad. Ugyancsak e könyvből látom, hogy görög félistenek olyan rendesen loptak-sikkasztották az állam kasszáját, hogy lopniuk és sikkasztaniuk kellett is, hiszen emberek voltak. Látom, hogy Marathon és Thermopylae nem úgy voltak csodák, ahogy én bekaptam őket, hanem egész másképp, vagy esetleg sehogyse. Etc., etc. Mindezt kedvet támaszt bennem a múlt megismerésére, amely csak akkor érdekel, ha körülbelül velem egyszerű emberek mozogtak benne, de unalmassá és ostobává mosódik, mihelyt isten angyalkáival, dísz-minta-példa-emberfinomodványokkal van tele.

A fene egye meg az embereket, hogy ezt nem akarják megérteni.

Hogy' tartozik ez ide? Így:

Ezekről a török történetírókról — ha emlékszik elejtett szavaimra — én is azt hittem, hogy nagyon meghallgatnivaló papuskák. De jön a tisztaszemű és nem-hamisított-szájú ember és megmondja: ezért meg ezért a jó törökök a mi történetírásunk szempontjából egy ütet taplót sem érnek. Ott van, bár nincs ott, az is: ezeket ugyan kár kiadni. Mindenki más, vagy legalábbis sokan, az Akadémia kiadványa elé kellvén először írniok, adva lévén már a kiadvány: azt írták volna meg, hogy így-úgy, milyen érdekes Ludfi bej és Kacsafi pasa történetírói működése. Ön azonban, mert szép száraz tudományos szempontból rájött, hogy nem így van a dolog, megírta, hogy nem így van. Vagyis: sem a megtiszteltetéstől, sem az adottságtól nem lett elfogult. Ez az, aminek aztán én nagyon örülni tudok, amiből azonban ön sem házat nem építhet, sem egyetemi katedrát magának föl nem állíthat. Továbbá annak is örülök, hogy e felfedezését olyan csendes hangon adja elő, holott például most-forgatom-Schwarz ha fölfedez valamit mingyárt kellemetlenül hengec is vele. Ezért volna jó, ha önt békén hagynák dolgozni, mert ha minden munkája körül nagy és illetéktelen kontrázások volnának, végül kiugratná a csendes hangból s rávinnék, hogy itt-ott mégis a mellére üssön és saját érdemeit aláhúzogassa. S olyan szép az, mikor nem így van.

Ezek után elárulhatom, hogy a Törökökben tanúsított stilművészetével sem vagyok eléggé megelégedve, hogy még sok küzködést, plumpaságot, igen sok germanizmust és más idegenizmust találok benne. Nem olyan művésze ön a nyelvnek, amilyennek én szeretném, amilyen

igenis lehetne, ha kicsit jobban vigyázna. Nyugodtan leír ilyet: „retortán át gyömöszölni.” A kép nem jó. Nem lehet retortán át gyömöszölni valamit. Retortába rendesen folyadékok kerülnek. Ritka eset, hogy *rongy* kerül bele. Azt lehet a retortába *belegyömöszölni*, de *át* már azt sem. Másik: „prokrustesi ágyból *kilép*.” Nem jó, halvány. Ágyból nem lép ki az ember, hanem leszáll róla. Milyen eredeti volna, ha így írta volna: „Csilicsali bej, bár megpróbál leszállni (vagy kikelni) a stylizmus prokrustesi ágyáról (vagy ágyából) . . .” Más: Ön ezt írja: „mozogtatás.” Ez pongyolaság, elmebeli lustaság, mert közben eszébe juthatott volna a helyes szó: mozgatás. Egészen közel van hozzá.

Germanizmusok tömeggel. (Ti. olyanok, amik már kényelmetlenek, *rendes* germanizmusokkal sajnos valamennyien öntudatlanul tele vagyunk.) Ön ezt írja: ilyen adatok „jönnek elő.” Megint nincs messze a helyes: fordulnak elő.

Küzködésre, vagy legalább is a helyes szavak meg nem találására:

„ha még hozzávesszük . . . akkor Evlia Cselebi alakját akár Thuanus és Puttendorf fölébe *kell* helyeznünk és munkáját szinte unicumszerű *értékkel kell* felruháznunk.

Igen, ha Evlia munkája a nyugati és nem a keleti történetírás terméke volna.”

Abszolút helytelen. Sorokon át nem vagyok tisztában az író szándékával. Ez így hangzik helyesen: „Thuanus és Puttendorf fölébe *kellene* helyeznünk és munkáját . . . *kellene* felruháznunk.” Ebből már tudom, hogy nem így van a dolog. Ön így folytatja:

„Az ő valódi értéke megállapítására . . .” Borzalmas. Így *kellene* lenni:

„Evlia valódi értékének megállapítására . . .”

Nem rostálom tovább, mert még megneheztel, amit pedig világért se tegyen. Nagyon szeretném, ha roppant gyönyörűen szerkesztené műveit, azért bántom ennyire.

Még egyet: Utóbbi időben feltűnően *nem* hívom önt ide. Ez azért van, mert palotám lakhatási viszonyai megváltoztak. A földszinten volt egy vendégszobám, de abba kénytelen voltam cselédeimet betelepíteni, mert a cselédszoba lakhatatlannak bizonyult, s emeleti vendéghelyiséget ennek következtében édes-anyámnak volt muszáj átnyújtani, aki pedig állandó lakos. Így aztán Ön a hotelben volna „ebek harmincadjára” vetve. De ha még így is ellátogatna ide: óriási jó kosztban és számtalan előadományban részesíteném.

Bocsánat a hosszúságért. Ha tintával írnék, rövidebb volnék.

Latin mondatot köszönöm, Hofbiblire vigyázok.

Üdvözlí

Gábor Andor

Schwarcz Gyula (1838–1900) történész, kultúrfilozófus, egyetemi tanár. „Görög történelem” c. műve 1900-ban jelent meg. — Szeffkú török könyvéről l. a 13. levél jegyzetét.

25.

[1916 július vége vagy augusztus eleje]

Kedves barátom,

számomra nagyon érdekes levelét megkaptam és örültem neki. Azért nevezem „számomra érdekesnek”, mert kiderül belőle, hogy bölcsességeim nagyon régiek s hogy a legjobb úton vagyok arra, hogy — kicsit utólag — felfedezem Amerikát. Ja, ez a munkás élet átka: az ember 33 éves korában veszi észre, hogy, a lefelőrehaladottabb magyarok közé számítván és számíttatván, milyen hallatlanul elmaradt a valóban haladó világtól. NB. egy itteni és mostani olvasmányomban is felfedezem, hogy amit felfedezek, az már nagyon fel van fedezve. Ez az olvasmányom H. St. Chamberlain Grundlagen des XIX. Jahrhundertje, melyben tegnap meglepetve olvastam — de érvvel megtámogatva — amit a múltkor Önnek írtam, hogy nincs fejlődés és nincs hanyatlás a történetben: „es handelt sich in beiden Fällen um innere Gemütszustände (im letzten Grunde um transcendente Ahnungen) die das Individuum auf seine Umgebung hinausprojiziert.” És még vagy ezer felfedezésem van benne ebben a könyvben. Persze ennek a gazdag Chamberlainnek volt ideje összeolvasni azt az egész litteratúrát, amit nekem is el kellett volna olvasnom, hogy „megsejtéseimnek” kellő alapjuk legyen és hogy tudjam, melyik új közülük, melyik már elég-régi.

Viszont, amit ön ír az új-magyar történetírás megértéséről, nekem vadonatújnak, s mindenestre kitűnőnek látszik. Levelezésünk posthumus kiadásából mégis csak lehet majd valamit tanulni. Jé, hogy' megdicsérnek bennünket utódaink!

Történeti okulásaimnak nagyon örülnék, ha nem volna az a fatális pehhek, hogy a jelenlegi háborút még értelmetlenebbnek, ostobábbnak és fölöslegesebbnek tüntetik fel, mint amilyenek eddig is tartottam. Vagy: végeredményben még szomorúbbnak, mint amilyentől eddig félttem.

Heysét azóta elolvastam, s mert erről az elődömről sem vagyok tájékozva, csak négyszem-közt vallom be, hogy nagyon gyenge úrnak találtam. Igen ügyefogyott színpad-mester, helyenként halvány Shakspeare-utánzó, túl bieder-deutsch és a kelleténél unalmasabb. Pedig, ha nem családomban, nagyon sok jót hallottam vagy olvastam róla. Vagy a regényírásban nagy ő? Egyetlen regényéhez sem volt szerencsém. E ponton viszont Ön el ne áruljon senkinek. Nagyjában: a legmaguktól értődőbb olvasmányokat nem olvastam, s most már nem is fogom olvasni őket. Mit csináljak?

Schwarcz: ha gentry volt, miért nem tud magyarul? Időközben többször kísértett a fejemben az a gondolat: zsidó nem *mer* ennyire rosszul magyarul tudni, de Schwarcz: Schwarcz, az ilyen név mellé mindig ki kellene tenni a tulajdonosának, zárójelben, hogy (nem zsidó).

De hagyjuk ezt. Nyaraltomban annyit törtem a fejem mindenféle hiábavalóságokon, hogy végül megírtam az ellenkező végletet egy versben, s csak utólag vagyok elakadva vele, mert nem tudom, hogy tulajdonképpen micsoda világnézetet fejez ki. Fejtse meg, közlöm:

Vers: [itt következik a *Dal* című vers szövege. Megtalálható: Gábor Összegyűjtött versek. Bp. 1954. c. kötetében a 31–32. lapon.]

Próza:

A becsületes megfejtő között majd kisorsolok valamit. Nekem, utólag, egoistico-nihilisticusnak tűnik fel, belső dekadenciával és rohadsággal telinek, és sokféle irányzat keverékének.

Most jut eszembe, hogy a történetre vonatkozóan is alkottam egy verset. Érdekes:

Történetkönyvet forgatok,
Elmúlt időköt hallgatok.
Nézem: évek ezerein át,
Hogy' élt az ember, mit csinált?

A történésen áthatok,
És egyebet nem láthatok:
Zabált, nyüzsgött, kiáltozott,
S egy hajszálnyit sem változott.

A tegnap nincs a ma felett,
Az ember rosszabb s jobb se lett,
Nem is volt jó, vagy rossz soha,
Ritkán volt más, mint ostoba.

Tanulságot semmit se nyújt,
Föl nem emel és le se sujt,
Az ember, bármi rosszul élt:
Mégérdemelte életét.

Próza:

Nem is tudtam, hogy ez Methodologia. Nagyon bocsánatot kér e levélért, barátja:

Gábor Andor

Houston Stewart Chamberlain (1885–1920) angol származású, reakciós nézeteket hirdető történetfilozófus. 1916-ban felvette a német állampolgárságot, a germán faj felsőbbrendűségét hirdette. — A történetre vonatkozó verset Gábor később alakította ötsoros strófákra. L.: Összegyűjtött versek. Bp. 1954. c. kötetében a 38. lapon.

Fenyőháza, 1916. aug. 15.

Kedves barátom,

már azt hittem: szülőföldje szép határán, felfedezvén az Ön személyazonosságát, rövid úton agyoncsapták Önt, nehogy a városát továbbra is rossz-hírbe hozza. Utóbb meg úgy véltem, eltévedt levelem, amit a benne-levő versek miatt, nagy-igen resteltem volna.

Na már most: mért nem hiszi el ön nekem, hogy igenis hazám a világ legutolsó országa azok közül, amiket ismerek? (Boldogult Szerbiát nem ismertem, Törökországot sem.) Igenis szomorú igazság, hogy Ausztria a maga utolsóágaival még egyre Magyarország előtt jár, de mennyivel előtte, mert Ausztria dekompozícióban és dekadenciában levő nyugat, míg ellenben mi dekomponálódunk és dekadálunk, anélkül, hogy ezt valamely virulat vagy szilárdság megelőzte volna. Nem is értem, hogyan van, de a mi emberanyagunk, amelyet magánéletében hajlandó volnék sokszor igen-jónak ítélni (a magyar fajt értem, alsó rétegeiben, mert mindig ott-kerestem a jót, följebb semmi sincs) egészen értéktelen mihelyt közéletet él. De 1914-től kezdve nem érdemes jobbfejta embernek lenni; jobban örülnék, ha amit a háború elpusztított, mind abba a kategóriába tartoznék, amiről úgy ítélek, hogy nem érdemelt egyebet háborúnál.

Bromján nevettem volna, ha nem tudom, hogy közben Ön nyilván rosszul-rosszul érezte magát. Csodálom, hogy valaki, aki tudja, hogy amit idegességnek nevezünk, lelki folyamat: az testi gyógyszer keres rája és épen egy vidéki orvosnál. Régen így vicceltek az emberek egymással:

- Fáj a fejem.
- Huzasd ki.

Ebben a viccben azért nem volt igazság, mert a fejfájás néha csak szimptóma, s a fáj a fejemre többször lehet „vágasd fel a gyomrod” és „bontasd fel a beled”-del felelni, mint a huzasd ki-vel. Míg ellenben az ideges embernek mindig használna ha a fejét kihúznák, mert lelkünk a fejünkben lakozván, a baj gyökeréhez nyulatnék minden-esetre. Ajánlom önnek az egész Freud-litteratúrát; azt hiszem az egyetlen valami, amivel zsidók mégis megajándékozták az emberiséget, persze majd akkor, ha jön egy keresztény teoretikus, aki rendbeszedi a dolgot.

Nincs igaza olvasmányaim elítélésében. Igen-sokat dolgozom, s természetes, hogy közben az én anyagomtól eltérő materiára vágyom. Szépirodalom nem érdekelhet — ahogy, azt hiszem a valamire való hentesek se szeretik a disznóhúst — minden egyéb ellenben nagyon érdekel, mihelyt csak valamit is látok benne, ami gondolkozásom irányának megfelel. Így a magammal hozott könyvek közül eddig kizárólag csak a, hogy úgy mondjam, tudományosakat olvastam el, s a Heysére is csak az tudott rávinni, hogy, ismervén bizonyos mennyiségű Liselotte-adatot, kicsit érdekelt: mi lett ezekből az adatokból. De mihelyt láttam, hogy semmisse lett belőlük, mingyárt nagyon nem-érdekelt az ügy. Liselotteről — hogy egészen megnyugodjék — egyelőre végkép lemondtam. Túl sokat kellene utána-járnom, ha mindent meg akarnék tudni, amit tudnivalónak vélek.

Mit csinál kis-Angyalom Bécsben?

Továbbá: mit csinál a docentúra? Ti.: mikor léphet életbe, ha minden jól megy; és mehet-e neki még rosszul? Erről nem vagyok tájékozva. Avagy ön sem?

Ne legyen búskomor; nagy háború-végszagot kezdek érezni és pedig, úgy nézem, a rosszabbik végről kezd szó lenni. S hogy ez milyen lesz, nagyon érdekes néznie. A másik nem is lett volna olyan érdekes, mint a hazug dolgok általában nem érdekesek. Ez azonban most az igazság szerint kezd menni s abból mindig furcsaságok sülnek ki.

Mikor jó történetírónak lenni, ha most nem, amikor tényleg kezd történni valami? (Mert a háború eddigi folyama, szerintem, a helyes történés megakadályozása volt csak.) Persze, hogy ebben a történésben mi személyesen hogy fogjuk érezni magunkat, — ami csak nekünk fontos — más kérdés. Ön még valahogy, mert hozzátartozik a szétszedendő állam vázához. De én sehova se tartozom, rólam nem lesz semmi intézkedés.

Mindamellett nem irigylí Önt

elnyomott történetírója:

Gábor Andor

[1916.] aug. 22.

Kedves barátom,

levelére, mely csaknem csupa örömhírt tartalmaz, következőket:

Igazságnak én azt tartom, hogy egy ilyen nem-természetes szövetség, amilyen a német—osztrák—bolgár—török *ne* győzhessen, mert abból semmi jó nem lehet. E négy népek közül én győzelmi jogosultságot csak a németben és bolgárban látok, de miután ők rosszul szövetkeztek, nekik is meg kell inni a keserű levét. Ausztriát ugyanis a mai összeállításában nem én ítélem fenállhatatlannak, hanem a legutolsó tíz év eseményei mutatták annak, mert — úgy vélem — lassan-lassan odakerültünk, hogy a folytonos belső agyarkodás miatt, az egyensúlyi helyzetnek folytonos keresése miatt, egyébre nem is tellett idő, ezek a szegény országok még annyit sem haladhattak, amennyit különben a Nyugat közvetlen szomszédsága által mégiscsak haladniuk kellett volna. Én az elmék általános elmaradásának egyik okát abban látom, hogy Ausztria csaknem mindegyik országában vannak közjogi csaták, s ezek Ausztria mai alakulásától fakadnak, nem magukból az elmékből. Egy önálló Magyarország például, ha még olya buta politikus nációna fityülna, a Kalmár Antalokra, s rákényszerülne, hogy ne nem-létező jogokra, hanem létező javakra törekedjék. De míg nemzetvédők hőstettek *lehet* elkövetni békében is, addig olcsóbb a nemzetet védeni, mert azt csak *szóval* is lehet, míg a nemzetet szervezni, előbbrekényszeríteni, kizárólag *munkával* lehet. Ahhoz elég a temperamentum, ehhez igazi energia kell. Ahhoz nem kell okosnak lenni, ehhez muszáj.

Amint látja, pecsovicsnak tetsző alapon az önálló Magyarország mellett vagyok, abban a percben, mikor kívülről is kezdenek kiabálni Ausztria kompozíciója ellen s mikor e külső kiabálóknak erejük is van arra, hogy minden harmadik évben egy majdnem-háborút s minden harmincadikban egy tényleges háborút csináljanak. Adva lévén egy külső Románia és Szerbia és Itália, sem az oláhokat, sem a rácokat, sem az olaszokat nem tartom megtarthatónak s nem félek attól, hogy tisztán majd kevés lesz a magyar, föltéve, hogy kitűnő emberek vezetik — s miért ne vezethetnék? — tíz millió magyar nagyon elég ahhoz, hogy finom kis országot alkosson, amely hamar-hamar elszaporodhatnék húsz millióra és még többre is.

Nem ellenérv, figyelmeztetem, az, hogy Ausztria kompozíciója ellen már száz évvel ezelőtt is kiáltoztak. Az csak teória volt, bár okos teória, mert azok a nemzetek, amikhez a mi nemzetségeink tartoztak, nem éltek államéletet, nem voltak kint tényleges hatalmi központok, amik húztak, vagy amik felé gravitálni lehetett volna. Most vannak és hiába mondom a szerbnek, hogy nézd, iszen neked nálam jobb dolgod van, ha ő odavágyik. És ha nem is vágyik oda, mihelyt a főszerebnek módjában van engem az alszereb miatt kívülről piszkálni, az lett, hogy adjam neki: csináljon vele, amit tud, vegye el tőle a vagyont, a kultúrát, amit állítólag én adtam neki. De miért venné? Ha minden szerb Szerbiához tartozik, vagyis Szerbiának nincsenek megvalósíthatatlan álmai, akkor ő sem Narodna-Odbranzák, hanem vasutat épít Szerbiában és vizes klozeteket állít fel Nisben, amiből a pszichére nézve áldás fakadoz. És így tovább. Hát persze, hogy az antant győzelme nem hozná létre ezt, de hacsak túlsok baklövést nem követnének el az osztozásnál, hatalmas lépéssel vihetnék előbbre ezt a fejlődést, amit, úgy látszik, végképp megakadályozni még azzal az óriási katonai felszereltséggel sem lehet, ami nekünk van, vagy nincs. Ezt Ausztriára.

Törökország pedig — s ebben az ön kis török értekezése is megerősített — ha mint történeti emléket érdekesnek, mint etnográfiai adalékot szépnek is ítélem, nem gondolom fenntartandónak. Sem Európában, sem Ázsiában. Államalkotó erőt nem látok benne, s nem látok visszatekintőleg a leghatalmasabb idejében sem. Akkor is csak török *uralom* volt, állam nem. Anélkül pedig nincs és fölösleges a nemzeti élet. Ez ellentmond látszólag a tízmillió magyarról szóló elméletnek, de csak látszólag. Magyar mindig *több* lett a történet folyamán, tehát ennek a nemzetnek a vonala mégiscsak fölfelé megy valahogy, török mindig *kevesebb*. Hát majd lesz idő, amikor egy se lesz.

Ha tévedek: elég komplikált az áttekintendő anyag, szolgáljon mentségemül.

Üdvözlöm a német értekezést. Dics szempontjából mindenestre jó lesz. Révai eset szomorú, de nem kívánhatjuk magunktól, hogy úgy győztünk legyen, hogy egyetlen kötekedő vagy ingadozó se maradjon sehol. S különösen, ha bizonyítékunk van rá, hogy a viselkedés ismét az átkos nem-olvasásból fakad.

Beöthy rektor utóda nem teológiai fakultásról leend?

Felvilágosításul: ez a Fenyeháza nem a Tátrában, hanem a Fátrában van, s Bécstől még messzebb, mint Budapesttől, tehát csak úgy „együttal” nem mehetek Bécsbe. Reméljük, hogy majdszak akad üzleti dolgom a császár városában, s akkor biztosan elkerülök az Ön színe elé, amit már most szívesen tennék, mert egy kicsit fáradt vagyok a sok pihenéstől.

Ciklámén-adatért köszönet. Angyalnak, ha ottvan, angyal üdvözetemet.

Szeretettel:

Gábor Andor

Kedd, Fenyőháza, [1916] aug. 29.

Kedves barátom,

midőn arról értesítem, hogy főhadiszállásomat Szeptember elejétől, azaz péntektől fogva, Budapestre teszem át, egyszersmind azt is tudomására hozom, hogy már a román hadizenetről is értesültem, s hogy attól félek: mégis nekem volt igazam.

A háborúnak ha nem külső, akkor belső okból is el kell vesznie, mert ugyanakkor, mikor a román hadizenet tölti meg hasábjait, az Est — nem tudom, nem kerülte-e el figyelmét? — foglalkozik Brandsch Rudolf szász képviselő egy levelével, s mert a szász ember nyugodtan és higgadtan, de faji különállósága tudatában, magyar sovinizmusról beszél, Estünk, mint a boldogult Nap, (a legrosszabb idejében), ügyész után kiáltoz. Hát így megy. Országok fenntartó erejének befelé az okosságot tartom, s úgy látszik a háború ezt abszolúte nem verte belénk, pedig bunkóval dolgozott. Nem halálos, ha okos országnak a hatalmon levői buták. De ha főnt is buták az emberek, lent is, abból egyszer csak ki kell őmleni a fekete konzekvenciáknak.

Ne mosolyogjon, hogy ilyen kicsinyes szimptomákból itélek, de már a háború elején az volt a meggyőződésem, hogy a pesti közlekedési zavarok és Galícia elvesztése közt egyesek összefüggés van. A németek azt a kétségbeejtő baklövést követték el, hogy egy leigázandó és rendbehozandó népet nem eltapostak, hanem szövetkeztek vele. Most ők is leigáztatnak és eltapostatnak.

Igaz: ami körülöttünk történik esztelenség és örület, de van benne rendszer. *Most már* van. Nem volt, amikor *mi* hadat üzentünk Szerbiának és nem volt, amikor Németország megüzente az ő különböző hadait. De Anglia hadizenete óta logikusnak látom a történőket, s olaszok, románok hadizenetét nem az őrzöngés legmagasabb fokának, hanem tisztulási folyamatnak vélem.

Hogy célt ér-e az örület azzal, hogy tisztul, még nem merem állítani, de valószínű, hogy igenis célt ér. Ez persze kétségbeejtő nekünk, mostani nemzedéknek, mely a nagytakarítási évek egész piszkát, izgalmát, bizonytalanságát a torkán kapja, de hogy a következő nemzedékek jobban fogják magukat érezni (jogosan), mint amilyen jól érezték magukat (jogtalanul) a bennünket megelőző nemzedékek, ebben hiszek.

Ha megérjük a végét (de erre mind kevesebb chance van) annál érdekesebb idők következnek, minél radikálisabb eredményeket produkál a háború. Mért volna lehetetlen, hogy az emberi butaság ebben az irányban kitombolván magát (a maximális vízállást a fejekben a mi szerb hadizenetünk napján konstataírom), most már — megint csak ebben az irányban — (hadi, katonai, háborúi dolgokban), okosabb idők következnek? Persze, hogy még sokat fognak tévedni az európai emberek, de azt a tévedést, hogy nekik ágyúval is elintézhető ügyeik vannak még egymással, talán mégsem követik el többször, föltéve, hogy most el tudják intézni, ami elintézni való. Ha nem: akkor ennek az európai kultúr-települetnek helyzetét reménytelennek vagyok bátor ítélni.

Fordulat: ha a nemzetközi szocializmusnak sikerül *nemzeti* alapon (ez elengedhetetlen) konföderálnia egész Európát, még minden megmenthető. De *ennyi* eszük — istenem, ők is csak emberek! — még a szocialistáknak sem lehet. A mai polgári és még felsőbb rétegeket uralmon hagyni nem lehet, mert, látnivaló, hogy esztelenségükkel elpusztítják kétezer esztendő egész természetét.

Szíves ellentmondásait, — bőven, hisz nyilvánosság elé most úgyis alig írhat az ember — Pestre kérem, amely város, centrális fekvésénél fogva, remélem legtovább lesz alkalmas tartózkodási helye a háborúban részt venni nem óhajtó elemeknek.

Üdvözli szeretettel

Gábor Andor

[1916] szept. 20.

[Szekfű mindenről tud, ami a lapokban megjelenik. Vélemény a nemzeti hiúság dédelgetéséről. Kár, hogy Szekfű húzódása miatt elmaradt „A száműzött Rákóczi” 2. kiadásának megjelenése, jelenleg a papírárok emelkedése miatt már nem valószínű meg.]

30.

[1916 ősz]

[Gratulálás Szekfű magántanárságához. Buzdítás: dolgozzon minél többet.]

31.

[1916 őszén]

Kedves barátom,

szép hosszú levelét megkaptam, de most kurtán csak arról akarom értesíteni, hogy a docentúrát feleségem is meg akarta ünnepelni, süttetett itthon egy szép nagy fehér kenyeret, s egy szép nagy barna libamáját, becsomagolta, megcímezte, elküldte a postára.

Őn, mint tájékozottabb, már tudja a folytatást, a postáról visszajött a csomag, hogy azt mondja, hogyan képzeljük? Bécsbe nem lehet élelmiszert küldeni. Most *mi* esszük a szép nagy fehér kenyeret és a szép nagy barna libamáját, Önt emlegetve.

Ha valamelyik vacsorája túlságosan bécsi, tehát túlságosan szűk, állítsa e kartont a tányérja mellé. Ez az egyetlen, amint mint egy agrár állam dús polgára Önnek szegény pragmatica sanctióval hozzánkcsatolt bécsinek nyújthatok. A többit nem engedi a P. S. korrektúrája. Mondjam-e mennyire sajnálom? Mireióért megkaptam az első jutalmat. A Hét a sárga földig levágott.

Üdvözli szeretettel

Kedd, este

Gábor Andor

Szekfű magántanári kinevezését 1916 őszén hagyták jóvá. — Gábor Mistral Mireióját 1903-ban fordította le, megjelent a Kisfaludy Társaság Évtárája 39. kötetében. 1916-ban átdolgozta és újból megjelentette.

32.

[1916. nov. 23—26. közt]

[A Ferenc József halála miatti gyász tönkretette a Szépasszony című darab sikerét. Gábor fél, hogy a Dollárpapa is meg fog bukni.]

33.

[1916 december]

[A „Mit vétettem én?” honorárium. A Gábor-darabok bécsi előadásai. Vélemény Pauler Gyula történetíróról és vele kapcsolatban a történelmi balvélekedésekről.]

34.

1917. jan. 20.

[Gábor „igen erős depresszióban” él.]

35.

[1917 közepe]

[Dick szeretné kiadni magyarul a „Der Staat Ungarn”-t, sőt a német kiadásra is vállalkozna, de Gábor hasznosabbnak tartja, ha „igazi németnél” jelenik meg. Mennyi legyen a tiszteletdíj?]

[1917, október vége] Szerda, este.

Kedves barátom,

szíves sorai nagyon jól estek, nemcsak mint a vígasztalói szomorú bukásomnak, hanem s legfőképp mint beszámoló. Én ugyan nagyon jól tudom, hogy a sajtó hazudik általában, mégis az összes bécsi lapokban olyan *egyhangúlag* láttam konstatálva azt a *tényt*, hogy a publikum nemcsak nem mulatott, hanem fűtült is, hogy azt kellett hinnem: valóban megtörtént ez, hiszen egészen az ujjukból ezek a gazemberek sem merik szopni, amit írnak. S az ön levele azt látszik mutatni, hogy mégis az ujjukból szopták.

Sajnos, a lényegen nem változtat a dolog. Feltéve, hogy a prömier-estén nem bukott meg a dolgozat — én nem voltam ott, nem tudhatom — másnap reggelre valóban meg volt bukva, mert a sajtó olyan egyöntetűen dorongolta le (minden lap, ami elem került ugyanúgy, vagy még rosszabbul írt, mint a Tagblatt), hogy ehhez a darabhoz a publikum nem megy be s azonfelül Bécsben a színházigazgatók olyan páni félelemmel vannak tele a sajtóval szemben, hogy még ha a publikum egy kicsit be is menne: az igazgató nem meri műsoron tartani a darabot. Vagyis: mikor a gazemberek írták, amit írtak, akkor talán még nem volt igazuk, de mire nyomtatásban megjelent már igazuk *lett*. Hogy attól *lett* igazuk, hogy azt írták, amit írtak: az már mindegy.

Hogy a sajtó, ha rosszhiszemű is, legalább a tények előadásában (publikum unatkozott és fűtült) esetleg mégsem hazudik, azt annál inkább elhittem, mert én előre láttam, hogy az előadás nagyon rossz lesz, legalább az én szememnek nagyon rossz volt, s elképzelhetőnek tartottam, hogy e rossz előadáson keresztül semmi nevetnivaló a darabban nem marad. Úgy látszik, idegen szem még talált nevetnivalót.

Sajtó úr valóban össze volt egy kissé esküdve ellenem, de nem felső nyomásra, hanem, mint utólag értesülök azért, mert közben híre ment Bécs zurnalisztikájában, hogy én milyen ilyen-olyan gazdag férfiú vagyok, milyen sokat írok és keresek egy évben, darabjaimat egypár nap alatt írom, etcetera, egyéb lényeges adatok. Innen az *egyhangú* kritika.

Na mindegy. Ezen már nem változtat a legerősebb sajtótörvény sem. Amíg az emberek nem tudják, hogy ha majd már mindenféle szabadság lesz is: sajtószabadságnak akkor *sem* szabad lennie, addig ezen segíteni nem lehet. Itt-ott bizony megissza az ember a levét a francia forradalom némely tévedéseinek. Általában azt hiszik, hogy nem ez a legsúlyosabb tévedése. Pedig ez az. Az emberiség beteg, ez biztos, de, hogy a sajtó a legnagyobb betegsége: ez még biztosabb. Bizonyisten nem mint a Dollárpapa elnadrágolt szerzője mondom ezt, hanem mint objektív orvos.

A magyarban a Hazádnak rendületlenül énekelték, s a németben — eredetileg — a Gotterhaltét. De a cenzúra betiltotta. A színpadnak ugyanis *van* Bécsben cenzúrája, a sajtó, a haditerület kivéve, szabadon garázdálkodik. Sebaj, lesz ez még rosszabbul is.

Korrektúrárt átnyújtottam a nyomdának. Figyelmeztetem Önt arra, hogy külförmében a magyar szedés azért mutat *most* olyan rosszul, mert a német levonat már ritkítva és tisztességes papíron ábrázolja a betűket, míg a magyar szedésben még nincs benne a „durchschuss” és a papír is, amire a lehúzás történik egész utolsó. Majd a végén a magyar szedés is elég szép lesz, ha olyan szép nem is, mint a német (Germánhonban a nyomdák a háború alatt is fel tudták frissíteni betűiket, nálunk nem lehetett, nem jött a n. matrica a németektől.)

Még egyszer köszönet és hála fáradtságáért és szíves soraiért, írjon hamar, öreg Károlyi apáról is, kit Dáviddal együtt, szívélyesen üdvözlök. Öleli:

Gábor

Mellékelt bélyegeket és lev. lapokat azért küldöm, hogy az osztrák kincstár ne nyerjen rajtuk. A zsebemben maradtak, mikor hazajöttem s itthon csak elhányódnának. Ha Önnek Pestről hazamentében majd magyar bélyegei és levelezőlapjai maradnának valamikor: küldje el őket nekem.

[1917. okt.—nov.] Szerdán este.

[A Dollárpapa bukása után nem várható, hogy a közeljövőben külföldön elő fognak adni más Gábor-darabot. „A magyar állam életrajzá”-t már nyomják. A levél vége:]

Dolgozik-e valamit? Én már fölvettem rendes munkáim folyamát, illetve rendes munkát-lanságomét.

Januárig a következő könyveim látnak gázvilágot: a holnapi napon: Harminchárom (ko-moly költeményeim) jövő héten: Mancika tündér (mindenféle marhaságot) decemberben: A hatalmas vadász (kis-egyéb marhaságot) December 29-én este felolvasó estét szándékozom tartani a Vigarda kis-teremben, mindenféle béke-irataimból. Egyéb tervem nincs, amit Öntől is hallani óhajtok.

Üdvözli szeretettel:

Gábor Andor

38.

Kedd, 1917. nov. 26.

Kedves barátom,

nagyon köszönöm szíves sorait 33 ügyében. Bár megriasztott, egyfelől, hogy világszemléletem a könyvben, íme, oly feketének tűnik fel, hogy Ön szinte szükségesnek látja a vigaszt, másfelől örültem neki, hogy olvasómnál, ez esetben Önnél, a verseim bizonyos eltűnődést, kis meg-döbbenést, mindenképpen: észrevehető kedélyállapot-változást idéznek elő. Ez szinte több, mint amit reméltem, mikor eléggé előrehaladott kora, s egészen másirányú működés után, úgynevezett líráim útjára léptem. Nem látom magamat hatástalannak olvasómnál. Olvasóm, persze, nagyon kevés lesz, de, végül, a fekete szövegekben is csak azok válogatnak, akiknek gyászuk van, vagy akik tudják, hogy gyászuk van. Ezek, hálísten, legalább az utóbbiak: nin-csenek sokan. Már t. i. lelki gyászlakodást értve.

Világszemléletem védelmére van szerencsém felhozni a következőket:

Őn nagyon jól tudja, sőt szememre is vetette, hogy a végcéltől eltekintve, a közelfekvő, vagy legalább is elméletileg közelfekvő, tehát emberileg lehetséges célok szempontjából a leg-túlzabb optimizmusban leledzem, s az a vélekedésem, hogy a teóriát mellőzve a praktikumok-ban az ember élete igenis nagyon kitűnően — a mostani állapotoknál összehasonlíthatatlanul kitűnőbben — berendezhető. Az ember, mint tömeg, úgy hiszem, nagyszerűen elintézhető. Csak az emberrel, mint egyénnel van nagyon nagy baj. Nemhogy rendbe nem hozható, hanem, attól félek, az emberen, mint egyénnel nem lehet segíteni, az egész helyzete reménytelen. Addig boldog az ember, amíg tömeg-életének kérdéseivel áll szemben. Mert nemcsak elméletileg tud rendszert és rendet vinni beléjük, de gyakorlatban is mind közelebb juthat a kitűzhető vég-célokhöz. És etappok vannak itt és fejlődési lehetőségek. Az ember, mint egyén, ellenben, mingyárt az első lépésre szemben találja magát nem is a nagy Érthetlenséggel, hanem min-gyárt a nagy Értelmetlenséggel is. Ha így formulázom, talán jobban megközelítem:

Az ember (mint sokaság) életét tele lehet rakni célokkal, az Ember (mint egyén) azonnal ott áll a Lét céltalansága előtt.

Ebből az is kitetszik, hogy az egyének veszedelmesek a közre, mert félő, hogy a Lét céltalan-ságát átláptálgják az életbe. Nem csoda, sőt bizonyos értelemben helyeselhető, hogy az em-beriség nem kedveli gondolkodóit, hiszen maga az ember sem kedveli önmagában a gondolkodót. Én legalább úgy vagyok vele, hogy vannak napjaim, amikor már ezzel a tudattal kelek fel:

— Ajvé, ma gondolkodás lesz.

Persze, hogy a gondolkodás, ahogy' megtalálja a kapcsolatokat, örömet is okoz, de vég-eredményben, mikor kilyukad a nagy Lyukba: a legfájdalmasabb sport. Nincs igaza Schopen-hauernek, mikor azt a nagyon szép mondatát leírja, hogy persze a gyönyörűen ívelt homlokok alatt megszülető hatalmas gondolatok nem is valók a lapos stupid fejekbe. Abban nincs igaza, hogy lenézi a lapos, stupid fejeket. Ha a gyönyörűen ívelt homlokok számára nem adna dacot és tetterőt annak az akarása, hogy gondolataikat mégis beerőszakolják a lapos, stupid fejekbe, akkor a gyönyörűen ívelt homlokok egyenesen a falba verődnének mindgyárt. De nem teszik, mert, istennek hála, ezek a gyönyörűen ívelt homlokok is csak emberfejek, tehát ragaszkodnak ahhoz, hogy a stupidok felvilágosítandók, s ez aztán kiad annyi szórakozást, ami kitölt egy emberéletet, sőt bele tudja sodorni az Embert az emberi örömekbe. (Példa: Schopenhauer öregsége, amely tele van gyerekesen polgári örömmel afelett, hogy az emberiség szíjja már a mérget, amit ő kigondolt, vagy felfedezett — legalább részben — számára. Példa — si par-va . . . — én, amikor levelem elején örültem, hogy Önnek is megkeserítettem vagy egy fél-óráját.)

Brr . . . már megint nincs vége a gondolatmenetnek, illetve ahogy' írom: látom, hogy mit mindent kellene még hozzákapcsolni. Hogy levágjam: az én immanens optimizmusom és transcendentális pesszimizmusom egy rémes keverék, mert ha akármelyik oldalról indulunk el: ugyanabba a semmibe vezet. Ha az embert, mint tömeget, kitűnően elintézzük, akkor lehetőségessé tesszük számára, hogy mint Egyén éljen, s ezzel a világszakadék partjára tettük le. Vagy a már a szakadék partján levők visszakiabálnak, hogy: ne hozzuk rendbe az embert, mint tömeget, mert akkor mindnek nagyon rosszul fog menni, tehát jobb, ha mindent úgy hagyunk, ahogy' van. Szóval: a végeredményt mindenütt iszonyúnak ítélem, s csak akkor nem fájul meg a szemem, ha csupán a középső fokozatokat nézem, anélkül, hogy gondolnék arra, hová vezetnek e fokozatok.

Na, hagyjuk, mert hisz csak céltalan lehet egy értekezés, amely azt akarja bizonyítani, hogy semminek sincs célja. Nem? Ezennel visszatérek a pozitívumokra s megkérdem: nem tudja-e mikor akarja megjelentetni a német cég az Ön művét? És van-e sok baja a magyar korrektúrával? A külsínre a végén vigyázni fogok.

Üdvözlí szeretettel és köszönettel:

Gábor Andor

33 = Gábor „Harminchárom” c. verseskötete.

39.

[1918. jan. vége] Péntek.

Kedves Szekfűm,

levelét itthon kaptam meg, mert nem lehetett a Tátrába mennem, most már nem is lehet, egyelőre. Tehát bármikor jön, örömmel várom, bármily nagy tanácskozásokra. Figyelmeztetem azonban, hogy *ilyen* kedvező helyzete, mint most, a felolvasások megkezdésére sohasem lesz, mert a lapokat annyira fenyegeti állandóan a papírhiány, hogy egy jobbfajta skandalumot nem is győznek terjedelemmel. De meg a publikum érdeklődése is inkább Brest-Litovszkban jár, mint az Egyetemen. Továbbá: talán a Pesti Hírlap sem lehet olyan harapós ezentűl, mert én ott munkatárs úr vagyok és még hasonszőrű új emberek is vannak ott. Marad tehát az Mg. [Magyarország], ahol szintén, ha nem is nagyon, de másféle szelek fújdogálnak. Ez mind kedvező, tehát censeo: előadásokat megkezdeni.

Esz-tendő első száma nem valami gyönyörű, de hátha jobbra fordul.

No de minderről bővebben tárgyaloghatunk személyesen. Német könyvet nagyon várja

Gábor

Breszt-Litovszkban 1917. dec. 22-én kezdődtek meg az Oroszországgal való béketárgyalások. — Az „Esz-tendő” c. folyóirat első száma 1918 januárban jelent meg.

40.

[1918 január]

[Gratuláció a „Der Staat Ungarn” megjelenése alkalmából.]

KABDEBŐ LÓRÁNT; SZABÓ LŐRINC LÁZADÓ ÉVTIZEDE

Bp. 1970. Szépirodalmi K. 686 I.

A *Te meg a világ* egyik legtragikusabb, a személyiség problémáját leginkább sarkító versében, a *Börtönökben* írja Szabó Lőrinc:

„Mindig egy testbe zárva lenni ?
Mindig csak én ? Sohase más ?
Sehol igazi változás ?
Hogy bírjátok ezt elviselni ?”

A „változást” verseiben valósította meg. Talán nincs még egy költő, aki annyiszor újramezde volna pályáját, aki annyiszor tanulta volna a mesterségbeli tudást is elől-ről, aki annyiszor elhagyta volna elért magaslatait a meghódítandó ismeretlen kedvéért, mint Szabó Lőrinc; szinte valamennyi kötetéből új — a megelőzőt lényeges pontokon tagadó — esztétika vagy költészettan vonható le. Ennek az örökös újramezdeésnek okát többféleképpen magyarázhatjuk (a költő félelmével, nehogy önmaga epigonja legyen; igényességével, szakadatlan önkontrolljával; antobiografikus szenvedélyével stb.), a legáltalánosabb és legvalószínűbb magyarázatot Kabdebő monográfiájában találhatjuk. Kabdebő Szabó Lőrinc első, *Föld, erdő, isten* (1922) c. kötetét elemezve hangsúlyozza: „az idő megszűnik a beteljesülés mértékessége lenni... A Szabó Lőrinc-i aspektusból következően nemcsak a jövő vesztette el jelentőségét, hanem a múlt is az értékét... Szabó Lőrinc... a jelent azonosítja a múlttal és a jövővel.” (61.) „Szabó Lőrincnek (ebből) az időszemléletéből következik, hogy költőink közül talán ő a legérzékenyebb a történelmi szemléletre. Az idő nála csak a biológiai alakulást érleli...” (63.) Kabdebő fejtegetéseiből következik tehát a konklúzió, hogy a történelemben nem bíz Szabó Lőrinc mintegy rákényszerül önmaga megújításának tudományára, azaz a jelen szakadatlan — önmagába zárt — tudomásul vételére. Szabó Lőrinc változásainak megértését — vagy legalább is e változások egyik legáltalánosabb magyarázatát — érzem Kabdebő egyik legfontosabb — az egész életművet megvilágító — eredményének.

A *Föld, erdő, isten* című kötetet eddig általában a tanulóévek kötetének tekintettük. Kabdebő elemzése nyomán kiderül, hogy lényegesen több annál, és ha nem is éri el az életmű (*Te meg a világ, Különbéke, Tücsökzene, A huszonhatodik év*) csúcspontjait, önálló értékű — és nem csupán a későbbi fejlődés szempontjából fontos — gyűjtemény. Szabó Lőrincnél különben is veszélyes — még a szokottnál is veszélyesebb — fejlődésről beszélni, egyes kötetei nem egymásra, hanem egymás ellen készültek, nem kiegészítések vagy módosítások, hanem tagadások és újramezdeések. Kabdebő könyvéből egyértelműen kiderül, hogy Szabó Lőrinc már a *Föld, erdő, isten* idején is a saját verseit írta, és nem volt epigon vagy jótanuló. Kabdebő részletesen elemzi George hatását a magyar költőre, egy mozzanatot azonban, bár sejtetni engedni, nem fogalmaz meg elég világosan. Mégpedig azt, hogy George hatása — paradox módon — felszabadító hatás, melynek segítségével Szabó Lőrinc elkerüli, hogy a Nyugat nemzedéke megbéklyózza, megfélemlítse. A húszas évek közepén — főként *A Sátán műremekeivel* — akkor tér vissza Adyhoz, amikor már az öntudatlan utánzásától nem kell tartania (az utánzás, követés mindig akkor veszélyes, ha öntudatlan), és a német költőnek köszönheti a Babitscsal szemben való függetlenségét is. Mert hiába a szövegszerű egyezések George és Szabó Lőrinc között, a vers mégis csak szavakból áll, és amit Szabó Lőrinc a német költőtől átvesz, az a magyar szövegben, a magyar költészet hagyományába átültetve már valami egészen más.

A Babitscsal szemben kivívott függetlenség — természetesen — nem csupán George-nak köszönhető. „Versei — fiataloktól kezdve — életrajzi jegyzetek — magyarázza Kabdebő — melyekben éppen azért ismerünk magunkra, mert nincs bennük semmi rendkívüli... Verseinek sora egy ember élete, aki bármelyikünk lehet.” Nyilvánvaló, hogy — a szót fágab értelemben használva — Babits versei is életrajzi jegyzetek, miként hogy az Európai irodalom története is az

autobiográfia egyik fajtája, olvasmányok és reflexiók története, mégis Szabó Lőrinc életrajzi jegyzetei a Babitséitól alapvetően különböznek. Mégpedig két okból: a Szabó Lőrinc-i állandó jelenidő és — a legalább részben — ebből fakadó konkrétság miatt. Szabó Lőrinc ugyanis egyike a legkonkrétabb magyar költőknek, a Rimbaud és Mallarmé utáni verse jellemző önálló, öntörvényű metafóra ismeretlen verselem nála, a hasonlatnak — szinte kivétel nélkül — csupán egyetlen funkciója van, az, hogy a költő állásfoglalását szemléletesebbé, egyértelműbbé tegye. Ha Szabó Lőrincnél fejlődés-vonalról egyáltalán beszélhetünk, ez a versek fokozódó konkretizálódásának a folyamata, amely tetőpontját a *Tücsökzenében* és *A huszonhatodik évben* éri el. A szavak a versben elmondott szituációknak vannak alárendelve, és nem a szavak teremtik a szituációkat. *A Föld, erdő, isten* viszonylagos rejtekezésének a *Tücsökzene* nyíltsága az ellentéte. Kabdebó monográfiája — kiváltképpen vers-tani elemzései — egy leendő, egyre sürögősebb, összehasonlítható vizsgálathoz szolgáltatnak rendkívül értékes anyagot. Ha csupán a huszas évek elején indultok tekintjük: mi a legfontosabb versépitő elem József Attilánál, Illyésnél vagy Szabó Lőrincnél, melyek a közös és melyek a specifikus tulajdonságaik túl az ideológiai vagy tapasztalatbeli eltéréseken. Szinte csaknem bizonyos, hogy a technikai-poétikai különbségek feltárása sok avitt és új babonától szabadítana meg bennünket: a vers sokféleségének tudomásul vételére egyetlen generáció esetében is. Kabdebó joggal hangsúlyozza, hogy Szabó Lőrinc a „stílustörékvésekben is az emberi kifejezésére korkötöttség nélkül alkalmas elemeket értékeli” (504.) — ez a megfigyelése azonban általában — hanem is kivétel nélkül — csaknem minden valóban jelentős magyar költőre érvényes.

Csaknem valószínű, hogy Szabó Lőrinc már első kötetében is megmutatózó szakmai érettségét — és önállóságát — műfordításainak (is) köszönheti. Coleridge és Baudelaire, Shakespeare és a Fitzgerald-féle Omar Khajám, Theokritosz és Verlaine tolmácsolása szerteágazó problémák és szerteágazó feladatok tudatosítására, ill. megoldására készítetik a költőt, s a különböző versépitkezések és stílusesszmények lehetőségére és egyenértékűségére figyelmeztetik. Ha Csengery Szophoklész-fordításáról elmondja, hogy „újból felfrissíti az irodalmi közélet érdeklődését az iránt a klasszikus és mindenkor megtermékenyítő irodalom iránt, amely halottaiban is sokszor megalévenítette már az időhöz kötött 'modern' irodalmakat” (Pesti Napló, 1922. március 5., idézi Kabdebó 504.) — akkor saját tapasztalatait, pályakezdetének tanulságait általánosítja. Kabdebó itt-ott

jelzi a fordítások hasznát, és nyilvánvalóan monográfiája további kötetében behatóan elemzi majd Szabó Lőrinc műfordító elméletét és gyakorlatát, úgy gondolom azonban, hogy már az első kötetben is szükség lett volna részletes fordításelemzésekre vagy legalább is az eddiginél bőségesebb előreutalásokra. Ahogy verseit, úgy fordításait is egész életén keresztül csiszolgatta Szabó Lőrinc. Azok az eltérések, amelyek a korai és a kései Shakespeare- vagy Baudelaire-átültetései között vannak, nemcsak műfordító gyakorlatának változásáról tanúskodnak, hanem költészettani és ízlésbeli módosulásáról is, valószínűleg még szembeötlőbben, mint eredeti verseinek variánsai. Ugyanis Szabó Lőrinc is ahhoz a klasszikus — egyébként Paul Valéry megfogalmazta — elvhez tartotta magát, hogy egy verset nem lehet befejezni, csupán abbahagyni. Eredeti versek esetében — variánsok ellenére is — aligha lehet egzakt módon 'felmutatni' az 'ideált', mely felé a költő törekedett, fordítás esetében azonban az eredeti szöveg megnyugtató támpontul szolgálhat.

Elképzeltető — erre a monográfia következő kötete vagy kötetei adnak majd választ —, hogy Kabdebónak igaza volt, amikor csak futólag említette a fordításokat, pillanatnyilag úgy sejtem, hogy különösen a Shakespeare-fordítások elemzésének elmaradásáért kár volt. És nem csupán azért, mert a Shakespeare-sonettek pályakezddő tolmácsolása *A huszonhatodik évben* kamatozó-dik majd látványosan, hanem azért is, mert a sonettek fordítása egy ízlésváltás — ha nem is látványos —, de nagyon határozott kifejezése, függetlenül attól, hogy munkáját esetleg csupán kiadói megbízásból, üzleti okokból végezte el. Shakespeare egyike azoknak, akik Szabó Lőrincet a Vihar-fordító Babits hatásától függetlenítik. Babits kora ifjúságától kezdve szereti és tiszteli Shakespeare-t, de szinte akarata ellenére, rossz lelkiismerettel, mert a hivatalos, konzervatív irodalom, irodalompolitika és kritika is rá esküszik. Levelei, cikkei a *Vihar* fordításában csúcsosodva egy másfajta, az epigon szemlélettől megtisztított Shakespeare-kép kialakítását sürgetik. A XIX. század Shakespeare-felfogása annyira irritálja, hogy még *Az európai irodalom történetében* is tagadja, hogy Shakespeare drámáiról lenne, költőnek tartja, noha a sonettekben csupán kettőt mutatott be a *Pávátollakban*, azokat is szimbolizáló hangszerezve. Kosztolányi pedig, a drámáiról Shakespeare csodálója, a sonettek csupán mint irodalomtörténeti érdekességeket tartja számon. Szabó Lőrinc viszont — akinek már nem kell a századvég hivatalos magyar Shakespeare-képével viaskodnia, egy új Shakespeare-t fedez fel, kétszeresen is. Ő az első, aki bebizonyítja, hogy a sonettek egyenlő értékűek a nagy drámák-

kal, és az első, aki a „barokk” költőt mutatja be, a világirodalom egyik — ha nem a — legzsúfoltabb, leggazdagabb költőjét, akinek minden sorában, minden versmondatóban hangulati, tartalmi, akarati ellentétek feszülnek, és aki ezeket a robbanással fenyegető, gazdagságuk miatt nehezen áttekinthető ellentéteket egy szigorú költői forma rácsai közé ’szorítja’. A szonettek Shakespeare-je új hang az 1920-as évek elején, és bármennyire is váltooznak az évek, évtizedek során Szabó Lőrinc megoldásai, aki ezt magyarul, szinte kamasz fővel, kikísérletezte, az óhatatlanul is eltávolodik a költészetnek kevésbé dinamikus, kevésbé dialektikus megoldásaitól, anélkül azonban, hogy megtagadná azokat. A „barokk” Shakespeare, a „klasszikus” Baudelaire, a „szimbolista” Verlaine a sokféleség ihletője és bizonyítéka.

Az első pillanatban meglepő, hogy Kabdebó monográfiáját 1928-cal zárja, hiszen a *Sátán műremekei* 1926-ban, a *Te meg a világ* 1932-ben jelent meg, és a szerző eddig kötetéről kötetre követte (egyébként teljesen jogosan) Szabó Lőrinc költői világképének alakulását. Az 1928-as cenzúrát magyarázhatta, de nem igazolta az a tény, hogy az 1926—32 között írt verseit a költő nem csupán a *Te meg a világ*, hanem a későbbi *Harc az ünneprért*, valamint a *Régen és most* című kötetébe is sorolta. Az olvasó ketyélyre Kabdebó következetes és szemléletes elemzése ad választ: „Szabó Lőrinc pályáján az 1927—28-as év a váltás korszaka, ekkor jut el az egyéni lázadástól az individualista szemlélődéshez. Eddigi lázadása, ha reménytelenül is, kilátástalanul is, az emberi viszonyok ellen szólította; ami felváltja ezt, az a gyakorlat, amely beletörődik a megváltoztathatatlanba. A költészet feladata ebből következően már nem a támadás, hanem a megismerés, mely elszakad folytatásától, az alakításra törekvő viszonzhatástól”. Az „izgatott figyelem” az „ember még feltáratlan világtájjairól” ad „újabb és újabb értékes híradást”.

Ismét egy pont, ahol Kabdebó az irodalomtörténet, irodalomelmélet és irodalom-szociológia irrodalomtan problémáira irányítja a figyelmet: a költészet funkcióinak individuális és szociális változásaira akárcsak egyetlen generáció életében, akárcsak egyetlen évtized történetében. Kabdebó monográfiája nem csupán azért értékes munka, mert minden eddiginél részletesebben tájékoztat — ismeretlen vagy félig ismert adatok egész sorát feltárva — Szabó Lőrinc munkásságáról és ezen belül költészetéről is tud újat mondani annyi nagyszerű esszé, köztük Illyés remekműve után is, hanem azért, mert — anélkül, hogy hősétől elkalandozna — megoldatlan, de nagyon is megoldásra váró, az egész korszak megértéséhez, megismeréséhez elengedhetetlen problémákra

irányítja a figyelmet: ilyen a költészet funkciójának változása, általában a 20-as évek magyar költészetében. A Szabó Lőrinc-i váltás összehasonlítása József Áttila, Illyés és mások költészetkonceptiójával — melyre e monográfia előtt nemigen gondolhattunk — bizonyára újabb érdekes fényt vet a XX. századi magyar líra fejlődésére.

Kabdebó elsősorban Szabó Lőrincre mint lírikusra figyelt — minden más aránytévésztes lett volna —, de nem feledkezett meg a kritikusról, a szerkesztőről és az irodalom-szervezőről sem. A magyar kritika története szempontjából nagyon fontos Szabó Lőrinc Várkonyi Nándorhoz írt levele: „Könyvekről, egészen jelentéktelen notícók kivételével, ma a sajtó túlnyomó része csak akkor ír, ha a kiadó a kritika által lefoglalt helyet a lapban megfizeti, mint a hirdetésekét szokás... Az Est-lapok nagy Babits- vagy Móricz-, Heltai- vagy Szomory kritikáit szintén megfizeti az Athenaeum. Minden független az író személyétől és érdekétől: arról van csak szó, hogy a kiadónak érdemes-e hirdetni vagy nem...” (Idézi Kabdebó: 485.) Figyelemre méltó az az érzékenységgel, amellyel Kabdebó megkülönbözteti Szabó Lőrincnek a Pandorában és a Pandorán kívül közzétett recenzióit, bírálatait: az utóbbiakra egy nemzedék önvédelme, az utóbbiakra önkritikája jellemző. Hasonlóképpen tanulságos kritikáinak összevetése költői elveivel, vers és jegyzet, költészet és bírálat egymást kiegészítik és magyarázzák. Kritikáinak, nyilatkozatainak számbavétele márcsak azért is tanulságos volt, mert kiderült belőle, hogy Szabó Lőrinc világirodalmi érdeklődése még az *Örök barátaink* hatalmas tablójánál is gazdagabb, és hogy az izmusokkal hadilábon álló költő-kritikus a XX. századi költészetek közül miért az angol lírát tolmácsolja a leggazdagabban, és a korábbi korszakaiban bőségesen bemutatott francia költészet (majdnem azt mondhatnánk, hogy néhány XVII. századi francia költő „élőbb” Szabó Lőrincnél, mint hazájában, vagy az ottani antológiákban) századforduló utáni periódusát miért hanyagolja el olyan feltűnően.

Egy tudós anyagismeretét dicsérni — szégyen. Ezért csupán annyit, hogy Kabdebó Szabó Lőrinc „lázas évtizedé”-t a magyar és világirodalomba összefüggéseibe helyezve igényesen és szemléletesen rajzolta meg, élénk vázalkozást keltve monográfiájának folytatása iránt. Az első kötet a magyar irodalomtudomány fontos eredménye. Befejezésül egy óhaj: Kabdebó remélhetőleg megkísérel majd elkülöníteni, az *Erato* mely verseit fordította Babits és melyeket Szabó Lőrinc, versérzéke az ilyen — egyáltalán nem könnyű — vizsgálatra mindenképpen feljogosítja.

Ferenczi László

ALEXANDER BERNÁT: A MŰVÉSZET

Válogatott tanulmányok. Bevezette: Szemere Samu. Az utószót Hermann István írta. Bp. 1970. Akadémiai K. 426 l. 2 t.

Régi feladatunk az Aranytól Adyig ivelő fejlődés átvezető mozgalmait kutatni. Egyszerre találkozhatunk itt a szellem kontinuitásával és a formáit váltó új — zavarba hozó minőségeivel. Igaz: a kontinuitás sem jelent pusztán azonosságot; a folytatásban is halmozódnak a lassú átalakulás tünetei, a szellemi-művészi gondolkodás lassú térhódításai. Sokszor az új, az ellenzéki is számtalan szállal kötődött a nemzeti klasszicizmus hagyományához, mégis: siettették az átalakulást a gondolkodás új áramlatai, az izlés, az irodalomszemlélet lassú módosulása, az ellenzéki írók csoportosulásai vagy a műkritika friss csapásai.

Az az olvasó is ismerheti Alexander Bernát nevét, aki nemigen jártas filozófiában, esztétikában. Kitűnő magyarázatos Tragédia-kiadása régóta nélkülözhetetlen segédeszköz a irodalomolvasóknak, tanároknak, kutatóknak. Az új válogatott kötet ismét ráirányította figyelmünket: tudatosította filozófiai-esztétikai gondolkodásunk érdekes, átmeneti szakaszát. Igaz, csak esztétikai írásból kapunk szemelvényeket, de Szemere Samu bevezetője és Hermann István utószava képet ad az életmű egészéről. Valóban nagy műveltségű, valóban széles látókörű személyiség volt Alexander Bernát. Esztétikai elmélkedéseinek mindig átizzik a műlélmény: a Louvre képzőművészeti anyagának látványa, a firenzei műemlékek inspiráló ereje, egy-egy kép vagy szobor hatása, szecessziós kiállítások, irodalmi alkotások tisztítása és vonzása. Kant nagy értője, a filozófiában oly járatos egyéniség — finom tapintattal közeledett az esztétika birodalmához. Tudott hinni a nemzeti klasszicizmus értékrendszerében, de egyike volt azoknak, akik — a gazdag műlélmény, a műalkotás hatására, azonosuló, beleélő képességük révén — szakítani tudtak a kodifikált esztétikai normákkal, s utat törtek a modern deskripciónak. A „művészetben — írja — nincsenek objektív mértékek, kötelező minták, örök szabályok, állandó törvények, nincsenek minta-kritikusok sem” (69). Egyszerre volt folytatató és újrakezdő, tudott szellemi mozgást, lendületet támasztani. Méltatói filozófiai és esztétikai munkásságának nyitottságát emlegetik, amelyből vezetnek utat a baloldali gondolat felé is.

Érdekes, hogy az utókor jobbára pedagógiai kvalitásait, a személyiségből sugárzó szellemiséget tiszteli, s szervező tevékenységét méltatja: a Bánóczival együtt indított Filozófiai Írók Tárat. Inkább historikus volt a filozófiában, de racionalizmusa figyelemre

méltó jelenség Nietzsche, Bergson és Freud egyetemes hatása idején, az „ész trónfosztásának” évtizedeiben. Felismerte, hogy igazi polgári kultúra „nem képzelhető el racionalista jellegű filozófia nélkül” (Hermann). Igyekezett racionálisan értelmezni a bergsoni intuíción, idegenkedett a tudatalatti fogalmától. Logikai érzelmekről elmélkedett, s Kant iránti vonzódásában sem követte korát, nem a „Ding an sich”-ben rejlő agnosztikus, irracionális lehetőségekre épített elméleteket. Esztétikában valóban nem tartozott az igazán eredeti gondolkodók közé. Szókratész és Platon korát idézik párbeszédesei esszéi, amikor még a beszélgetés volt a gondolkodás fő eszköze. Nagy ismeretanyagot mozgatnak a fiktív dialógusok, ám az eredmény ritkán van arányban a felvonultatott szellemi fegyvertárral. Olykor mintha Alexander is érezné ezt. *Művészet-élet* című dialógusában írja: „vannak igazságok, melyek igazak, de üresek, mint például $A = A$. Nagy a gyanúm, hogy a miénk is ezek közül való...” (77). Két nagy értéke így is van ezeknek az esszéknek, tanulmányoknak. A dialógusok szorosan kapcsolódnak Alexander pedagógiai céljaihoz: tanítani az elvont gondolkodásra, nevelni a publikumban meglevő, csiraszerű hajlamokat filozófiára, esztétikára. Így őt nemcsak a végeredmény érdekelte, hanem az is, ami a tudományban nem érték vagy csak ritkán érték: a végcélhoz vezető gondolkodás folyamata, a logikai következtetések egymásból kibomló, de egymást bővítő láncolata, tehát a gondolati erőfeszítés természetrajza. Érdekelte, hogy milyen vívódások, kételkedések árán, milyen logikai fokozatokon s lelki nekifeszülések árán jutunk el a felismeréshez. „A jó kérdések viszik előre a belátást” — írja.

A másik nagy érték: történeti jellegű. Hermann István szerint „Alexander egyike volt azoknak a pozitív hatású személyiségeknek, akik az Arany és Ady közötti távolságot hidalták át; munkássága — az esztétika területén nagyon is közvetlenül — olyan fejlődést készített elő, amely már túlment az ő liberalizmusának határain”. Ha szabad tudós, kritikus egyéniségek között analógiákat keresni: Alexander a Péterfy és Horváth János típusú szellemiségek rokona. Indító élményei, esztétikai gondolkodásának alapkörei abban az eszmevilágban gyökereznek, amelyet nemzeti klasszicizmusnak nevezett Horváth János. Erre vall magyar irodalmi értékrendszer. A reformkor és az úgynevezett „irodalmi Deák-párt” korát

tekintette irodalmunk reneszánszának. Gyulai például tisztelettel emlegette, s éppen olyasmit hangsúlyozott működésében, ami aligha volt erénye: a sokirányú beleélést, az átélőképeség széles körű érvényesülését. Ugyanakkor nem vette át Gyulai elfogultságait Jókai iránt, nem tekintette érvényesnek a Mikszáth életművére vonatkozó vétókat. Igyekezett oszlatni az izlés elfogultságait, a kodifikált esztétikai normák, a „legislative criticism” vagy a „theoretical criticism” hallási zavarait. Egyszerre vallotta magát Jókai- és Kemény-pártinak, mert irodalomban a „szabadság, a sokféleség, az igazi alkotó erők egyenjogúságának elvét” (399) hirdette. Ez a tágitó, a művészet új köreire irányuló, expanzív magatartás segítette Alexandert, hogy tételesen is megfogalmazza azt, amire agg mestere talán sohasem volt képes: „Rendszerint a fiatalok a nagyok, az erősek, az eredetiek, az alkotók. Nagy gonddal kell figyelniük a fiatalokat, övék a művészet mennyei ország” (71). Persze nem lehetjük, hogy nincsenek határai az ő expanzív izlésének. Szemhatára többet átfogott a szellemi eredet birodalmánál; a realizmust követő irányzatok közül talán az impresszionizmust tudta még befogadni, mert a legterhesebb örökségtől, a tabu-területek problémájától, bizonyos témák és művészi módszerek iránti idegenkedéstől ő sem tudott szabadulni. Aggódott, hogy a szociológia túlterheli a művészeteket, hogy az analízis, a nagyfokú tudatosság megöli a fantáziát; mint sokan mások, ő sem lelkesedett a társadalmi elesettség végletes tükröztetéséért, a lelki élet különböző zavarainak ábrázolásáért. Taszította már a szecesszió is; Klimt bécsi kiállításán a stilizálás arányai kedvetlenítették el. Ahogy távolodott a látványtól, a természeti formáktól a művészet, úgy csökkent Alexander látásának élessége is, úgy ült gyötört, elkínzott kifejezés az arcára. S most már szinte logikailag is kikövetkeztethető a tény, hogy — Horváth Jánoshoz hasonlóan — alig-alig értette már a Nyugat költői forradalmát, a modern „stilromantikát”, Ady művészetét, azt a minőséget, amit így nevezett egyszer a költő: „az én szecesszióm”.

Eppógy mint Gyulai írásaiban, Alexandernél is fel-felbukkan Taine híres koncentrációelmélete: a művész adott eszme szerint válogatja anyagát, az eszme határozza meg az anyag elrendezését, az ábrázolás fő folyamatait. Közismert, hogy a pozitivisták hatáskutatást egyikük sem tekintette a történetírás rokonszenves típusának. Alexander tudta, hogy az igazi műalkotás organizmusát nem magyarázza meg a részletmozzanatok kutatása, hogy például *Az ember tragédiája* több hatások és források összegénél (l. 387—88. l.). Mégis: Gyulainál a koncentrá-

ció az eszményítés egyik, bár nem döntő, nem alapvető elvévé vált, Alexander azonban már nem vallotta magáénak az eszményítés kánonát. Látszólag jelentéktelen eltérés, de — a terminus technikusok természetét ismerve — mégis fontos, hogy eszményítés helyett csupán idealizálást emleget. Gyulainál az eszményítés a valóság mélyebb, lényegi, az erkölcsi világrend érvényességét igazoló ábrázolását jelentette; Alexander szűkítette az idealizálás érvényességi körét, szerepét, funkcióját. Eleve a „természeti mértéket meghaladó alakok” (Hamlet, Lear, Faust, Toldi stb.) valóságos ábrázolásánál tekintette csak elfogadhatónak, de nem hirdette egyetemes érvényességét, s nem is vallotta azt a világnézeti konstrukciót, amely az egykori magyar eszményítést inspirálta. Tetten érhetjük itt is a folytatás és eltávolodás polaritását, a hagyományokból kiinduló gondolkodás új utak iránti érzékenységét, vágyát.

A filozófus Alexandert rendszerint az újkantianusok közé szokták sorolni. Szépen elemzi a bevezető és az utószó azt a sajátos pozíciót, amelyet racionalizmusa biztosított számára e szellemi áramlatban. Igaz, felbukkannak nála a moralizmus alakot váltott, gyakorlati formái: a művészetpedagógia szerepének hangsúlyozása, a művészeti nevelés szorgalmazása. A korabeli magyar viszonyok bizonyára indokolják is törekvéseit! Tudnunk kell azonban, hogy elkerülték Alexander azokat a buktatókat, amelyek az újkantianus etika alapelveit jellemezték, s képes volt itt is túlhaladni a szellemi indíttatás határkörein. Jellemző példa a játékelmélet! Schiller *Levelek az esztétikai nevelésről* című értekezésében Kant egyik megjegyzéséből indult ki: ha a munkával hasonlítjuk össze, a művészet inkább játéknak tekinthető. Két ösztönt állapított meg Schiller: az *érzéki* és a *formaösztönt*, s a kettő összhangjából, „összeműködéséből” eredeztette a harmadikat, a *játékosztönt* (spiel-trieb). A játékosztönt a művészet alapvető hordozójának tekintette, mert arra irányul, hogy „az időt az időben szüntesse meg, hogy a létrejövését az abszolút léttel, a változást az azonnossággal egyesítse”. Nagy jövőjű gondolatról van szó, amely, gazdagodva, bővülve élte végig a születést követő másfél évszázadot. Nem vetette teljesen el az elméletet Alexander, de — helyes érzékel — megfordította a sorrendet: nem a művészet ered a játékosztönből, hanem „a játék a műsztön első, kezdetleges megnyilvánulása” (80).

Elméleti cikkeiben középponti kategória az *élet*. Íme néhány példa *Művészet — élet* című tanulmányából: „A művészet: magunk alkotta élet.” A művészetben „mi magunk vagyunk az életlátszat alkotói... ez tölti el örömmel és büszkeséggel a lelkünket”.

A műalkotás „növeli életérzésünket és ez hatásának a titka”. „A művészet: élet, de élet a maga teljességében is, tisztaságában, majdnem azt mondanám: elvont művoltában.” „Nem a való élet”, nem is látszata, hanem „az élet értékének, jelentőségének, gazdagságának föltüntetése”. 1903-ból való e tanulmány, s aki csak kicsit is ismeri a századforduló szellemi viszonyait, annak aligha kell jelentőségét bizonygatni. Nagy utat tett itt meg a nemzeti klasszicizmusból kiinduló gondolkodás, hiszen ott sokszor éppen a nagy, az ellentmondásaival egyetemes élet rekedt ki az esztétika birodalmából. Hermann István szerint inkább Hegel felé mutat Alexander életkultusza, s megállapítását aligha lehetne vitatni. Mégis: olyan fogalomról volt itt szó, amely valóban túlmutatott Alexander szándékain, s valóban igazolt a szándékkal ellentétes költői életformákat és elméleteket. A teoretikus életkultusz párhuzamos a Verlaine—Rimbaud—Ady—Krúdy-féle életformákkal: az Élet mindenek fölé emelésével, az élmények modern hajtásával, a totális élet és a totális élményi élet egymáshoz való közelítésével, a veszélyes, szabálytalan életek rohanásaival. Racionalizmusa ellenére itt érintkezett Alexander életkultusza azokkal az irracionális életfilozófiákkal, amelyek nagy inspirálói voltak a modern líra bizonyos tí-

pusainak, a modern irodalom lírizálódásának, az élményi tartalmakat a szubjektív idő fogalmába sűrítő elméleteknek s ezek esztétikai következményeinek. A játékelmélet korrekciója után szembefordult a művészi utánzás gondolatával is. Az esztétikai újratérés elvét vallotta, mert az életalkotás fogalma „helyreállítja a művészet méltóságát” (79). Az élet mint középponti kategória, egyszerre jelenti ennek a gondolkodásnak az irányultságát, s jelenti azt az összefogó kategóriát, amely egységbe foglalja a pedagógiai, művészetpedagógiai és elméleti célokat.

Máig ható e kötet példája: az alkotó széles körű tájékozottsága, esztétikai érzékenysége, a gondolkodás nyitottsága, az esztétikai-filozófiai iskolázottság sürgetése. Sok tanulságot rejt az utókornak, mert, nemcsak — esetleg historiai szempontból fontos — eredményeket kap az olvasó, hanem azt a típusú elméletírást is, amely a beszélgetést a gondolkodtatás fő eszközének tartja. Láthatjuk az elmélkedés kiinduló pontját, a körülötte meredő akadályokat, az egymásra épülő következtetések lelki erőfeszítéseit és logikai mozgását. Valóban képet ad a kötet egy nagy pedagógusról, de összefogja a magyar eszmetörténet egy fontos fejezetét is. (Akadémiai Kiadó.)

Kovács Kálmán

SZIGETI JÓZSEF: A MŰ ÉS KORA

Tanulmányok. Bukarest, 1970. Kriterion K. 494 l.

A kolozsvári egyetem tanára reneszánsz- és barokk-kutatásainak az eredményeit foglalja magában a tanulmánykötet. Meghatározott, változatos érdeklődési kör, kialakult és vállalt módszer, egy-egy írói életmű benső változásai, fejlődése iránti fokozott figyelem jellemzi Szigeti József írásainak jelentősebb részét. Megkülönböztetett gonddal időzik a világnézeti problémáknál, a *mű és kora* kérdéseinél. A kötet címe így híven utal a tanulmányok e fontos, nemegyszer meghatározó tulajdonságára.

Szigeti József kötetének a gerincét a *Balassi comedia és szerzője* c. (elsőször az Irodalomtörténeti Füzetekben 1967-ben megjelent) terjedelmesebb dolgozata, valamint a *fiatal Balassi Bálint* c. tanulmánya adja. A tanulmányainak jellegét megvilágító *Problémák-megoldások* c. bevezetőben is főként e két tanulmányban követett módszerre hivatkozik. A Balassi-komédiáról szóló írás önálló kiadványként jelent meg először, s folyóiratunkban már ismertettük (ItK 1969. 757—759.). Balassi tanulmánya viszont elő-

ször itt lát napvilágot; erről részletesebben kell szólnunk.

Szigeti József hangsúlyozza, hogy Balassi életművét, folytatva az újabb Balassi-irodalom törekvéseit, főként a művekre tekintve próbálja megközelíteni, illetve jellemezni. Joggal kifogásolja, hogy az eddigi Balassi-irodalom nem szembesítette kellő mértékkel a költő szemléletét kora politikai problematikájával. A fiatal Balassi költői világát bemutató írásában Szigeti az élet minden vonatkozásában tudatos embert, alkotót kívánja bemutatni. Feltéve szerint ui. nagy reneszánsz költőnk nem csupán irodalomszemléletét tekintve volt tudatos alkotó, de ugyanilyen mértékű tudatosságot kellett képviselnie politikai, filozófiai vonatkozásban, de szerelem-szemléletét tekintve is. Részletesen ismerteti Erdély és a királyi Magyarország közötti politikai atmoszféra jellegét, a Balassi-család álláspontját s a költő leveleinek néhány — szándékosan nem nyíltan fogalmazott — részletéből következtetve, Balassi politikai nézeteit. Szigeti József

valóban politikusabb alkatnak mutatja be a költőt, mint a hagyományos Balassi-kép, s a kor feszültségeivel s e feszültségek megoldatlanságával magyarázza a költő életútját. Nyilvánvaló, Szigeti József is számol azzal a ténnyel, hogy Balassi verseiben egyetlen konkrét politikai célzást sem fogalmazott meg, s így politikai szemlélete igen közvetetten nyilatkozik meg költészetében. Balassi politikai tudatosságát így is meggyőzően valószínűsíti. Balassi nem volt azonban Ronsard vagy Kochanowski reneszánsz költészeté értelmében sem udvari, sem politikai, sem közéleti költő, s éppen ebben a vonatkozásban sajátosan eredeti lírája minden külföldi minta ellenére. Kochanowski és Ronsard költészetével szemben Balassi versei többnyire kissé elvont, utópisztikus hangulatúak, bár egyáltalán nem kerülnek meg a kor égető problémáit, de azokat szinte kizárólag „csak” közvetetten, áttételesen tükrözik. Az uralkodó vershangulatokban, versszerkezetekben, a kedvelt költői képekben, de még az énekek akusztikai tónusában is.

Szigeti a sokoldalúan, az élet minden vonatkozásában az újat reprezentáló reneszánsz költőt szembesíti a XVI. századi Magyarország viszonyaival. Balassi életútjának tragikusságát is abból vezeti le, hogy új, következetesen reneszánsz életszemlélet ütközött állandóan a feudális társadalmi, politikai konvenciók közegébe. Természetesen a probléma lényegét tekintve igaza van Szigeti Józsefnek, bár megítélésem szerint a kérdés valamivel bonyolultabb. Az egyértelműen feudális viszonyok és a reneszánsz (polgári értelemben vett) eszményei közötti feszültség inkább Janus Pannonius tragédiájának fő okozója. Ő azonban a polgári reneszánsz világában érett költővé, csaknem függetlenül a hazai költői hagyományoktól. Balassi költészetében összetettebb a kérdés: ő a hazai (középkori jellegű) verselés hagyományait folytatva lesz a magyar reneszánsz reprezentáns lírikusa. Jellegzetesen reneszánsz alkat, de korántsem egyértelműen. Ebben is hű és hiteles művészi, esztétikai kifejezője korának. Szigeti József joggal hangsúlyozza és emeli ki Balassi szemléletének új, reneszánsz vonásait, mert ezek jelzik az általános fejlődés tendenciáit, de tagadhatatlan, hogy a Balassi-vers nem homogén reneszánsz, hanem középkori és reneszánsz (sőt már manierista) jellegű egyszerre. Költészete pedig a középkori énekverstől ível a modern szövegversig. Heterogén elemek egységes művészi ötvözete a Balassi-vers lényege. Tulajdonképpen ezzel idézi, ragadja meg korának nagy társadalmi-politikai feszültségeit is, hiszen azok is heterogén, ellentmondásos tényezőkkel terhesek. Balassi azonban a heterogén elemek egységét megteremti

a versben, azt a viszonylagos, de még esztétikai vonatkozásban sem egyértelmű harmóniát, melyet az életben képtelen volt. Az összefüggés a kor problémáival nyilvánvaló, de kifejezése közvetett.

A Balassi-versek kronológiája számos ének esetében megoldatlan, bizonytalan. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor indult a költői pálya, s jónéhány korai szerelmes énekéről azt sem, hogy kihez vagy kikhez írta őket Balassi. Valószínűleg több verset írt Annához, mint amennyiről tudjuk, de az is bizonyos, hogy ismeretlen kegyesek is rejtőznek még egy-egy ének mögött. Biztos filológiai adatok híján Szigeti József a korai szerelmes versek tartalmi vizsgálata alapján tesz kísérletet arra, hogy az ismétlődő motívumok segítségével összefüggést állapítson meg egyes énekek között. Az ismétlődő motívumok segítségével azután egy érzelmi fejlődésrajzot rekonstruál Szigeti. E fejlődésrajz az ismeretlen kegyesekhez írt korai versek jelentősebb részét Losonczi Annához kapcsolja, az Anna-versek nyitányaként értelmezve. Szigeti József finom megfigyelései, különösen a *titkos fogadással* kapcsolatban nemcsak érdekesek, de meggyőzőek is. A versekből kibontott fejlődésrajz is részben elfogadható. Az Anna-szerelmem kezdete azonban nemigen datálható Losonczi Anna és Ungnád Kristóf házasságkötése előtti időre, hiszen Balassi ekkor még túlságosan fiatal. Az *Aenigma* ezért nem utalhat Losonczi Anna „váratlan” férjhezmenetelére. Valószínűbb, hogy e vers Balassi erdélyi tartózkodása idején keletkezett, s a Hagymássy Kristófhhoz férjhez adott Kerecsényi Judit rejtőzik az allegorikus történet mögött. Ezért vitatható az 1577-ben keletkezett *Euryalus és Lucretia* c. széphistóriával kapcsolatos megjegyzés is, bár valószínű Balassi szerzősége. A széphistória sem utalhat az Anna-szerelmem korai szakaszára, mert valószínű Eckhardt feltevése, amely szerint 1577-nél korábban nemigen ismerkedhettek meg, tehát csak a széphistória keletkezése után kezdődhetett az Anna-szerelmem. Ha valóban Balassi a széphistória szerzője, akkor más „történetet” kell keresnünk az átdolgozás indítékaként.

Szigeti József Balassi szerelmem-szemléletében is az újszerű fontosságát hangsúlyozza, következetes fejlődésfolyamatot látva költészetében. Szigeti szerint Balassi „... eljutott a felismerésig: a házasságtörő szerelmenél magasabbrendű a házasság alapítására törekvő szerelmem!” (201). Ez pedig „... valójában a polgári jellegű erkölcsi eszmények érvényesítését jelentette a *feudális társadalom belől*”. (Uo.) Balassi valóban, több versében is patetikus szárnyalással dicséri a „szent házasságot”, mint az igaz szerelmem méltó keretét. Szigeti szépen mutat

ja be „a házasság nélküli szerelem” és „a szerelem nélküli házasság” viharában gyötördő költőt számos vers elemzésével. Meggyőző érvelése, amely szerint Balassi szerelem-szemlélete is az új jegyében fejlődik, de megint nem mernénk egyértelműen fogalmazni. Az Anna iránti szerelem is egyszerre polgári jellegű, mert házasságra irányul, de részben feudális is, hiszen a költő számára ez a házasság adná az anyagi biztonságot. Egyébként Balassi szerelem-szemléletében, csakúgy mint egész költészetében, középkori és reneszánsz motívumok különös szimbiózisával kell számolnunk. Szerelmi lírája reneszánsz szerelmi költészet, de számos, figyelmen kívül nem hagyható archaikus (középkori) motívummal, s nemcsak korai költészetében. A reneszánsz női eszményt pl. középkorias módszerrel jeleníti meg énekeiben, a középkori albák visszhangja is érzékelhető nem egy versében. Ha ő írta az *Euryalus és Lucretia* c. széphistóriát, akkor abban egy jellegzetesen középkori típusú (házasságtörő) szerelmi történetet írt meg. A pástordráma viszont már nem a „gonosz” szerelem története. Költészetében azonban mindvégig jelen van e kettősség.

Szigeti többi tanulmányában is jobbra a mű és a kor politikai, társadalmi problematikája közötti közvetlen vagy közvetett összefüggéseket vizsgálja. Ebben a vonatkozásban számos új észrevétellel, megfigyeléssel gyarapítja ismereteinket mind Apácai, mind Mikes vagy a kuruckori költészet megítélésével kapcsolatban. Dolgozatai mindig a részletekig hatolóan, de a lényeges kérdéseket nem tévesztve szem elől elemzik XVII—XVIII. századi irodalmunk egyes problémáit. A Balassi-komédiáról és a Balassiról írt tanulmány mellett Nagy Szabó Ferenc XVII. századi memoriáléjáról szóló szép és igen alapos elemzése emelhető ki. Tüzetes jellemzést ad e dolgozat Nagy Szabó művéről, meggyőzően mutatva be a memoriálé jellegét, típusát, szépirói erőnyeit és gyengéit. Nagy Szabó polgári jellegű memoriáléjának a vizsgálatával párhuzamosan fel-

felvillantja, ellenpéldaként, Kemény János emlékiratának a jellemző vonásait, s ennek segítségével plasztikusabban tudja megrajzolni Nagy Szabó művének a sajátos karakterét. Az *Apáczai Csere János társadalmi és pedagógiai nézeteinek kérdéséhez* c. tanulmány érvelése is meggyőző. Ez az írás is az adott életmű és a kor társadalmi-politikai viszonyainak az elemzése. Apácai társadalomszemléletének, kulturális törekvéseinek a jellegét és módosulását az ösztönző s a társadalmi fejlődésben előbbre tartó nyugati példának az erdélyi állapotokhoz való szükségszerű alakításaként értelmezi. Szigeti szerint Apácai a társadalom jellegének a változását akaró, elvileg forradalmi puritánus szemlélettől indul, de a valóságos társadalmi erőviszonyokhoz alkalmazta ezt a szemléletet, s a célravezetőbb, de mérsékeltbb ütemű fejlődés szükségességét hirdette. A *Modernebb Mikes-arc felé* c. dolgozat tulajdonképpen programtanulmány: a Mikes kritikai kiadás megjelent kötetei (Hopp Lajos munkája) után méri fel a kutatás helyzetét, regisztrálva a megoldott kérdéseket s polemikusan állást foglalva a nyitott, megoldatlan problémákban. Mikes politikai, vallás-erkölcsi, filozófiai szemléletéről kifejtett megfigyelései, észrevételei ha nem is oldhatják meg a felvetett kérdéseket, de további polémiára, munkára serkentenek.

Megszívlelendő a kuruckori költészet néhány kérdését érintő, kisebb terjedelmű írása, melyben a közös történelmi múlt irodalmi emlékeinek a fokozottabb kutatására, a levéltári anyag rendszeresebb, tüzetesebb vizsgálatának a szükségességére és fontosságára hívja fel a szlovák, román, magyar kutatók figyelmét.

A mű és kora végül is egy határozott karakterű kutatói alkat tevékenységét tükrözi, különös fogékonyságát a világnézeti kérdések iránt. Méltán várjuk érdeklődéssel újabb tanulmányait, kivált a Balassi-fejlesztésrajz további fejezeit.

Komlövski Tibor

HARSÁNYI ZOLTÁN: STÍLUSELEMZÉS

1—2. köt. Bp. 1970. Tankönyvkiadó V. 132; 153 1.

Egy szerény külsejű, de törekvésében igényes, figyelemre méltó sorozatban (*A tanítás problémái*) látott napvilágot Harsányi Zoltán két kis könyve (az első kötet immár második kiadásban); azzal a céllal, hogy a magyar prózairodalom legjelentősebb alkotóinak stílusával egy vázlatos fejlődéstörténet és gazdag mikroelemzések kíséretében, az iskolai oktatás szempontjaihoz alkalmaz-

kodva ismertessen meg bennünket. A fejezetek Eötvös, Jókai, Mikszáth, Móricz, Krúdy, Ady, Kosztolányi, Móra, Nagy Lajos, Gelléri, Veres Péter és Németh László prózáját elemzik elsősorban, de számos más író prózastílusának jellemzésére is sor kerül, sőt e kritika nyomdába adása óta megjelent a kortársi prózát bemutató harmadik kötet is. Több a jó részelemzés, mint amennyit e szűk

méltatás nyomán hinni lehetne; csak utalok az átképzeléses előadásmód, a belső monológ kiváló interpretációira Móránál, Németh Lászlónál vagy Jókai és Mikszáth stílus-szembenállásának frappáns bizonyítására.

E két kis könyvet haszonnal forgathatják a pedagógusok, de a magyar tudományos stílus kutatásban is kikerülhetetlen fontos lépést jelent Harsányi munkája. Persze olyan értelemben is, hogy okulni kell a hibáiból. Hogy rögtön — s a viták természete szerint szándékosan kihegyezve — a lényegre térjek: *formalistának* tartom Harsányi stílus-lemelését.

S itt rögtön szeretném, ha nem értenének félre. Egy tartalomközpontú esztétikai nézőpontból sem tagadom, hogy a stíluszsférának van viszonylagos önállósága, öndeterminációja; nem tagadom azt, hogy egyes korokban elkülöníthetők tipikus stíluszajáságok — s így egyáltalában nem vonom kétségbe a stílustörténet relatív indokoltságát, ahogy van önálló műfajtörténet, verstörténet stb. is. De bárhonnán, akármilyen formai elem felől közeledünk is a műhöz, nélkülözhetetlen, hogy kitapintsuk a tartalomhoz vezető erővonalakat, vagyis — ha mégoly vázlatosan is — utaljunk a tartalmak formateremtő erejére, a genezisre, a miertre. S különösen a stílusnál, amely sokkal inkább „tartalmas”, mint a műfaj és a versforma. (Hogy a sok szempontú formai megközelítés mennyire *lényege* az igazi tartalomközpontú műelemzésnek s az ebből levonható irodalomtörténeti-esztétikai gondolatrendszernek, azt legutóbb pl. Király István Ady-könyve is jól bizonyítja.) Ezeket az elveket Harsányi sem tagadja, hiszen az előszóban a teljesség, a műegész megragadásának szükségességét hangsúlyozza, de a gyakorlatban nem sikerül a funkcionális stíluslemelést következetesen végigvinnie. Ehhez szorosan kapcsolódik az a probléma is, hogy az egyes íróknál nem az egyedi specifikumokra, hanem a korszajáságokra helyezi a hangsúlyt, s így az erősen *grammatikai* szempontú elemzésekből valamiféle nyelvi jellegű *korstíluselmélet* töredékes körvonalai bontakoznak ki.

A prózafejlődés útját Harsányi szinte végtelen leegyszerűsíti a rövid mondatos és a hosszú, retorikus szerkezetű stílus harcára (pl. I/61.), s minősítésének alapja legtöbbször az, hogy milyen közel áll a próza az élőbeszédhez (pl. I/72.). A mondat szerkezetre koncentrálnak elemzéssel egy stílus-típusba sorolja Mikszáthot, Bródyt, Justhot, sőt Peteleit és Gárdonyit is (pl. I/77.); és Bródytól Adyig egy stílusforradalom vonulatát vázolja fel néhány nyelvi elem folyamatos jelentkezése alapján. Ady pl. így tévesen egy stílusforradalom lezárója s nem — a vitathatatlan előzmények után, de minőséigileg (éppen világnézetileg—tartalmilag

motiválva) óriási ugrást mutató — igazi elindítója (pl. II/29.). S így juthatott el Harsányi olyan meghökkentő állításhoz is, hogy az 1910-es években „a szecessziós korstílus teljes virágzásban volt” (I/101.). Köztudott, hogy irodalomtudományunkban izgalmas viták folynak a szecesszió körül. Anélkül, hogy itélkeznek, úgy vélem, hogy Harsányi álláspontja megalapozatlan szélsőséges, még akkor is, ha a szecesszió kategóriáját bizonyos századfordulós *jelenségekre* érvényesnek tartom.

Didaktikai célú művekben is túl kell lépni az — egyébként szükséges — nyelvi elemzéseken, az irodalom szempontjából csak a *funkcionális stílusztika* érvényes: vagyis ki kell mutatni, hogy milyen világkép formálta a stíluszszerkezetet. Szép dicséző jelzőket kapunk ugyan Jókai stílusáról, de anélkül, hogy megtudnánk: ez a képdús, díszes, gördülékeny stílus minden pozitívumával együtt nagyon is szervesen összefügg Jókai romantikus, sok tekintetben apologetikus művészi világképével. Mikor pedig a rövid mondatos, élőbeszédszerű prózai stílus általános uralmának *mélyebb okaira* kérdezünk, akkor egy kevéssé meggyőző, inkább közhelyszerű választ kapunk: „a modern életritmus, amelynek nincs ideje és türelme a lassú folyamatok kivárára, hiszen a rengeteg benyomást, ami a modern idők emberét éri, nem lehet álmódzó csobogással visszaadni. Rohan az idő, rohannak az események, rohannak az emberek és rohanni kezdenek a mondatok.” (I/62.) Ezzel a szemlélettel függ össze, hogy minden a stílus szférájában jelentkező ellentmondást csak modorosságként, különcködésként tud megmagyarázni, ahelyett, hogy e jelenség mélyebb, motiváló okaira utalna.

Amikor viszont, különösen a második kötetben, a stílusok eszmei-társadalmi hátterére utal, — szembetűnő leegyszerűsítések jellemzik Harsányi könyvét. Meghökkentő példaul ez a kijelentése: „Az expresszionizmus nálunk is, mint szerte Európában, a magyar proletáriátus stílusaként lép fel” (II/75.). S így — hiába írja le ügyesen a Nagy Lajos-i próza dokumentáló jellegét — nem sikerül feltárnia az expresszionista stílus ellentmondásainak gyökereit, itt is csak nyelvi túlzásokat említ magyarázatul. S valahogy a marxista esztétika helyes népiség-kategóriája torzult el abban a felfogásában, amely a „nép nyelv”-ről szinte mint valami a priori, állandóan gazdagító ősforrásról emlékezik meg (II/112–114), s összekeveri az általa erőteljesen használt népnyelvi fogalmát a tájnyelv kategóriájával.

Harsányi könyvében tehát hiányolnunk kell a stílusnak egy konkrét tartalom formalemekeként való felfogását. (S ez egyáltalában nincs ellentmondásban azzal, hogy lehet, sőt kell a tipikus uralkodó formajegyek, a

stílusirányzatok szintetikus vizsgálatával viszonylagosan önálló stílustörténetet művelni.) Ellentmondásos felfogását jól tükrözi az alábbi idézet: „A korok változása nemcsak a témákat teszi gyakran elavulttá, hanem a korstílusok felett is eljár az idő... A témák nem avulnak el, ha az író kora legfontosabb mondanivalóját az általánosítás olyan magaslatára helyezi, hogy mindenkor időszereűk, és nem porosodik el a korstílus, ha az író a legtermészetesebb kifejezőmódozhoz, a népnyelvhez igazodik.” (II/12–13.) Véleményem szerint hiába említi a mondanivaló egyetemességének szempontját, ha ezt az egyébként helyes szempontot nem kapcsolja össze szervesen a stílus kérdéseivel. Egy nyelvállapot ugyanis elavulhat, de ez nem értékelési, nem esztétikai kérdés (noha vitathatatlan, hogy a mű befogadásánál akadályt jelent a nem pontos megértés). Egy korstílus viszont esztétikai értelemben sohasem avul el; a barokk, a klasszicizmus, a romantika stb. történelmi tény, amely önmagában értékelhetetlen. Téved tehát, amikor Eötvös konkrét pozitívumait elvileg is abszolutizálja a barokk körmondatnál szemben (I/30.), ez utóbbit eleve művészietlen túlszűfoltással vádolva. Korstílusok között nem lehet ilyen értelmű értékkülönbséget tenni, lehet viszont ezeken belül, irányzatok, egyes írók között. S mindjárt hatásosabb lett volna az elemzés, ha pl. a barokkon belül — az egyébként jogosan bíralt — Gyöngyösisvel szemben Zrínyi prózáját hozza fel ellenpéldának, s ekkor alkalmat talált volna arra is, hogy a túlburjánzó dekorativitás (nemcsak a barokkra jellemző) sajátosságát — éppen Zrínyivel szemben — társadalmilag-esztétikailag is indokolja. Lehetetlen ezt megtenni azonban, ha a stíluskérdéseket, mint az Eötvös—Gyöngyösi korrelációban például, a mondatstruktúrára szimpflikáljuk, feladva ezzel egyik legfőbb tudományos tételünket, a kontextualitás s a többtényezőség elvét.

Nagyon kisarkítva vitatkoztam Harsányi könyvével, mint egy olyan *formalista* jellegű nézetrendszerrel, amely ennyire szisztema-

tikusan végiggondolva, ahogy én kikövetkeztettem, persze nem létezik. De fő vonalaiban, avagy részleteiben, s nemcsak, sőt nem elsősorban e két kötet lapjain, még mindig benne van a köztudatban, a pedagógusok köztudatában is.

Végül szólnom kell még néhány apróságról is, mely ront a könyv — egyébként lendületes — szövegén és sokhelyütt található, példamutató elemzési részletein. Kár, hogy a történeti stíluselemzés olykor nem párosul valódi történetiséggel, pl. amikor a mai nyelvérzék és nyelvhasználat normája felől ítélkezik Rimay szövegéről: „Megfigyelhető benne, hogy a kötőszók nehezen kiemelhető képletű, gyakran egészen más típusú mondatokat kezdenek, mint amilyeneket logikus elképzelés szerint kezdeniük lehetne...” (I/24.) Egy filológiai elírás: a Murányi Vénusz ajánlása nem a XVIII. század elejéről, hanem majdnem egy fél évszázaddal korábbról (1664-ből) származik (I/19.). S nem mehetek el egy bántó stílusatlanság mellett sem: Krúdyról azt írja, hogy „az ősz melódiái dorombolnak a mondataiban is” (I/27.).

S hogy egy szerkezeti-tartalmi kérdésről szóljak: hiányolom — egyebek mellett — a Petőfi-próza elemzését: ez is iskolai anyag, nélkülözhetetlen eleme a Harsányi által jelzett fejlődésnek, s nem utolsósorban Martinkó András kiváló monográfiájának eredményeire is támaszkodhatott volna a szerző. S mindennek előtt Martinkó stílusfelfogására, amely Harsányi egész szemléletével perelni látszik: „Nem a svájci-francia »explication de texte« izoláló, formalista nyelvi-stilisztikai eljárása az eszményem: számomra a stílus csak egyik lehetséges kiindulópont a teljes életmű kibontására. A stílus anyaga ugyan a nyelv, de ennek a nyelvi anyagnak a stílusban realizálódó konkrét struktúrája függvénye egész sereg extralingvisztikus és felépitmény-jellegű tényezőnek...” (A *prózaíró Petőfi*. Bp. 1965. 10.)

Agárdi Péter

POEMS OF ENDRE ADY

Introduction and translation by Anton N. Nyerges. New York, 1969. Hungarian Cultural Foundation, Buffalo. 491 p.

A fordító, Anton N. Nyerges az Egyesült Államokban született és nőtt fel, de a Dunántúlról kivándorolt szülei anyanyelvét gyermekkorában megtanulta. Sokrétű tevékenységet folytat: diplomata, nyelvész, költő és műfordító, az Eastern Kentucky University professzora. Már hosszú ideje foglalkozik Ady költészetével. Bár Ady számos verse

már 22 különböző nyelven megjelent, ez az első olyan fordításgyűjtemény, mely Ady életművének jelentős részét magában foglalja. Több, mint két évtizedes munka áll mögötte. „Hihetetlen nehézségekkel kellett megküzdenem” — írja előszavában a fordító — „s ez gyakran csak úgy sikerült — ha sikerült —, hogy hosszú időkip együtt

éltem az eredeti költeményekkel." 1946-ban már napvilágot látott egy vékony kötet *Threescore Poems of Ady* címmel. Ez az újabb, 1969-ben megjelent kötet Ady halálának 50. évfordulójára készült, s a korábnál jóval nagyobb terjedelmű: 354 verset tartalmaz.

43 oldalas bevezetőjében Anton Nyerges ismerteti Ady életét és munkásságát, méltatja költészetének jelentőségét, kitérve számos vers értelmezésére is. A kötet 10 fejezetre oszlik, melyek az első Ady-kötetek címét viselik az *Új versektől* az *Utolsó hajóig*. Az egyes fejezetek végén jegyzetek világosítják föl a nem magyarországi olvasót a versek magyar földrajzi, történelmi vagy irodalomtörténeti, olykor életrajzi vonatkozásairól. A kötet végén bibliográfia található, melyet Bakó Elemér állított össze.

A kötetet Joseph M. Értavy-Baráth rendezte sajtó alá, és rövid előszóval látta el, melyben többek között a következőket írja: „A magyar irodalmárok körében régóta él az a mítosz, hogy Ady Endrének, a nagy lírikusnak a verseit különösen nehéz, sőt lehetetlen lefordítani. Ez a mítosz most szertefoszlott. Anton N. Nyerges sikerrel oldotta meg a valódi Ady-génusz tolmácsolását. A Magyar Kulturális Társaság (Hungarian Cultural Foundation) büszkén bocsátja a világ elé ezt az első olyan idegen nyelvű Ady-kötetet, mely az életmű jelentős részét magában foglalja.”

A válogatás szempontjairól a fordító nem tájékoztat, csupán az *Új versek* előhangjáról jegyzi meg, hogy valószínűleg lefordíthatatlan. Bizonyára nem egy magyar olvasónak támadhat az az érzése, ha kezébe veszi a könyvet, hogy olyan versek is kimaradtak belőle — mint például *A Hadak útja*, *Sirni, sirni, sirni*, *A föl-földobott kő* vagy a *Gare de l'Est-en* —, melyeknél kevésbé jelentősek is bekerültek. Ennek ellenére Joseph M. Értavy-Baráth idézett megállapítása és a Magyar Kulturális Társaság büszkesége helyénvaló: valóban ez a kötet teszi először lehetővé, hogy magyarul nem tudók is megismerhessék Ady lírai életművét. Az már inkább vitatható, hogy a lefordíthatatlanság „mitosza” ezzel végképp eloszlott-e. Attól tartok, hogy a magyar nyelvű olvasó még ezeket a valóban színvonalas fordításokat olvasva sem menekülhet attól az érzéstől, hogy nem egészen Ady-vers az, amit olvas.

Nem gyakran, de előfordul az is, hogy a fordító félreérti a magyar szöveget. A *Vén faun üzenetének* első sorát például így fordítja: „The world is sombre mummy”, ami szó szerint ezt jelenti: a világ komor né-majáték, holott az eredetiben ez áll: „Bus maskarája a világnak”, s itt a maskara nem a világgal azonosul metaforikusan, hanem a következő sor faun-mezű Apollójával, vagyis a költővel. Ugyanebben a versben az „olykor” határozónak a fordításban az

„a time when I always” határozós szerkezet felel meg, melynek magyar értelme „olyankor én mindig”, pedig az eredetiben az „olykor” ezt fejezi ki: időnként. Még bántóbb mellélégfogás, hogy a föltámadás szomorúságában ezt a sort: „Lyányom lehetne” így fordítja: „She could be mine” (enyém lehetne), s ezzel a vers gondolatmenetét itt eredeti irányából kitéríti. Lehetne még hasonló példákat említeni, de nem ezek a tényleg csak nagyon szórványosan előforduló nyelvi mellélégfogások a fő okai annak, hogy az Ady-költészet visszhangjára fűlő magyar olvasót némi csalódás éri. A versek gondolati tartalmát ugyanis többnyire visszaadják a fordítások, a stílus és főként a dikció azonban igen gyakran nem egyenértékű az eredetivel.

A *Héja-nász* az *avaros* fordítása például így indul: „We sail into the autumn gloom, /shrieking, pursuing and pursued, /two hawks with languid, drooping wings.” Magyarul: bevitörölünk az őszi boruba, vijjogva, kergetőzve, két héja lankadt, csüggy szárnyal. Ez is félreértés, a stílus és a hangzás félreértése. Impresszionista kép ez külső, megfigyelő helyzetből festve. Ady költészete modernebb ennél. Ő nem fest tájképet hangulatkeltő céllal, nála a kép jelentése konkrét és gazdagabb. Ami a dikcióéi illeti, az angol változat legfőbb hibája, hogy nem veszi át a szaggatottságot: a három idézett sor hangzásban egyetlen ív — verselése is szabályos négyes jambus, azonban az eredeti nyugtalanabb ötödféles jambusaival, illetve a harmadik sort záró izgatott anapestussal —, ami az angol sorok jelentésével, a vitörölő madarak nyugalmas képével összhangban is van, de nem az eredeti szuggesztív szaggatottságával, érzelmi hullámzásával és a halállal (nem az elmúlással!) való szembenézés drámai megjelenítésével.

A példa, úgy gondolom, szemléletes. Bár vannak a kötetben ennél lényegesen jobban sikerült fordítások, talán egy sincs, mely Ady hangját valamennyire ne tompítaná. Nyerges úgy látszik, általában hajlamos arra, hogy egy kicsit az impresszionizmus felé vigye el Ady költészetét, s hogy annak a swifti saeva indignatio-val rokon dühös-keserű dacnak az élet, mely Adyra oly jellemző, némi érzelmességgel tompítsa. Gyakori hiba, hogy Ady nyelvének szaggatottságát, lázas kavartságát, disszonanciáit feloldja, leegyszerűsíti, szabályosabb, logikusabb szerkezetekbe tereli a vers szövegét és ezzel jelentését megszegényíti. Feltűnő, hogy igen sok esetben kiteszi a kötőszót olyan helyen, ahol Ady elhagyja.

Stílus és dikció tökéletes átültetése idegen nyelvre megoldhatatlan feladat, hiszen az egyik nyelv egészen más stílus és hangzási lehetőségeket kínál, mint a másik. A műfordítónak az átvevő nyelv lehetőségeivel

kell élnie úgy, hogy a vers ne veszítsen információ sugárzó energiáiból. Ezt a műfordítói ideált Nyerges elég ritkán közelíti meg. Az *Illés szekeren* fordítása a kötet egyik legsikerültebb darabja. A lángoló, megdicsőült szárnyalást jól festi alá az ilyen sorok hangása: „He gives them swift and fiery souls, / the flaming chariots of the skies.” De mintha egy fokkal forróbb pátoz lenne itt, mint Adynál. Főleg a szórendnek köszönhető ez, mely mindkét idézett sorban egyenletes érzelmi emelkedést sugall. De rész van benne a szóanyagban is. Szó szerint visszafordítva e két sor ezt jelenti: ad nekik sebes és tüzes lelkeket, / az eget lángoló kocsijait. S az eredeti: „Tüzes, gyors sziveket ad nekik, / Ezek a tüzes szekerek.” A szintaktikai különbség sem lényegtelen. Ady a második sort külön mondatként élesebben elválasztja az elsőtől, mint Nyerges, aki egy retorikus, fokozva értelmező megoldást választ. Tűz és jég ellentéte feszíti Ady versét, de a fordításban több a tűz, mint a jég, több az elégedettségre hajló lelkesedés, mint a fájdalom és a dermedés. Ady versében az Úr nagyon sújtja az Illés-népet, és meglepő disszonanciával kapcsolódik össze a két ige: sújt és szeret. Az angol nyelvű változat 2. sorának — „those whom he greatly loves and

tries” — értelme viszont ez: akiket nagyon szeret és megpróbál. A „bus-hazátlanul” kifejezésnek a fordításban az outcasts (kivetettek) szó felel meg, s ez stílusisan megint nem egyenértékű. A „Their brains are ice” (az agyuk jég) mondatban a jég nem jelenik meg oly érzékletesen, mint az eredetiben: „agyuk jégcsapos”, s a „jég-út”-ból is elmarad a „jég” a fordításban.

Ilyen apró eltérések szóanyagban, szintakszisban, szórendben, verselésben a vers egész jelentésének az elcsúszását eredményezik. Szerencsére ez az elcsúszás egyirányú, s a lefordított mű stílusán egységes, ami arra vall, hogy Nyergesnek határozott gyéni felfogása van Ady költészetéről, s ezt fordításában következetesen érvényesíti. Az a megállapítása, hogy Ady költészete Bartók zenéjéhez hasonlóan századunk európai művészetének élvonalába tartozik, egybehangzik a magyar irodalmi közvéleménnyel. Kár, hogy fordításai Ady költészetének legkorszerűbb vonásait kissé elhomályosítják azzal, hogy stílusban az impresszionizmus felé viszik el, holott inkább az expresszionizmus az a stílusirányzat, melyen keresztül Ady az európai költészetbe bekapcsolódott.

Zubreczky György

MÁCZA JÁNOS: ESZTÉTIKA ÉS FORRADALOM

Ford.: S. Nyíró József. Utószó: Botka Ferenc. Bp. 1970. Gondolat K. 326 l.

Meghatottan vesszük kézbe Mácza János újabb esztétikai műveinek magyar nyelvű tanulmánykötetét. Közel ötven évvel ezelőtt a bécsi Ma és a Kassai Munkás lapjain jelentek meg utoljára írásai magyarul. Ma már kevesen tudják, hogy a 10-es években Mácza a magyar baloldali avantgarde egyik vezéralakja volt.

Pályája elején a művészetek közül leginkább a modern színház problémájával foglalkozott. A Tett indulásakor Kassákék háborúellenes baloldali mozgalmához csatlakozott, és a Tett, majd a Ma színházi szakértője lett. Lázadó cikkeiben bírálta az álnaturalizmus kátyújában vergődő „operett nivóú” polgári színházat, és modern szempontú tanulmányokat közölt az új európai irányokról. A polgári művészet válsága az expresszionizmus felé fordította figyelmét, amelynek egyik legjobb magyar ismerőjévé és dramaturg úttörőjévé vált.

Mácsa társadalmi, művészi és egyéni szinten egyaránt a kibontakozást kereste. Ez az igény először lázadóvá, majd aktivistává és szocialistává tette. A Tanácsköztársaság napjaiban a szocialista eszme mellett, a „Teljes Színpad” megírásával tett hitet.

A Ma aktivista művészi programja s ezen belül Mácza dramaturgiája a Teljes Színpad, a Tanácsköztársaság kulturális életének egyik fontos színe, összetevője volt. A bontakozó új világ építését szolgálta, s mint ahogy Szabolcsi Miklós magyarázza; „alkotó elemévé vált annak a kialakuló és kialakulásában megakasztott modellnek, amelyet a Tanácsköztársaság irodalma jelent”. A Közoktatási Népbiztosság ez idő tájt nevezte ki Máczát segédrendezőnek a Nemzeti Színházba. Drámaíróként is ekkor próbált kibontakozni. A bekövetkezett események azonban elvették hazai kiteljesedésének az útját.

A Tanácsköztársaság bukása után emigrálnia kellett. Először Szlovákiába, szülőfalujába ment, hogy majd a weimari Bauhaus felé vegye útját. Bécsben azonban belépett az újjáalakult kommunista pártba, és Lukács György megbízólevelével visszatért Kassára. A 20-as évek elején a Csehszlovákiai Kommunista Párt magyar nyelvű lapjának, a Kassai Munkásnak volt szerkesztője. Irodalompolitikai munkássága keretében ismertette a Lunacsarszkij vezetés alatt virágzásnak indult szovjet színházi élet eseményeit, oroszából, németből, cseh-

ből fordított, és a kassai Proletkult égisze alatt a helyi munkásszínjátszást irányította. 1923-ban a forradalmárok segítségével alakult nemzetközi szervezet révén, végleg Moszkvába települt. Csakhamar a Közoktatási Népbizottság irodalmi osztályára került. Egy másútan jelentek meg a kor művészi problémáival egyetemesen foglalkozó esztétikai művei. A 30-as évek közepén a dogmatikus kultúrpolitika az építőművészet szűkebb területére szorította vissza, de az 50-es évek végén már ismét általános esztétikai kérdésekkel foglalkozott. Mácza János — mint a Moszkvai Állami Egyetem tanára, napjainkban is tanít és alkot.

Most megjelent tanulmánykötete korunk esztétikáját vizsgáló újabb műveiből ad összefoglalót. Mácza — mint ahogy előszavában is hangsúlyozza — a központi problémák szemszögéből tekint végig a XX. század művészetén. Első témakörében „Az esztétika fő kategóriájának kialakulása, fejlődése és sorsa a XX. század művészetében”, a harmónia, a szépség és a művészi igazság kérdését vizsgálja korunk szocialista és későpolgári kultúrájában. Mácza arról beszél, hogy a klasszikus esztétika racionális magva magasabb társadalmi szinten, a szocialista realizmusban fejlődik tovább, amely a szépség és harmónia ábrázolását alap kategóriának tekinti. A későpolgári kultúra a klasszikus művészet romantikus ellenpárját képviseli. Irracionalista lényegintuiciótól fűtve, a modern kor esztétikai normájaként a rútat, a torzat, a véletlenszerűt stb. fogadja el. Mácza a szocialista eszme „optimista, életigenlő koncepcióját” szegezi szembe a polgári esztétika pesszimizmusával és perspektívátlanásával.

Vizsgálódásának körét „Az avantgardizmus fogalma” c. témával bővíti. Indulását tekintve, számunkra ez egyik legérdekesebb témája. Hogyan látja ma az avantgard problémáját a fél évszázada maga is avantgardistaként indult Mácza? Noha nem említi, véleményébe mégis belejátszik harcos aktivista múltja. Tiltakozik az ellen, hogy az avantgardizmust a modern művészet egyetemes kategóriájává tágítsák, „amely alá ha úgy tetszik, be lehet sorolni a XX. századi modern művészet legkülönbözőbb jelenségeit”. Szűkíti azt az általában elfogadott szempontot, amely szerint az avantgard „kétszeres lázadást” fejez ki. Egyrészt a már tartalmát veszített társadalom, másrészt pedig formáit kiélt művészete ellen „láza”. A valóság új területeit kutatja, és kifejezésükre új művészi eszközökkel kísérletezik.

Mácza az avantgarde lényegének és igazi tartalmának a „harcos progresszivitást” tartja. Az élcsapat jellegű művész-magartartást, amely a haladó eszmét korszerű formában juttatja érvényre. Értelmezése

szerint, nem sorolható az avantgardisták közé sem az egykori expresszionisták, még kevésbé a dadaisták, Franz Kafka, Edward Munch vagy akár Kokoschka. Hangsúlyozza, hogy „a századunkbeli művészeti kultúra fejlődésének élcsapatában, avantgardéjában a szocialista művészet jár”. Majakovszkij az élcsapathoz tartozó avantgardistának tartja, de Gyemnaj Bednij már nem. Elismeri viszont, hogy az élcsapaton. az avantgarde-on kívül létezik „utánpótlás is, vannak segédcsoportok is”.

Mácza álláspontja harcos aktivista múltjából következik. A Kassák-körön belül már a 10-es években szembeszegült az irracionális szemléletre épült német expresszionizmussal, nevezetesen a Sturm-kör érzelmes misztikus esztéticizmusával. Csak a progresszív társadalmi mondanivalót világbakiáltó expresszionizmust fogadta el. Korai tanulmányaiban szintén azt hangsúlyozta, hogy pozitív eszmei tartalom nélkül ez az irány öves formajátékká degradálódik. „Teljes Színpad”-ának forma-dramaturgiai megoldása egyébként expresszionista drámaszemléletre épült. Éppen ezért joggal hiányolhatjuk Mácza avantgarde-konceptiójában az egykori baloldali expresszionistáknak legalább a segédcsoportba való sorolását.

Mácza az avantgarde-probléma megítélésében nem kívánja háttérbe szorítani a „formastrukturális és technikai mozzanatok” sem. Hangsúlyozza, hogy a XX. századi ember a valóságérzékelés „új módszereivel, eszközeivel, kisegítő instrumentumaival” rendelkezik, amelyeknek kialakítása és ábrázolása alkotó kísérletekre jogosítja. A társadalmi forradalmak, tudományos felfedezések és technikai átalakulások századában „szemünk láttára alakul ki új viszony a művészet és a modern technika között, az ábrázoló és díszítő művészet között, s ez a folyamat együtt jár az esztétikai kultúra új aspektusainak létrejöttével... Kialakultak az esztétikai kultúra új területei.” Ebből a szempontból az „esztétikai kultúra a mindennapi életben és az iparban” c. tanulmánya jelentős, amely a kérdés elvont tárgyalása mellett, valóságközben mutatja be a problémát, és a művészi alkotás határát túllépő esztétika létjogát hirdeti. Mácza koncepciójában ismét nem hagyható figyelmen kívül a Bauhaus-iskolával kapcsolatot tartó egykori Ma képzőművészeti programja sem, amely különösen a konstruktivizmuson keresztül foglalkozott hasonló problémákkal.

Ugyanígy nagy érdeklődést kelt *A szovjet esztétikai gondolat fejlődése, a forradalom első évtizedében* c. tanulmánya. Mácza ekkor már a Szovjetunióban élt, és így nemcsak szemlélője, hanem résztvevője is volt a 20-as évek művészi küzdelmeinek. A forradalom hallatlanul pezsgő szellemi életet teremtett,

amelyben az egymásnak feszülő irányok harcából új művészetszemlélet bontakozott ki. Mácza sokrétűen elemzi az előremutató vagy hátrahúzó, de mindenképpen lenyűgöző forrongást. Méltán hiányoljuk azonban, hogy ezeknek az éveknek színházzal kapcsolatos szemléletéből alig láttat valamit, noha korábbi érdeklődésének központjában a színház- és drámaesztétika állt. Jó alkalom nyílt volna erre a lunacsarszkiji szemlélet ismeretése kapcsán. Köztudott, hogy Lunacsarszkij közoktatásügyi népbiztos milyen érdeklődést tanúsított a modern színház kérdései

iránt. Ugyanígy hiányoljuk az „élcsoport avantgarde” szempontjából Mácza által példának tartott Majakovszkij-féle esztétika bemutatását is. Mácza közli a „balfront” elméleti pontjait, de a majakovszkiji koncepció elemzésével adós marad.

Az *Esztétika és forradalom* számunkra azért érdekes alkotás, mert századunk szellemi küzdelmeinek tanúja, egyben történelmi harcainak résztvevője tekint ránk belőle. Vivódó esztéta és aktív forradalmár írta.

Kocsis Rózsa

Alkinoosz kertje (Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig). Latinból fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Tóth István. Kolozsvár, 1970. Dacia K. 214 l. (Tanulók Könyvtára 82. sz.)

Az utolsó negyedszázadban két antológia is vállalkozott a magyar reneszánsz latin nyelvű költészetének bemutatására. Az első Geréb László (1947), a mostani Tóth István válogatta, fordította és jegyzetelte *egyszemélyben*. Mindkét antológia Janustól Bocatiusig tekintti át a humanista poézis részben ismert, nagyobb részben azonban inkább csak hírből hallott vagy teljesen ismeretlen művelőit. A két vállalkozás feltűnő hasonlóságai nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy elérkezett az ideje — mégoly igényes elő- és utószavak lehetőségein túllépve — a XVI. századi, magyarországi latin költészet rendszeres feldolgozásának, hanem arra is felhívják a figyelmet, hogy az úttörés szerepére vállalkozóknak úgyszólván csakis *saját erejükre* kell hagyatkozniuk, *egyszerre vállalva* a műfordító és az irodalomtörténész külön-külön sem könnyű szerepét.

Tóth István antológiája jól átgondolt koncepció szellemében 40 költőt mutat be, közülük 23, tehát több, mint a fele, most olvasható először magyar fordításban (Gerébnél az összesen 33 költő műveiből 16 maradt meg továbbra is egyedülinek). A sok tanulságot rejtő egybevetések után megállapíthatjuk, hogy Tóth könyve *előrelépést jelent* a humanista irodalom magas szintű népszerűsítése terén.

A válogatás munkája nem volt könnyű, mert szintézisre törekvő irodalomtörténeti előmunkálatok hiányában, kereken 150 évet magában foglaló korszakot fejlődéséhez híven, csak dialektikusan alkalmazott szelekciós szempontok érvényesítésével lehetett bemutatni. Az első, Mátyás-kori periódusban, Janus Pannonius hatalmas életműve mellett minden kezdeményezés, minden szerény költői emlék megbecsülendő volt. A Jagello-

kor humanista költészetéből már lehetővé válogatni, mert az alkalmi versírást divatja számszerűen gazdagabb költői termést eredményezett a korábnál. A kiemelkedő egyéniségek mellett egyre népesebbé váló átlagtehetségek hada kb. a XVI. sz. közepe tájáig, de mindenestre az ország három része szakadásáig — és ezzel összefüggésben a *Pannoniae luctus* (1541) megjelenéséig —, feltétlenül rászolgáltnak a figyelemre, mivel a latin humanista poézis akkor még benne van a kor irodalmi fejlődésének fősodrásában.

Más a helyzet a XVI. sz. második felében, mikor a győzelemre jutott magyar nyelvű költészet mellett egyre inkább perifériára szorult a latin. Ekkor is működtek ugyan latinul író humanista versírók (számosabban, mint eddig bármikor), kiemelkedő, klasszikus tehetség azonban nem akadt köztük, igazán jelentős is csak nagyon kevés (Schezaeus, Istvánffy, Zsámboky, Filicki, Bocatius). A döntő többség a dedikáció, propemptikon, elogium és epitáfium műfaját kedvelő deákok soraiból került ki. A latin humanista költészetnek ezzel a XVII. sz. eleji, ellaposodó színvonalat eredményező szétáradásával zárul az a korszak, mely Tóth István antológiájának időbeli felső határát adja.

Elismeréssel állapíthatjuk meg, hogy a kötet szerkesztője a fentebb vázolt fejlődési folyamat változásait biztos érzékkel felismerve, egészében véve jól oldotta meg feladatát. Bár az is igaz, hogy kötete csak nyert volna, ha a felfedezés lázában nem mellőzi teljesen Nagyszombati Márton, Sylvester János, Verancsics Antal vagy Istvánffy Miklós verseit. Bármint vélekedjünk is, ami benne van az antológiában: *kitűzött céljának maradéktalanul megfelel*. A versek élén álló miniatűr pályaképek, a lényeges kérdésekre koncentráció, alapos utószó (Balog János és Dávid Ferencet azonban túlértékeli!), a kötet végén helyet foglaló magyarázatok, könyvészeti függelék és szinoptikus kronológia (magyar- és világirodalmi események a tárgyalt időszakban): kivétel nélkül meg-

bizható útmutatóul szolgálnak a kötet használóinak.

Ami megjegyzést tehetünk, az a vállalkozás súlyához képest jelentéktelen. A *verscímek* esetében kár hipotézisekbe bocsátkozni. Janus epigrammájának címe *Cuidam Petro* (és nem: „Petro cuidam”, vö. Teleki, Epigr. II. 19.) ugyan, de a szakirodalomban többé-kevésbé eldöntött kérdés mégis, hogy az se Várad Péterhez (mint Tóth véli), se Garázda Péterhez nem szól, hanem valamely ismeretlen olasz baráthoz.

A *jellemzések* közül néhányat árnyaltabban kellett volna fogalmazni, esetleges félreértések kiküszöbölése végett. Garázda sohasem volt — mert az 1472-es összeesküvés miatt *nem lehetett* — Mátyás király udvari költője (18.), Megyericeai feliratgyűjteményét csakugyan kéziratban (de 1522-ből származó *másolatban*) őrzik a Vatikáni Könyvtárban, meg kellett volna azonban említeni, hogy Mommsen *nyomatásban* is kiadta a CIL 3. kötetében (20.), Budán, Thurzó Zsigmond *előtt is* voltak magyar ciceróniánusok (22.), Taurinus esztergomi éveiről nem szabad megfeledkezni, ha *ezzel összefüggő* római úttjáról beszélünk (29.), Adrianus Wolphardusnak a vulgáris nyelvet sujtó megvetése: humanista közfelfogás, és *nem függ össze* Dózsa-ellenességével (37.), Dávid Ferenc is írt magyarul (57.), nemcsak Hunyadi Ferenc, akinél ezt említve találjuk (104.) stb.

A *Függelék* fejezetei közül korrigáljuk: Vitéz János *nem iskolát*, hanem egyetemet alapított, s nem Hunyadi László (205.), hanem *Hunyadi János kancellárja* volt. Téves a *könyvészeti* rész egy adata: az 1754-es budai Janus-kötet nem Sambucus (Zsamboky), hanem Conradi Ignác Norbert kiadása volt. Zavaró sajtóhiba maradt a könyv 44. lapján, hol Szókratész helyett *Iszokratész* olvasandó. Végül egy sajtóságos ellentmondás: a könyv címlapja Bocatiusig ígéri a költők bemutatását, mégis túlmegy rajta és Bornemisza Ferenc három versével zárul. Ez a „túlfutás” azonban javára írható Tóth István kötet szerkesztőnek, akinek szép fordításokkal megörvendezett, értékes munkája határozott nyeresége a humanista irodalom ügyének.

V. Kovács Sándor

Orbán Balázs: Székelyföld képekben. A bevezető tanulmányt írta: Erdélyi Lajos. Előszó: Sütő András. Bukarest, 1971. Kriterion K. 61 l. 100 t.

Külföldi utazásairól, balkáni, kisázsiai, afrikai, nyugat-európai útjairól s a hosszú emigrációból 1859-ben hazatérő lengyelfalvi

„szegény báró” nem sokat pihent hazájában. Néhány év múltán útrakelt szülőhazájában, hogy megírja élete nagy művét. Egy évtized sem telt el, s bejárta a székelyföld mintegy ötszáz helységét, megfordult számos levéltárban és kollégiumi könyvtárban. Közben tekintélyes fényképgyűjteményt készített. Még ifjú emigránsként huszonhárom éves korában, Jersey szigetén Victor Hugo társaságában ismerte meg az 1839-ben föltalált fényképészet műhelytitkait; itthon úttörő módon fölhasználta a modern fotóművészet eljárását A *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* c. (1868—1873) hatkötetes vállalkozásában, amelyet háromszéki támogatójának, Mikes Benedek grófnak ajánlott. Nagyrészt amatőr fölvételeiről és rajzairól készült metszetek szolgálták hiteles illusztrációul romantikus stílusú, demokratikus szellemű munkájához.

Egy évszázad telt el azóta s — a marosvásárhelyi főkönyvtáros, Mészáros József szerencsés keze és hozzáértése folytán — Erdélyi Lajos szerkesztésében és szakszerű magyarázataival napvilágot látott Orbán Balázs eredeti székelyföldi fényképfelvételeiből (1862—1872) álló gyűjteményének megmaradt része. A *Székelyföld leírásához* készített s itt közölt közel kétszáz fénykép csaknem száz évig porosodott egy iskolai, majd megyei könyvtár iratkötegei között. Felszínre hozásáért elismeréssel adózunk a romániai magyar kutatóknak, mert valóban különleges értékű, tudományos és irodalmi célokat is szolgáló fotódokumentációt tettek közkinccsé és hozzáférhetővé a kutatás számára. „Tény, hogy a hatkötetes monográfia 356 illusztrációjának fényképnyersanyagából talán csak egy harmada maradt ránk” írja Erdélyi L. bevezető soraiiban (ebből 27 tus- és ceruzarajz). Föltevése szerint, lehet, hogy egy két köteg kép még a székelykeresztúri főgimnáziumban veszett el, ahová Orbán mappáit letétbe helyezte; vagy talán még a grafikusoknál kallódott el. Amikor az Orbán Balászról elnevezett keresztúri iskola könyvtárát az 50-es években Marosvásárhelyre szállították, már csak ennyi maradt belőle. A maradék is nagy érték, mód van a becses fénykép- és rajzgyűjtemény rekonstrukciójára és értékelésére. (Helyénvaló volt az Akadémiai Kiadó Foto-lexikonában levő, felületességéből fakadó tévedések kiigazítása. Hozzátehetnénk, hogy az akadémiai Magyar Életrajzi Lexikon [1969] nem is említi Orbán B. úttörő fényképészeti munkásságát; születési éveként 1829 helyett 1830 áll benne.)

A művelődéstörténeti jelentőségű hagyatékból egyebek között 11 vár és kastély, tucatnyi műemlék-lakóház, iskola és templom, feliratos kövek, cimertörödékek, épü-

letrajzok, művészettörténeti értékű kőfaragványok, irodalmi érdekű nevezetességek kellenek érdeklődést. Közöttük látható Orbán B. fotóhagyatékának egyik legszebb képe: az öjtozi sárosban fekvő későreneszansz stílusú Rákóczi-vár romjairól készült tájkép; s az ugyancsak II. Rákóczi György idejében épült Maros-parti radnóti Rákóczi-kastély hű képe. Megvan Bethlen Kata Olt-parti hévizi ódon kastélya is, amelyben az író és tudós papja, Bod Péter lakott. A kézdiszentléleki tarnóci kastély romjaihoz a Mikes familia története, históriai és irodalmi emlékek fűződnek. A székelykeresztúri unitárius gimnázium (XVII. sz.), a Bethlen Miklós által patronált székelyudvarhelyi ref. kollégium és templom (XVII. sz.), a marosvásárhelyi ref. kollégium (1718) fényképe csak néhány példa az irodalmi múlt történetével kapcsolatos műemlékekről. Ehhez járulnak a székely nemesi kúriákról, háromszéki népviseletekről készült felvételek. Közük udvarhelyszéki, erdővidéki, gyergyói, csángó s a toplicai román népviselet élethűen megörökített képei.

A szép teljesítményt nyújtó kötet méltó dokumentuma a fáradszatólan utazó végső nyugvóhelyéről készült felvétel: Orbán Balázs 1969-ben Szejkefürdön, az egykori családi birtokon felállított, székely fiával megjelölt és domborművel ellátott új síremléke. A Kritérium Könyvkiadó a hagyományápolás példáját is bemutatta ebben az izlésesen gondozott könyvben.

Hopp Lajos

Szakács István: Battonya hírlapirodalma (1890—1925). Battonya, 1970. Községi Tanács VB — József Attila Művelődési Otthon. 36 l. 9 t. (Battonyai Füzetek, 15.)

A 60-as évek elején megindult, azóta újabb lendületet és ösztönzést kapott honismereti kutatás sokhelyütt igen szép vállalkozásokat eredményezett. Ez a battonyai hírlapirodalomról szóló munka is örövendéses kezdeményezés. Hogy itt elsősorban a hiányosságokról, hibákról szólunk, azzal azt szeretnénk elérni, hogy illetékesek jelöljék ki már a tudományos feltárás és az öntevékeny ismeretterjesztés bolygait ebben a tengerre duzzadt mozgalomban. Ha végignézzük a *Battonyai füzetek* 15 számának tematikáját, a feladat még sürgetőbbnek látszik.

Ez a dolgozat filológiai adatfeltárásával tiszteletreméltó munkát végzett. Felkutatta Battonya három és fél évtizedes (1890—1925) hírlapkiadásának kimutatható nyomait, közli 9 hetilap és 1 időszakos havilap bibliográfiai leírását. Előtte azonban van még fej-

zet: „Az egykorú hírlapanyag helytörténeti kutatásban való felhasználásának néhány szempontja” és „A helyi hírlapkiadás létrejöttének társadalmi, gazdasági és kulturális feltételei” címmel. Az előzőben a szerző kijelöli a dolgozat kettős feladatát: „Egyrészt megvilágítja azokat a társadalmi-gazdasági összetevőket, amelyek megteremtették az önálló helyi hírlapirodalom létrejöttének feltételeit, és kronológiai rendben elemzi, értékeli az egyes lapokat tartalmi értékeik alapján. Másrészt hozzáférhetőségével fel kívánja hívni a kutatók figyelmét a battonyai hírlapokra mint forrásanyagra, és az elemzések, a lelőhelyek, a példányszámok hiányának feltüntetésével meddő vagy ismételt kutatások elvégzését kívánja elhárítani.” Mennyiben teljesítette kitzűzött feladatát Szakács István dolgozata?

A második feladatának majdnem hiánytalanul eleget tett, itt csupán az elemzéseket marasztaljuk el. Elsőül kitzűzött feladatának csak hézagosan felelt meg. A helyi hírlapkiadás feltételeit vizsgálva jórészt csak ismétli Szabados József *Battonya m.-város jelen századbeli fejlődésének története és főbb mozzanatai* (Battonya, 1891.) c. kiadványt, ahhoz alig tesz hozzá valamit, mintha azóta nem folyt volna társadalom- és gazdaságtörténeti kutatás. Nem szolgáltatott-e újabb adalékokat pl. éppen a battonyai hírlapirodalom ehhez a kutatáshoz? Végül azt is csak sajnálhatjuk, hogy az evidens kérdések egyike szintén megválaszolatlan marad: mit jelent az újságírás „hetilap” vonatkozásban? Jó alkalom lett volna itt a hetilapjelleg vizsgálatára, hiszen a 35 éves periódus 10 lapja közül 9 hetilap volt.

Stenczer Ferenc

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt.: Folyóiratok, 1900—1919. (Huszadik Század, A Munka Szemléje, Szabadgondolat). Szerk.: Litván György és Remete László. Az anyaggyűjtést végezték a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársai. Előszó: Kulcsár Kálmán. Bevezetés: Remete László. Bp. 1970. MTA Szociológiai Kutatócsoport — Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 547 l.

Az irodalom szempontjából is nagyon fontos és hasznos ez a válogatott bibliográfia, amelyet a Szabó Ervin Könyvtár és a Szociológia Kutatócsoport munkatársai együttesen állítottak össze és adtak ki. Hiszen a három folyóirat, amelynek részben annotált bibliográfiáját kapjuk, a század eleje fontos folyóirata volt, s mindegyiknek köze volt az irodalomhoz.

Fontos ez a bibliográfia persze önmagában is, hiszen egy nagy szerepre jutott — mondhatni divatossá vált — tudomány magyar előzményeit veszi számba. S hogy milyen magaslatra jutott már nálunk a század első két évtizedében a társadalomtudományi gondolkodás, azt ez a válogatottan is gazdag gyűjtemény is szépen bizonyítja.

Természetesen nincs itt módunk és nem is lehet feladatunk egy irodalomtörténeti fórumon, hogy ezt a bibliográfiát részletesen bemutassuk. Az biztos, hogy a legkülönbözőbb tudományok kutatói találják meg benne diszciplinájuk azóta már tudománytörténeté vált előzményeit.

Itt csak a bibliográfia Művészet című nagy fejezetére hívnánk fel a figyelmet, amelynek első alfejezete az *Irodalom, írókról, műveikről* c. rész. Benne olyan nevek, mint Ady, Babits, Szabó Dezső, Fülel Lajos, Lukács György, Ignóty, Polányi Károly, Wildner Ödön, Somló Bódog, Lyka Károly, Lengyel Géza, Kőhalmi Béla, Jási Oszkár, Diner-Dénes József, Csáth Géza, Antal Sándor — a Holnap egyik kötetének előszóírója —, Szini Gyula, Pogány József, Kernstok Károly, Marót Károly, Hatvany Lajos, Szász Zoltán, Bányai Elemér, Schöpflin Aladár, Laczkó Géza, Szende Pál, Braun Róbert, Benedek Marcell, Lesznai Anna, Balázs Béla, Kunfi Zsigmond, Czöbel Ernő, Ferenczi Sándor — Freud magyar követője —, Bölöni György —: a korabeli magyar szellemi elit.

S hogy a kortársaknak mit jelentett ez az akkor még fiatal tudomány, a szociológia, elég csak Adyt megidézni kortársi tanúnak, aki a szociológia fanatikusának vallotta magát, s akinek szemében a szociológia már nagyváradi újságíró korában, egészen fiatalon a társadalmi jelenségek desziffráló kulcsa volt.

Mindenki elismerésre érdemes szép munkát végzett, aki hozzátett valamit ehhez a nagyon izgalmas bibliográfiához. Remete László előszava pedig megbízhatóan tájékoztat nemcsak a folyóiratokat s a bibliográfiát illetően, de a Társadalomtudományi Társaság — a Huszadik Század hinterlandja — történetének különböző állomásairól is.

Varga József

Földes László: A lehetetlen ostroma. (Bírálatok és cikkek.) Bukarest. 1968. Irodalmi Könyvkiadó 399 l.

A romániai magyar irodalom egyik ismert kritikusának, Földes Lászlónak 1956 és 1966 között megjelent legrangosabb írásait tartalmazza ez a válogatás, amelyet a szerző három részre osztott.

A *Bírálatok és arcképek* c. fejezetben az erdélyiek közül Dsida Jenő, Szabédi László, Létay Lajos, Székely János, Horváth Imre és Lászlóffy Aladár költészetéről; Balla Károly és Huszár Károly novelláiról, Papp Ferenc regényeiről és Deák Tamás drámájáról; a világirodalomból Arghezi, Sartre, Franz Kafka és O'Neill munkásságáról találunk kritikákat. Az *Elméletek és viták* c. fejezet írásai egyes konkrét helyi jelentőségű viták hevében születtek, mégis általuk egy következetes, szigorú elvi álláspont — egy irodalomelméleti munka körvonalai — rajzolódna ki. Végül a *Jelenségek* c. fejezet aktuális romániai — és nemcsak romániai! — problémákat, így a fűlszövegek tartalmát, a provincializmust, a színházi szakember „szakértelmét” stb. tárgyal.

Folyóiratunk profiljának megfelelően az irodalomtörténeti fejezetből a Dsida-pályaképet emeljük ki. Ezt a 35 oldal terjedelmű tanulmányt a szerző 1957-ben írta, közvetlen ihletője az *Utunk* 1956-os számaiban Dsida körül kirobbant vita, amely túlnyomórészt világnézeti kérdéseket érintett.

Földes írását három, általa is élesen elválasztott részre bontja. Az elsőben Dsida világnézeti, társadalmi nézeteit vizsgálja az 1927-ben írt Ady-cikkéből kiindulva, és helyesen állapítja meg, hogy Dsida az erdélyi Ady-*revízió* szülötte.

A mű második részében a költő kötetinek részletes, mindmáig legalaposabb elemzését találjuk. Földes külön tárgyalja Dsida legproblematisabb versét, a *Bútorokat*, mivel ennek felfogásában volt legnagyobb a vitázók véleménykülönbsége. A *Bútorok a Dsida-műben idegen, helyét nem találó gondolatöredék* — állapítja meg.

A kötetek elemzése után a szerző kijelöli Dsida helyét költészetünkben: *Dsida életműve nem vehető össze tartalmilag a forradalmárok és a forradalommal rokonszenvezők, Ady, Juhász Gyula, Radnóti, József Attila költészetével, mert eszmevilága minőségileg más, függetlenül attól, hogy a más minőség megállapítása egyben értékítélet is. A vele alkatilag rokon nagy kortársakkal, Tóth Árpáddal, Kosztolányival már összehasonlítható, s abból az derül ki, hogy eszmeileg kevesebb náluk, mert költői mondanivalója annyi csupán, amennyi egy biedermeier lélek és a két világháború közötti kisebbségi élet találkozásából kipattanhat* — írja.

Végül a tanulmány egy másodlagos megállapítását szeretnénk kiegészíteni. Földes az apolitikus költői esztétika bizonyítékaként utal Dsida József Attila-cikkére is. Az 1966-ban megjelent Bóka-tanulmánykötetben (Bóka László: Válogatott tanulmányok 1966. Dsida Jenő és József Attila) Bóka is foglalkozik a fenti cikkel, ő azonban már idézi Dsida 1934-ben hozzá írt levelét is, amely

szerint akkorra már Dsida véleménye József Attiláról lényegesen módosult: *Ma már nemcsak programjával, de költészetével is egyetértek. Nincs nagyobb költészet ma az övénél. Glória! Glória! Glória!*

Befejezésül megállapíthatjuk a Földesgyűjtemény legnagyobb erényét; az egyes elemzések és kritikák összegezéséként egységes képet kapunk a mai romániai magyar irodalom áramlatairól, problémáiról, az egyes művekről és általában, kritikai élete magas színvonaláról.

Nagy Sz. Péter

Pap Károly: Azarel. Megszabadítottál a haláltól. Két regény. A tanulmányt írta: Réz Pál. Bp. 1970. Szépirodalmi K. 525 1. (Magyar elbeszélők)

Pap Károly azok közé tartozik, akiket újból és újból felfedez az irodalomtörténet. A halála óta eltelt negyedszázadban Keresztúry Dezső, Pomogáts Béla és Bori Imre tanulmányain kívül Pap Károllyal érdemben jóformán nem is foglalkoztak. Regényeinek alaposabb elemzésére mindeddig nem került sor, drámái könyv alakban nem láttak napvilágot.

Réz Pál az író három regényének — *Megszabadítottál a haláltól*, *A nyolcadik stáció*, *Azarel* — alapproblémáit kutatja, s ezek életményi forrásait, másszóval eszme- és életanyag-összefüggéseit. Az érdeklő elsősorban, ami a művekben közös: az „örök farizeizmus és örök hit” ellentét. Koncepciójából következik, hogy megállapításai olykor nem elég árnyaltak, s némiképp leegyszerűsödik a regények bonyolult világa. Egészében azonban tanulmánya továbbgondolkodásra készítő, s nem egy máig megoldatlan kérdésre irányítja rá a figyelmet.

Meggyőző, ahogy — tudatosan szakítva a Pap Károly-i pálya „legendájával” — az íróvá érlelődés motívumait nyomonza. A Mikes Lajoshoz intézett levelek vizsgálatával pl. fénnyel derít nemcsak az induló novelista világlátására, alapélményeire, de a későbbi regények ihlető forrásaira is. Jó lenne viszont valamivel többet tudni a bécsi emigráció időszakáról, mely talán jobban megvilágítaná Pap Károly és az expresszionizmus kapcsolatát.

A kortársak tanúsága szerint Pap Károly egész írói pályáján egy Krisztus-regény terveit „hurcolta” magával. Jézus személyében, sorsában, példájában látta a még háborús sebekből vérző emberiség, benne a zsidóság és a maga „megváltásának” lehetőségét. Regényeiben egy „új Názáreti” iránti sóvárgásának adott hangot, s a Krisztus-szerep

emberi, társadalmi lehetőségeit kutatta. Réz Pál feltételezi, hogy az író „nem mert megbirkózni” a történelmi Jézus alakjával. Valószínűbb, hogy nem is volt célja az evangéliumi Krisztus ábrázolása. Mintha erre utalna a *Megszabadítottál a haláltól* (1932) kettős expozíciója; a „Messiás születik” és a Mikáél-történetek szemléletbeli különbsége. Réz Pál úgy véli, a 20-as évek végén — amikor a mű java része íródott — Pap Károly lelkiállapota a „magyar Messiások”-at sirató Adyval rokon. A hangulati hasonlóság ellenére az írónak ekkor még több köze lehetett a szinte egész nemzedékét átható krisztianizmus sokszínű szellemi áramlatához. Erre utalt Németh László is, amikor 1929-ben megállapította, hogy bár Pap Károly „Krisztusa a hagyomány Krisztusa előtt önkényes alak, de... a mi szellemi igényeinkből fakadt”. A *Megszabadítottál a haláltól* nem csupán a Krisztus-regény egy lehetősége — ahogyan a tanulmány írója érzi —, hanem parabolikus mű is, telve „aktualitásokkal” és önéletrajzi motívumokkal. Ilyen értelemben egy kor eszmei tükré s egy lélek fejlődésregénye.

A nyolcadik stáció (1933) már közvetlenebbül önéletrajzi fogantatású munka. Az író vidéki kóborlásainak tapasztalatai stilizálódtak regénnyé. Valóban igaz, amit a tanulmány írója megállapít, hogy a magyar falu rajza és Leviát, a főhős etikai-esztétikai problémái nem ötvöződnek egységbe, s hogy a mű filozófikus rétege a kidolgozottabb. Réz Pál szerint Pap Károly Krisztus arcában „az örök emberi arcot kutatja”. A regényben ennek fordítottja is érvényesül: az emberben keresi a krisztusi vonásokat. Így nem érezzük „homályosnak” az író gondolatmenetét sem. Leviát, a festő magára szabott feladatának — hogy a stációképen Jézus arcát a gonosz főbíró vonásai-ból formálja ki — kettős, ars poetica-i jelentése van. Az egyik az, hogy Krisztus megfestéséhez (megírásához) a művésznek is mintegy Krisztussá kell válnia, fel kell nőnie a nagy feladathoz. A másik — ahogy Réz Pál helyesen említi — a valóság, az emberi természet „törvényeinek” viszonyulása a művész átlényegítő törekvéseihez. Az író alkotta Krisztus-szerep vállalása és a valóság ennek megfelelő átlényegítése azonban Leviát számára lehetetlennek bizonyul. A regény szerkezetileg is születesik: egy móríci ihletésű társadalmi „drámára” és egy századvégi szecessziós művészregényre.

Pap Károly legkülönb művét, az *Azarelt* (1937) a tanulmány írója a XX. század egy jellegzetes világirodalmi „műfaja”, a családrégény problematikája felől közelíti meg. Nem hisszük azonban, hogy csak az érett író döbbsen volna rá a családtól való elszakadás vágyának reménytelenségére, hiszen

már első regényében is jelen van ez a probléma. Az *Azarel* valójában nem azért fontos mű, mert Pap Károly egy „örök témát” költött újjá benne gyermekkori élményei felidézésével, hanem sokkal inkább a tudatos önvizsgálat szándéka miatt. A regény hősében, *Azarel* Gyurkában is — ahogyan Réz Pál megállapította — a „profán megváltó, a költő készülődik”, akár az író korábbi műveiben. Ezért talán több figyelmet érdemelt volna a mese és különösen a játék funkciójának vizsgálata. Ezek a motívumok Pap Károlynál, akár József Attila kései verseiben a szabadabb, teljesebb élet vágyát hordozzák, s ugyanakkor menekülést is jelentenek, de a valóság, a „lényeg” pontosabb megismerésének forrásai is, mint Kosztolányinál. A kis *Azarel* iszonyú magányában a tárgyakhoz menekül, de hol félelmes titokzatosságukba, hol „buta részvétlenségükbe” ütközik. Nem árad belőlük titkos játékszellem, ahogyan szeretné, egyetlen „jellemvonásuk”, hogy „pénzbe kerülnek” és ezzel uralkodnak a családon. A modern kapitalista világ emberének jellegzetes élménye, az elidegenedés szólal meg — a magyar irodalomban alighanem legerőteljesebben — e regényben.

A tanulmány írója az *Azarel* kapcsán — helyesen — Pap Károly zsidóságának, zsidóságlátásának problémáit is érinti. Vitatható azonban az a megállapítása, miszerint Pap Károlynak a „népiesek” mozgalmához való közeledése a *Zsidó sebek és bűnök* téves elméletéből következett. Úgy véljük, e közeledés korábbról eredeztethető, s nyilván szerepe volt benne a Németh Lászlóval való személyes kapcsolatnak, de sok más tényezőnek is.

Réz Pál szerint az *Azarelt* követő írói periódusban Pap Károly „szemlélete beszűkült”. Úgy látszik, ahogyan a kritika, ő sem tulajdonít különösebb fontosságot az író 1944-ben már bemutatott, de csak 1966-ban kiadott posztumusz drámájának, *Mózesnek*, melyet Németh László remekműnek nevezett. Ítéletével lehet vitatkozni, annyi azonban bizonyos, hogy a *Mózes* a korábbi művekhez képest nem egy vonatkozásban szemléleti gazdagodást mutat. Az író hőse itt nem magányba menekülő próféta, nem hasztalan lázadó magyar-zsidó Messiás, hanem vezér, aki azt vallja, hogy csak a néppel együtt lehet megvalósítani a szabadság és egyenlőség új világát. Igaz, Pap Károly eszméi végül romantikus utópiába torkolltak, de a *Mózes*-ben olyan felismerésekre jutott, olyan gondolatokat fogalmazott meg, mint az időben csak kevés tisztán látó magyar író.

Petrányi Ilona

Komoróczy György: Hajdú-Bihar megye helytörténetírása 1945—1968. Előszót írta: Kolozsvári Lajos. Debrecen 1969. Hajdú-Bihar megye Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya. 48 l. — **Komoróczy György: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig.** Debrecen, 1969. 124 l. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok Közleményei 12. sz.)

Egy jó helytörténeti írás, mely a jelenből vagy a közelműltből meríti tárgyát, kétségtelenül nagymértékben hozzájárulhat a politikai nevelőmunkához, s útmutató lehet a jövő építéséhez a gyakorlati célok megvalósításában. Ezen túlmenőleg számos tudományos kutatómunka szempontjából lehet jelentős. Főként ha a szűkebben értelmezett (településföldrajzi, helyi gazdasági élet, munkásmozgalom stb.) helytörténeti vonatkozásokon túl a táj összetettebb: kulturális életének, művészetének, irodalmi műveltségének a kibontakozását is nyomon követi. Az irodalomtörténetírást elsősorban az ilyen jellegű, nem annyira a jelen vagy közelműlt, hanem inkább a régebbi történeti korokat ismertető írások történeti, társadalmi, művelődéstörténeti, irodalmi vonatkozásai érdeklik. Ezek nyújtanak ugyanis adalékokat írói tevékenységet kifejtő emberek működéséhez, életéhez, ezek világítják meg az egyes irodalmi korszakok hátterét, az adott kor gazdasági, társadalmi, politikai körülményeitől meghatározott kulturális, irodalmi életét. Az ilyen helytörténeti munka az irodalomtörténetírás fontos segédtudománya, bizonyos mértékben előkészítője az irodalomtörténetnek.

Ezért örülünk a felszabadulás óta egyre inkább kiszélesedő országos és helyi intézmények helytörténeti kutatást bátorító és segítő munkájának, hogy Szegeden, Sopronban, Szolnokon, Miskolcon, Békésben, Vas megyében, Borsodban és másfelé folyóiratok és napilapok, szervezetek és intézmények tartják folyamatosan felszínre a helytörténeti kutatás propagandáját, irányítják munkáját, közzéteszik eredményeit.

Az előttünk fekvő két kiadvány is ennek a fellendülő kutatásnak a terméke. Az egyik a Hajdú-Bihar megye tájegységét érintő eddig publikált tudományos feldolgozásoknak ismertetése azzal a céllal, hogy módszertani segítséget adjon a helytörténeti kutatásokkal foglalkozóknak. Csak helyeselni tudjuk, mikor az élő emlékek, a szájhagyomány mellett a levéltári források, az egykorú, eredeti eseményeket feltáró levéltári anyag felhasználására buzdít, felhívja pl. a figyelmet a régi peres iratokban, jegyzőkönyvekben lappangó történeti néprajz, nyelvtörténet, egészségügy, közérkölc és közgondolkodás számára olyan fontos dokumentumokra.

„A helytörténeti kutatásnak jelentősége mutatkozik az irodalmi élet jelenségeinek vizsgálatában, hiszen az irodalomban a népvágyai, lelkiismerete, az uralkodó osztályok elnyomó szerepének ténye, a kizsákmányolás okozta szenvedés, a fejlődés tendenciái, az osztályok szembenállása vagy az osztályegyüttműködés és még sok minden más tükröződik.” (37.) Sajnáljuk, hogy ennek a felismerésnek ellenére Komoróczy segédkönyvnek szánt dolgozatában mégis „eltekintett” (ahogy mondja: „el kellett tekintenie”) az irodalom és művészet történeti fejlődésének ismertetésétől, és hogy mások, hosszabb tanulmányában is csak keveset nyújt a régi Debrecen műveltségi színvonalából, különösen a reformáció alatt jelentős, de az ezt követő évtizedekben is gazdag írói tevékenykedésből.

E hosszabb tanulmány Komoróczynak „A debreceni pénzügyigazgatás a feudális korban” címen megvédett kandidátusi diszsertációjának eredményeit foglalja össze. Nem volt célja a helyi irodalmi viszonyok vizsgálatának a szándéka. De miközben feltárja előttünk Debrecen társadalmi struk-

túrájának, közigazgatási szervezetének kialakulását, ismerteti gazdálkodási rendszerét a város sajátos jövedelemforrásival és kiadásával, láthatjuk, milyen talajból hajtott ki a régi Debrecen irodalma. Szeretünk volna azonban valamivel többet hallani a város vezető rétegének, a „literatusi”, „deáki” címmel illetett, nemegyszer külföldi egyetemeket megjárt főbíróinak, szenátorainak, jegyzőinek műveltségéről, a város számadás- és jegyzőkönyveiben olvasható irodalmi munkáiról, a nyomtatásban megjelent publikációkról. Nem a Debreceni Kollégiumból kikerült egyházi vagy tudós munkák mellőzését hiányoljuk, hanem azoknak a világi jellegű alkotásoknak az elhallgatását, melyek művelői a város közigazgatási emberei voltak. Mégis hálásak vagyunk Komoróczynak, hogy dolgozata segít bennünket abban, hogy ezeket a munkákat helyesen értékelhetjük az általa bemutatott gazdasági, társadalmi, történelmi környezet ismeretében.

Varga Imre

Az MTA Irodalomtudományi Intézet tudományos tevékenysége 1971-ben

1971 az Irodalomtudományi Intézet tudományos tevékenységében az 1969–71-es terv befejező éve volt, s e hároméves periódus lezárásakor olyan eredményekről is számot adhatunk, amelyek az egész magyar irodalomtudomány számára kedvező feltételeket jelentenek a további kutatásokhoz. Elkészült „A felszabadulás utáni magyar irodalom története” című kézikönyv, s ezzel teljessé vált a magyar irodalomtörténet szintézise, az Intézet eddigi legnagyobb vállalkozása. Nyomdába került a régi magyar irodalomtörténet bibliográfiájának kötete is, a nagyfotosszerű Bibliográfiai Kézikönyv első részeként. A nagy tervmunkák mellett az elmúlt évet az irodalomtudományi kutatás elvi — módszertani problémáinak állandó vizsgálata jellemezte, a felkészülés új összefüggések feltárására, új feladatok elvégzésére. A munkák előrehaladása és az elvégzett feladatok viszont további, még feltáratlan tudományterületekre vetettek fényt, s így folytonosan bővítették, alakították az Intézet tevékenységi körét. A reneszánsz, a XVIII. század magyar irodalmának, a korszakoknak vagy az irodalmi szemiotikának a kutatása éppúgy sürgető feladat, mint a külföldi társintézetekkel közösen megindított témák művelése. Ez a folyamat azonban nem problémamentes. Az egyre növekvő feladatok és a lényegében változatlan kutatói létszám olyan feszültséget okoz, amelynek megszüntetése halaszthatatlan a tudományos színvonal megőrzése, illetve emelése érdekében.

A tudományos kutatás egyes területein a következő főbb munkák folytak 1971-ben:

Az egész magyar irodalomtörténetet átfogó témák

A magyar irodalomtudomány és kritika története főszerkesztő Szauder József, szerkesztő Tarnai Andor és Bodnár György (Tarnai Andor, Fenyő István, Szauder József és Németh G. Béla) kötetéből több fejezet, illetve a kötetek egyes problémák bővebb kidolgozását szolgáló előtanulmány készült el. Ezek az év folyamán rendszeresen tartott vitaértekezletek témái lettek, s közülük több nyomtatásban is napvilágot látott. A feladat speciális nehézsége, az, hogy a szerzők a kivánatos szintézis megteremtése érdekében előzetesen és párhuzamosan anyagfeltáró munkát kénytelenek végezni, nem tette lehetővé a korábban várt gyors előrehaladást, azonban az 1971 tavaszán Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes által elvégzett alapos felmérés az eddigi eredményeket biztatónak ítélte meg, s ezt a véleményt az Igazgatótanács jóváhagyta, és a munka befejezésére indokolt időhaladékokat adott. A terv által előírt határidők módosítását a feltárt hatalmas mennyiségű anyag tanulságai indokolták: olyan valóban úttörő munkát kell a kutatóknak végezniük, amelynek nehézsége nem volt előrelátható, s a ráfordított időtöbblet megtérül a téma elmélyültebb, színvonalasabb elemzése által. A munkában résztvevők valószínű, további megterhelését jelenti viszont, az, hogy az ötödik nagy monográfia szerzője, Kovács Kálmán — Intézetünkön kívüli kutató — az eredetileg vállalt munkát lemondta. A hároméves terv eleve jelezte, hogy a XX. századi munkálatokat csak a következő tervidőszakban lehet elkezdeni. E területen a XX. sz. osztály olyan előmunkálatokat végzett, amelyek később felhasználhatók a XX. századi kritika-szintézisben, s Bodnár György folyamatosan résztvett a kritikátörténeti munkaközösségi vitáiban.

A magyar líra történetének főbb típusai (témafelelős Németh G. Béla) fiatal — részben egyetemista — kutatók munkacsoportja által végzett munka, amelynek eredményeként a tervidőszakban elkészült egy 22 ives tanulmánykötet Arany János lírájáról. E színvonalas kötet valamilyen tanulmánya voltaképpen egy-egy javaslatot foglal magában Arany lírája egy részének vagy egy fontos elemének értelmezésére. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyve* (témafelelős Vargha Kálmán) munkálataiban igen fontos szakaszt jelent a most záródó három éves periódus. Az egész vállalkozás ebben a három éves időszakban nyerte el mind tartalmi, mind szerkezeti, mind formai szempontból végleges arculatát.

Az egyes kötetek állása:

A régi magyar irodalom bibliográfiája a jelzett határidőre elkészült. 1971. novemberében a kötet szerkesztői (Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor) átadták a kéziratot a Kiadónak. A felvilágosodás- és reformkori kötet (szerkesztője Kókay György) lektorálása a cédulafelrakásban levő anyagon befejeződött. A XIX. század második felének bibliográfiája I–II. anyaga az utolsó három év során az előzetes tervekhez viszonyítva kétszeresére nőtt. A XX. századi általános kötet eredeti terve, amely 1971-re már a lektorálást helyezte kilátásba, irreális volt. A terv elkészítések tapasztalatok nélkül nem lehetett számítani kötet speciális nehézségeire s a terv kidolgozásában a kötet új szerkesztője még nem is vett részt, csupán a megbízást kapta meg 1969 elején (Bélley Pál). Jelenleg elkészült az anyag 75%-ának előszerkesztése. A XX. századi írók bibliográfiája I. kötet (Szerk. Vargha Kálmán) teljes anyagának előkészítése befejeződött, előrehaladás történt a nagy anyaggal rendelkező írók anyagának szakszerkesztésében is. A kötet szerkesztője Botka Ferencsel közös munkában folytatva Szerb Antalné előkészítő munkáját, befejezte a teljes anyag mintegy 25%-ának a végleges igényű szerkesztését. Előreláthatólag ez a kötet fog elkészülni a felvilágosodás és reformkori kötet után. A XX. századi írók bibliográfiájának II. kötete a három éves terv időszakában született döntés alapján lett tervbe véve. Az előszerkesztés munkafolyamata a teljes anyag 60%-ában befejeződött. A XX. századi írók bibliográfiájának III. kötete (szerk. Botka Ferenc) az eredeti tervben még nem szerepelt. A kötet anyaggyűjtése, a cédulák rendezése folyamatos, Szerb Antalné munkája. Az általános irodalomelméleti irodalomtörténeti kötet szerkesztője Bélley Pál még az előző tervidőszakban elkészítette és vitára bocsátotta tervezetét. De jelenleg a munkálatok szünetelnek, mert Bélley a XX. századi kötet általános részének szerkesztésére kapott megbízást. Csak ennek nyomdába adása után folytathatja a munkát.

A régi és klasszikus irodalomra vonatkozó témák

A reneszánsz és barokk kutatások (Tf. Klaniczay Tibor) a reneszánsz és barokk kutatócsoport keretében történtek.

A csoport munkájának keretében az alábbi témák kidolgozása volt napirenden:

1. *A reneszánsz elvi kérdései.* Tanulmánykötet a Gorkij Intézettel közösen. Szerk.: Balasov—Klaniczay. Megtörtént a kötet tervének kidolgozása, a megbízások kiadása, s megkezdődött az intézeti munkatársak részéről a tanulmányok megírása. A kötet 1972-ben készül el.

2. *A kelet-európai reneszánsz irodalom.* Szintetikus tanulmánykötet nagy hazai és külföldi szerzőgárdával. Szerk.: Varjas Béla. Elkészült és megjelent a kötet programtanulmánya, elkészült a részletes terv, megtörtént a felkérések és megrendezésre került 1971-ben egy 2-napos ülés a közép-európai humanizmus kérdéseiről. A mű nyers kéziratának összeállítása 1973 végéig fog megtörténni.

3. *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század.* Szerk.: Stoll Béla. A terv-időszak folyamán megjelent az V. kötet Varjas Béla munkájaként és a VI. kötet Stoll Béla munkájaként. Szerkesztés alatt áll a VII. kötet és ötven százalékban elkészült a VIII. és IX. kötet.

4. *Régi Magyar Költők Tára, XVI. század.* Megkezdődtek a IX. kötet munkálatai.

5. *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.* Szerk.: Pirnát Antal. Kidolgozásra került a sorozat terve, elkészült szabályzata és megkezdődtek külső munkatársak bevonásával több kötet (Vitéz, Brodaries, Ransanus) munkálatai.

6. *Bibliotheca Hungarica Antiqua.* Szerk.: Varjas Béla. A faksimile-sorozat VIII. kötetének (Heltai Krónikája) nyomdai előkészítése, valamint az utószó elkészült. A kötet 1972-ben jelenik meg.

7. *Az éves nemzetközi reneszánsz-bibliográfia magyar anyaga.* V. Kovács Sándor összeállításában elkészült az előző és magyar reneszánsz bibliográfiája s az meg is jelenik a nemzetközi kötetbe beolvastva.

8. *Reneszánsz Füzetek.* Tanulmány-sorozat, elsősorban a csoport nyilvános vitáulésain bemutatott dolgozatokból. Szerk.: Komlószi Tibor. Eddig megjelent 12 füzet, köztük a csoport tagjai részéről Klaniczay Tibor két, Varjas két és Pirnát Antal egy tanulmánnyal szerepelt.

Széleskörű szervezőmunka folyt a hazai reneszánsz-kutatás bázisának kiépítése érdekében: kialakult egy kb. 70 tagú munkaközösség a Reneszánssz Kutatócsoport és az érdekelt tanszékek közös vállalkozásaként, mely havonta színvonalas felolvasóülést rendez, s 1971-ben Sopronban a közép-európai humanizmusról, részben külföldi résztvevőkkel ülészakot tartott.

Megkezdődött a csoport bekapcsolódása nagy nemzetközi vállalkozásokba, így az AILC európai irodalomtörténete keretében készülő 4 kötetes reneszánsz-szintézis elmunkálataiba.

A XVIII. sz. magyar irodalom kutatása (Tf.: Szauder József)

A csoport arra törekedett, hogy intézetén kívüli kutatókat minél nagyobb számban vonjon be munkájába, s hogy a kutatások sokoldalúak legyenek, vagyis elvszerűen terjedjenek ki az irodalom mellett a XVIII. századi művelődés más területeire.

A csoport munkájának csak egy részét teszik a szorosan vett intézeti tervfeladatokat; egy másik, nem kevésbé fontos rész viták, előadások, konferenciák szervezésében és egy tanulmánykötet előkészítésében áll. Három monográfia munkálatai kezdődtek meg a tervidőszakban.

(Szauder József: Csokonai Vitéz Mihály.)

Hopp Lajos: Magyar—lengyel hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában.

Hopp Lajos: A magyar levélműfaj története.)

A Kritikai kiadások közül a tervnek megfelelően megjelent Mikes Kelemen összes művei, III. kötete, elkészültek a IV. kötet tárgyi jegyzetei, a teljes kézirat lektorálva. Tovább halad az V. kötet szövegének előkészítése és szövegkritikai jegyzeteinek összeállítása.

Bessenyei György összes művei keretében a tervnek megfelelően Bíró Ferenc elkészítette a kiadás ciklus- és kötetbeosztását, összeállította az alapszövegek és a változások megállapításának szempontjából fontos kéziratok és kiadások jegyzékét.

A XVIII. sz. magyar irodalomra vonatkozó kutatása tanulmánykötet előkészítése a terveknek megfelelően haladt. 1971. dec. 1972. januárjában érkeztek be a kéziratok. A megszerkesztett kötet leadási határideje: 1972. augusztus.

1972. október 28—31-én rendezte a csoport konferenciáját Egerben, a magyarországi korai felvilágosodás kérdéseiről.

Petőfi és kora kutatása (Tf. Lukácsy Sándor)

Ez a tervtéma a szorosabban vett Petőfi-kutatásokon kívül (Petőfi-életrajz, Petőfi forradalmi világnézete, kritikai kiadás, Petőfi Okmánytár) Az Erdélyi János pályakép és szövegkiadás munkálatait foglalja magában.

A Petőfi-életrajz megírása három kötetben, Fekete Sándor feladata. A pályakezdő Petőfi-re vonatkozó korábbi számos értekezés publikációja után 1970—71-ben az életrajz első kötetén dolgozott, s a munka 1971 végéig határidőre elkészült.

A „Petőfi forradalmi világnézete” c. monográfiából (Lukácsy Sándor) a hároméves szakaszban előtanulmányok, ill. részletek készültek el és jelentek meg a ItK-ban.

A kritikai kiadás I. kötete több évi munka eredményeképpen, 1970-ben elkészült (szerkesztő Kiss József és Martinkó András) s a terjedelmes kézirat egységesítését is befejezte Kiss József 1971-ben. A Petőfi Okmánytár elkészítése, Kiss József irányításával, tervszerűen haladt, Oltványi Ambrus elvégezte munkáját, Mezősi Károly halála azonban megakadályozta a munka befejezését. Az Erdélyi Jánosra vonatkozó munkákból (Erdélyi Ilona), elkészült a pályakép első kötetének fele, s befejezéshez közeledik a szövegkiadás I. kötete.

A magyar és európai romantika kutatása (Tf. Sötér István)

E fontos intézeti téma az eredeti elképzelésekhez viszonyítva még jelentősebb szerepet kapott a tervidőszak folyamán: a magyar és a szovjet romantika kutatók együttműködésével (Gorkij Intézet) két, egyenként kb. 50 ívre tervezett tanulmánykötet munkái indultak meg. E kutatások felölelik a romantika legfontosabb problémáit, irodalomelméleti és világirodalmi szinten, s a romantikának azt a korszakát, melyben vezető szerepet játszott az európai irodalom: a XIX. század első harmadát. A hároméves tervben szereplő *tanulmánykötet* munkálatai (1972. március 31-én fejeződtek be) Sötér István, Lukácsy Sándor és Horváth Károly (a tervidőszak végétől a téma felelőse) tézisei elkészültek, s a kollektíva megvitatta azokat, Horváth Károly megírta az átdolgozott változatot is. E tudományterület kiemelkedő eredménye Sötér István *A romantika létrejötte* című tanulmánya, amely az Ember és műve tanulmánykötetben jelent meg. Ugyancsak e téma keretében készült el Sötér István tanulmánya a marxista komparatistika elvi kérdéseiről.

A XX. századi és a mai magyar irodalomra vonatkozó kutatások

József Attila kutatások A szerző (Szabolcsi Miklós) a befejező két kötet kéziratának elkészítésén dolgozott, a munka befejezése és a végső megfogalmazás átkerült a következő négy éves tervbe.

A szocialista irodalom története a felszabadulás előtt. (Tf.: József Farkas és Illés László)

A program az Irodalomtudományi Intézet, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum közös kutatási programja. A téma keretében elkészítendő 7 mű közül az intézeti munkaterv része:

1. *Révai József Összes Művei.* Kritikai kiadás előkészítése. Szerk.: Főnyi Gézáné.

A folyamatos munka eredményeképpen (a hagyatékban és a perodikákban található írások másolása, fordítása, az anonim publikációk tisztázása, a lappangó művek feltárása, a jegyzetelés stb.) a következő négy éves terv első felében nyomdába lehet adni az első kötet (1971/1919 vége) végleges kéziratát.

2. *A magyar proletáriródlalom dokumentumai.* Dokumentumkötet. Készül a SZTA Gorkij Világirodalmi Intézetével közös vállalkozásban. Szerk: Illés László és Oleg Jegorov. Az anyaggyűjtés és a dokumentumok lemásolása, fordíttatása megtörtént, a jegyzetelés és az előszó megírása azonban csak 1972-ben fejeződik be.

3. *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.* III. Szerk.: Szabolcsi Miklós—Illés László. A kézirat 1971 végén nyomdába került.

A szocialista irodalom története a felszabadulás előtt c. egész tervtéma a hároméves terv folyamán bővült, s főleg nemzetközi vonatkozásban kiszélesedett. A változások egy része összefüggött a kutatási tapasztalatokkal, az új szempontú megközelítésekkel, valamint a hároméves terv nemzetközi tanácskozásaival, amelyek újabb és újabb feladatokat írtak elő a szocialista magyar irodalom kutatóinak. A legfontosabb új feladatok: A szocialista világirodalom kialakulása és a haladó nemzetközi írószervezetek. Szerk.: Szabolcsi Miklós—A. Dimsic és K. Kändler. E munkálatok nagy része a következő négy éves tervre esik. *Tanulmányok a szocialista magyar irodalomról.* (A Zentralinstitut für Literaturgeschichte és az Intézet közötti szerződés alapján); *Studien zur Geschichte der ungarischen zocialistischen litratur.* Szerk.: Szabolcsi Miklós, Illés László és József Farkas.

A két világháború közötti magyar irodalom fő irányai

(Tf. Béládi Miklós) E tervtéma több egyéni monográfiából áll s megvalósítása egy másik nagy tervfeladattól A felszabadulás utáni magyar irodalom története c. kézikönyv munkálataitól függött. Az eredeti hároméves tervben is az utóbbi áll a Modern magyar irodalmi osztály munkájának közép-pontjában, s mivel a szerzők nagyrészt azonosak, az Intézet vezetősége már a terv időszak közepén úgy döntött, hogy a két világháború közötti magyar irodalom témához a felszabadulás utáni magyar irodalom történeti feldolgozása után térjenek vissza a szerzők (Kiss F., Pomogáts Béla, Rába Gy.) Rába György már elvégezte a Babits-tanulmány anyaggyűjtésének nagy részét és elkészített a könyv koncepció-vázlatát.

B. Nagy László kismonográfiája *Németh László a szépiró* az időközben megindult Kortársaink című sorozat munkái közé került (Portrészorozat kortársi magyar írókról). A mintegy 8 évesnek tervezett könyvből 4 ív elkészült, a szerzőnek azonban igazodnia kell a sorozat igényeihez s nem csupán a szépiró Németh Lászlót, hanem az egész Németh László-pályát fel kell dolgozni. Így a munka befejezése 1972-re tolódott át.

Nyugat-kutatások (Tf.: Bodnár György)

a) *Ady Endre.* (Monográfia. Szerző: Varga József)

A munka új címet és keretet kapott: „Ady-kor Az irodalmi élete 1908—19”, s megírása a következő évek feladata lesz. Varga József az Ady-könyv munkálataival párhuzamosan folyamatosan részt vett az Ady-kritikai kiadás szerkesztésében (Ady Endre levelezése II.), amely csupán formális okokból nem szerepelt az intézeti munkatervben.

b) *Kosztolányi Dezső.* Monográfia. Szerző: Kiss Ferenc. A kézirat (mintegy 40 ív) elkészült, lektorálása megtörtént, a szerző a lektorálás utáni javaslatokat 1971 végéig elkészítette, a végleges kéziratot nyomdába adta.

A felszabadulás utáni magyar irodalom története. (Tf.: Béládi Miklós és Tóth Dezső). Az eredeti terv 1970-re irányozta elő a munkálatok befejezését, viszont mindössze 50 ívben jelölte meg a szintézis terjedelmét. A munkálatok folyamán azonban a kézirat felduzzadt mintegy 110 ívre, ugyanis az élő magyar irodalomban nem lehet érvényesíteni azt a szigorú irodalomtörténeti selekciót, amelyet az eredeti 50 íves munka feltételezett. Nagy számú író és még nagyobb számú művet kellett át tanulmányozni pótlólag, s át kellett alakítani az egész könyv szerkezetét. Párhuzamosan rendszeresen folytatták az elkészült kéziratok megvitatását, átdolgoztatását és a szerkesztést. A tervidőszak folyamán az Intézet vezetősége Tóth Dezső vezetősége mellé

Béla Miklóst nevezte ki társszerkesztőként. Az osztály munkatársai közül a fejezetek megírásában résztvettek: Béla Miklós, Bodnár György, Diószegi András, József Farkas, Pomogáts Béla, Kiss Ferenc, Kenyeres Zoltán, Szabó B. István, s előtanulmányokat készítettek: Agárdi Péter, Erdődy Edit, Széles Klára, valamint ösztöndíjas középiskolai tanáraink. A kézirat elkészült a hátralevő átdolgozások után 1972 első felében kerül a Kiadóhoz.

Portrészorozat élő magyar írókról. (Tf. Béla Miklós)

5 kézirat a Kiadónál van (Rába György: Szabó Lőrinc, Kovács Sándor Iván: Váci Mihály; Simon Zoltán: Benjámin László; E. Nagy Sándor: Remenyik Zsigmond; Bata Imre: Weöres Sándor), számos más kézirat pedig a közeli jövőben készül el. A szerzők közül Rába György intézeti munkatárs, akinek Szabó Lőrinc-portréjával indul meg a sorozat. A sorozat új címe: Kortársaink. Folyamatos működése a következő négy éves tervben biztosított.

A magyar irodalmi élet szociológiája. (Tf.: Kemény István)

Az eredeti elképzelések szerint a feldolgozandó anyagot kérdőíveken igyekeztek beszerezni, mivel azonban kevés használható kitöltött kérdőív került vissza, a munkaközösség az anyaggyűjtést interjú formájában folytatta. Az anyaggyűjtés és a programozás 1972 február végéig befejeződik; a feldolgozás végső határideje: 1972. június 30.

Az eredeti hároméves tervben nem szereplő új tervfeladatok:

Értékek és eszmények változásai a felszabadulás utáni magyar irodalomban. A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945–1970. c. országos távlati kutatási program része. Bodnár György elkészítette a programtanulmányt.

A magyar irodalom és művészetek másfél évtizedes fejlődésének vizsgálata; esztétikai és művészetpolitikai következtetések. Középtávú kutatási program, melynek célja a következő MSZMP kongresszus előkészítése, Bodnár György elkészítette a program-tanulmányt és koordinálta a többi résztvevők kutatóhelyi munkáját.

A határon túli magyarság kulturális helyzetének komplex vizsgálata. Középtávú kutatási program, melynek célja a következő MSZMP kongresszus előkészítése. Béla Miklós elkészítette a program-tanulmányt és koordinálta a többi kutatóhelyi munkáját.

Irodalomelméleti kutatások

Az irodalmi műalkotás problémái. (Tf. Miklós Pál)

Az 1970-ben, illetve 71-ben elkészült tanulmányok közül Miklós Pál, Szili József, Hankiss Elemér és Bojtár Endre írásai a Kritikában és a Valóságban jelentek meg, Bojtár tanulmánya pedig a Zagadnyenyija Rodzajów Literackich című folyóiratban is.

Az irodalom funkciója és sajátosságai. (Tf.: Szili József.)

A kötet új címe *Adalékok az irodalomtörténet elméletéhez.* 1971-ben anyaggyűjtő munka folyt. Néhány tanulmány már elkészült, ezek megvitatása s a többi tanulmány megírása a következő tervidőszak feladata.

Az irodalmi mű mint nyelvi alkotás. (Tf.: Gránicz István)

1971-ben Gránicz István vezetésével egy munkacsoport intenzív munkát folytatott egy tanulmánykötet („Az irodalom jelentésköre”) kidolgozására.

Az adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez (Tf. Nyíró Lajos) munkáinak elindítását hosszú viták előzték meg. Foglalkozott vele az Intézet pártszervezete és Igazgatótanácsa is. Nyilvánvalóvá vált, hogy nagyjelentőségű feladat megoldása elképzelhetetlen az Intézet és az Intézetten kívüli szakemberek közreműködése nélkül. A marxista irodalomelmélet történetének feldolgozása két egymást kiegészítő kötetben történik. Az első rész a témát a második világháborúig tárgyalja, s e kötet feladatait a kijelölt szerzők elvégezték. Az akadémiai távlati tervekben szereplő kutatási feladatok közül *Az új jelenségek vizsgálata* című intézeti program tervtanulmányát elkészítette és a munka megszervezését végezte Miklós Pál.

Összehasonlító irodalomtörténeti kutatások

A magyar irodalom kapcsolatai más irodalmakkal (Tf.: Sziklay László) keretében a terveknek megfelelően

1971-ben elkészült a magyar—jugoszláv kötet (Szerk.: Vujicsics D. Sztóján, Bor K. az Intézet részéről) A többi kapcsolattörténeti kötethez hasonlóan nem ad teljes áttekintést, viszont a középkortól kezdve mind a mai napig érinti a kapcsolatok összes korszakát (középkor, reneszánsz XVIII, XIX. század, XX. század első fele). Munkatársak hiányában inkább csak a szerb és horvát kapcsolatokról szól, kevésbé érinti a szlovéneket. Ez utóbbi munkát már az új szervezeti keretek között működő kelet-európai csoport fejezte be, amely a munkán kívül új, az előzetes hároméves tervben nem szerepelt témákat is megindított. Több tanulmány — Sziklay László,

H. Lukács Borbála, Vujcsics D. Sztoján, Fried István, munkái — járult hozzá kelet-európai komparasztika elvi kérdéseinek tisztázásához, s meg is jelentek a Helikonban, illetve a Filológiai Közlönyben. A mátrafüredi magyar—szlovák szimpozion a program jó szervezéséről tanúskodott, a nemzetközi összefogás nélkülözhetetlenségét bizonyította.

Nagyigényű vállalkozás kezdődött magyar—szovjet együttműködéssel; a kelet-európai irodalom szintézisének kidolgozása, amely jelenleg előkészítő szakaszban van, és hosszú évekre előre megszabja a csoport munkáját.

Az európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata (Tf. Vajda György Mihály) az Intézet vállalkozásai közül a leginkább nemzetközi érdeklődés és együttműködés előterében áll. Vajda György Mihály az AILC keretében készülő munkák koordinációs bizottságának szervező titkáráként a rendkívül kiterjedt kutató-apparátus összefogását végezte. Külön ki kell emelnünk azt a munkát, amelyet az összehasonlító irodalomtudományi kutatások aktuális módszertani kérdéseiről 1971 novemberében rendezett nemzetközi konferencia tudományos előkészítésében végzett.

Az Intézet tudományos tervei között kiemelt fontosságú a *folyóiratok* szerkesztése (ITK Helikon, Kritika). Közvetlen orientáló szerepük volt és van a szakmára és az irodalomtudomány iránt érdeklődő olvasóközönségre. Az elért eredmények és problémák összesítésekor figyelembe kell venni, hogy szembetűnő rossz munkakörülmények között készülnek s tartják elismerten magas színvonalukat.

A magyar sajtó története

A négykötetes kézikönyv munkálata az Intézet megbízásos feladata volt. Elkészült A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája, a kézikönyv megjelenésének előmunkálata. A mintegy 30 ívnyi anyag 1971 decemberében került nyomdába és 1972-ben jelenik meg. Ugyancsak az egész vállalkozást érinti a programtanulmány elkészülte. Ez több változatban a viták tanulságait figyelembe véve jutott el a mai formájáig. (A Kritika 1971. decemberi száma között ebből egy részletet). Elkészült mind a négy kötet programja, s ezeket a munkaközösség tagjai megvitatták és elfogadták. Intézetünk munkatársai közül Kókay György, írja az első kötetet, s már elkészült az 1705-től 80-ig tartó fejezettel.

Könyvtár- és Dokumentációs osztály

A beszámoló időszakában az előző évekhez hasonlóan a könyvtár minden vonatkozásban elősegítette a tudományos munkát. A feltáró munka terén az 1967 második felében megkezdődött rekatalógizálás és a vele párhuzamosan és egyidejűleg megindított szakkatalógus-építés 1971 végére érkezett el első jelentős állomásához: elkészült minden — könyvtárunkban képviselt — filológiai szak decimális katalógusa. Ezt nagymértékben az 1971-ben beszerzett katalógus sokszorosítógép munkába állítása tette lehetővé. A rekatalógizálás folytatása munkaerő, illetve beralap problémát vet fel.

A könyvtár dokumentációs tevékenysége a hazai irodalomtudományi produkciót közvetítette a nemzetközi tudományos köztudatba (a PMLA éves bibliográfiájába) regisztrálta a magyar irodalomtudomány külföldi eredményeit (ITK repertórium), valamint a külföldi folyóiratokat figyelte a tervtémához. Az utóbbi munkához fény—lyukkártyás rendszert épített ki. A könyvtár, figyelembe véve olvasószolgálati munkáját is, feladatait elégtelen létszámmal csak minden ereje megfeszítésével képes ellátni.

*

A Gazdasági Osztály, az adminisztratív személyzet és a kutatási segéderők áldozatos munkája jelentős mértékben segítette az Intézet tudományos tevékenységét, s a krónikus létszámbély ellenére erejük megfeszítésével biztosították az adminisztratív és gazdasági ügyintézt is.

Az Intézet tudományos publikációs tevékenysége

Az Intézet kutatói az önálló vagy kollektív kötetek, monográfiák mellett jelentős mértékben tanulmányokban, cikkeken publikálják tudományos vagy tudománynépszerűsítő eredményeiket. Az intézeti folyóiratokon kívül sorozatszerkesztési feladataik is vannak. (Irodalomtörténeti Könyvtár, Irodalomtörténeti Füzetek, Irodalom-Szocializmus, RMKT, Új Magyar Múzeum, Fontes-sorozat, Bibliotheca Hungarica Antiqua). A tanulmány- és cikk-publikációk

volumenének érzékeltetésére elegendők a következő adatok is: az elmúlt évben az Intézet munkatársai 214 szakmai tanulmányt, cikket, 200 népszerűsítő, kulturális cikket írtak, s 30 publikáció idegen nyelven is megjelent. Ezek az adatok világosan bizonyítják, hogy az Intézet tevékeny részt vállal az ország kulturális—szellemi életében, s egyben érthetővé, indokolttá teszi azt is, hogy a ráfordított idő a munkatársak munkaidejének kb. egyharmadát teszi ki.

Az Intézet együttműködése az Akadémia Tudományos Bizottságaival a tervidőszakban állandó biztosítéka volt annak, hogy kutatóink és az irodalomtudomány Intézetén kívüli kutatói között termékeny munkakapcsolat alakuljon ki. E bizottságok: a TMB Irodalomtörténeti és Művészet-történeti Szakbizottsága, Irodalomtudományi Bizottsága és munkabizottságai: Irodalomelméleti Munkabizottság, Élő Magyar Irodalom Munkabizottság; Modern Filológiai Bizottság, Stilisztikai és Verstaní Munkabizottság, Szlavisztikai Nyelvészeti Munkabizottság, Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság, Textológiai Munkabizottság, Középkori Munkabizottság. Intézeti kutatóink aktív részt vállalnak e bizottsági munkákban, s a TMB felkérésére gyakran végeznek opponensi feladatokat. E kapcsolatok és viták eredményeinek hasznosítása az Intézet tevékenységének integráns részévé vált.

Az Intézet kapcsolatai a hazai tudományos intézményekkel és gyakorlati élettel

Az Intézet tudományos és publikációs tevékenysége során számos intézménnyel alakított ki rendszeres kapcsolatokat. Kutatási együttműködés jött létre a Filozófiai, a Történettudományi, a Szociológiai és Párttörténeti Intézettel, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeummal. A sajtótörténetre az Intézetnek kutatási szerződése, illetve jelenleg megbízása van a MUOSZ-tól. Előadások és szemináriumok révén tevékeny kutatóink oktatói működése is, a budapesti és a szegedi egyetemen. Ugyanakkor szorosabbá kellene tenni az intézet és az egyetemi magyar tanszékek tudományos együttműködését; mert ezen a területen csak a kezdő lépések történtek meg. A tudomány-népszerűsítő munka elsősorban a TIT (az Irodalmi Szakosztály elnöke Bodnár György) és a Rádió keretében történik.

A felsőbb párt- és állami szervekből érkezett megbízások alapján az Intézet fontos kultúrpolitikai szerepet is vállal. Sótér István és Szabolcsi Miklós tagjai az MSZMP KB Kulturális-Elméleti Munkaközösségének. A pártkongresszusi előkészületek során és a folyamatos sajtószolgálatlaltal (Fenyő István, Pomogáts Béla, Kenyeres Zoltán) s a kritika szerepének felmérésében végzett munkával is jelentős megbízásokat hajtottak végre Intézetünk munkatársai. A gyakorlati élettel, a kultúrpolitikával kapcsolatos tevékenységre különösen fel kell hívni a figyelmet, mert a szorosan vett tervekben ezek nem szerepelnek, ugyanakkor jelentős munkát igényelnek s elválaszthatatlanul hozzátartoznak az Intézet tevékenységéhez.

Az Intézeti pártszervezet 1971 végén tárgyalta az Intézet tagjainak kultúrpolitikai tevékenységét és megállapította szerint e fontos munkák rendkívül sokrétűek és gyakran vezetnek egyes kutatók túlerheléséhez. A feladatok arányosabb elosztására feltétlenül szükség lenne.

Az Intézet nemzetközi kapcsolatai

Intézetünk nemzetközi kapcsolatai fokozottan és állandó jelleggel növekednek, mintegy függvényeként az irodalomtudomány — más tudományokéhoz hasonló — nemzetközivé válásának. A nemzetközi jellegű kongresszusok, kollokviumok, szimposiumok és más típusú tudományos tanácskozások száma évről évre emelkedőben van. Nagyon sok bilaterális konferencia is kerül megrendezésre, rendszerint egy-egy konkrét tudományos probléma tisztázására. Újabb jelenség az is, — s ez megfelel a tudomány fejlődésének —, hogy a nagy nemzetközi konferenciákat rendszerint interdiszciplináris jelleggel szervezik, mert egy-egy korszak vagy problémakör mélyreható tanulmányozására vagy áttekintésére már nem elegendő egy-egy szaktudomány rendelkezésére álló anyag és módszer.

A fentiekből természetesen következik az, hogy egyre több nemzetközi jellegű konkrét vállalkozásban veszünk részt. A legszorosabb tudományos együttműködés a szovjet társintézményekkel alakult ki. Több tudományterületen folynak közös kutatások a Gorkij Világirodalmi Intézettel, így a felvilágosodás, a romantika és a szocialista irodalom problémáiról. Újabbban gyümölcsöző tudományos kapcsolatunk alakult ki a Leningrádi Egyetemen és a Puskin Házzal is. A szocialista akadémiaikkal és kutatóközpontokkal folytatott közös vállalkozásaink közül szeretnénk még kiemelni az NDK Központi Irodalomtudományi Intézete közreműködésével készülő a két világháború közötti haladó írószervezetekkel foglalkozó programot, amelyben más szocialista országok kutatói is résztvesznek. Természetesen, közös témáink vannak még egyéb szocialista — bolgár, cseh, lengyel és szlovák — intézetekkel is. Régi és széleskörű ilyen vállalkozás a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) védnöksége alatt működő ún. Budapest—Párizs centrum is, amelynek feladata a felvilágosodás

utolsó szakaszának összehasonlító irodalmi tanulmányozása. Az intézeti Reneszánsz-kutató Csoport ugyancsak az AILC védnöksége alatt megírandó Európai nyelvű irodalmak története című vállalkozás számára dolgozza fel a reneszánsz korszakát, ugyanakkor részt vesz egy középkelet-európai reneszánsz irodalomtörténet vállalkozásban is.

A Magyar Tudományos Akadémia 1971-ben elhatározta, hogy NEOHELICON címmel új nemzetközi — francia és angol nyelvű — folyóiratot alapít, az Akadémiai Kiadó kiadásában, a fenti vállalkozás támogatására. A jövődől folyóirat szerkesztősege is Intézetünkben van. Főszerkesztője Szabolcsi Miklós, társszerkesztője Vajda György Mihály.

(*Nemzetközi szerződések, tudományszervezési és tudománypolitikai tanácskozások*) Nemzetközi szerződések megkötésére és aláírására, illetőleg megújítására több ízben került sor az elmúlt három év folyamán, elsősorban a szocialista államok viszonylatában.

1971 szeptemberében Hossinger és Meissinger professzorok jöttek Budapestre, az NDK Művészeti Akadémiája irodalmi szekciójának képviselőjében s a velük folytatott megbeszélések alapján, Szabolcsi Miklós ügyvezető igazgató írta alá a kölcsönös együttműködési szerződést.

Sóter István akadémikus 1971 tavaszán a Szojetunióban, Moszkvában és Leningrádban tett hosszabb látogatást, AILC elnöki minőségében is. A Gorkij Világirodalmi Intézet vezetőivel, valamint a leningrádi egyetem bölcsészettudományi karán folytatott tudománypolitikai és tudományszervezési tanácskozásokat, különösen abból a célból, hogy a szovjet kutatókat milyen módon tudnák aktívabban bevonni az AILC nemzetközi tudományos vállalkozásaiba. Tanácskozásai minden szempontból sikerrel végződtek. 1971 júniusában a Gorkij Világirodalmi Intézet tudományos titkára Usakov elvtárs járt nálunk és megbeszéléseket folytatott intézetünk vezetésével, a két intézet között kötendő 3 éves együttműködési szerződésről. A szerződést 1971 októberében Szabolcsi Miklós ügyvezető igazgató írta alá Moszkvában. Ez a szerződés nagy távlatokat nyit a két intézet kutatási programja és tudománypolitikai együttműködés számára. 1971 őszén moszkvai tárgyalásai után Szabolcsi Miklós Kijevbe is ellátogatott, ahol az Ukrán Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében folytatott megbeszéléseket ugyancsak közös kutatási témákról.

Akadémiai jellegű együttműködési szerződéseink elsősorban a Szovjetunióval és az NDK-val gyümölcsözőek.

Jugoszláv viszonylatban nagyon jó kapcsolatunk van a belgrádi, a zágrábi és újabban a ljubljani tudományos akadémiákkal. Velük elsősorban Sziklay László, a Kelet-európai Csoport vezetője folytatott tárgyalásokat, majd 1971 áprilisában Drago Seg, a Szlovén Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója jött Budapestre, tárgyalások folytatására.

Az újvidéki Hungarológiai Intézettel kötött szerződésünk is jól bevált, minden évben két-két kutató kölcsönös látogatására kerül sor.

Csehszlovák viszonylatban természetesen elsősorban Szlovákiával erősödött kapcsolatunk. 1971. április 14. és 18. között Sziklay László és Bene Ede tartózkodtak Pozsonyban, a szlovák irodalmi szimpozium tervéről folytattak megbeszéléseket.

(*Nemzetközi jellegű munkaértekezletek*) Különböző nemzetközi kötelezettségeink, nagyrészt a közös vállalkozásban születő tanulmánykötetek és szintetikus munkák, szükségessé teszik, hogy az előkészítő bizottságok tagjai, illetőleg a kötetek szerkesztői időről-időre összeüljenek és kicseréljék véleményüket, megvitassák az előkészítést, illetőleg szerkesztés folyamán felmerült különböző problémákat. Az elmúlt időszak folyamán számos ilyen nemzetközi jellegű munka-megbeszélésre került sor, Budapestben. Ezek közül a következőket szeretnénk kiemelni:

A szovjet—magyar reneszánsz-kötet szerkesztési problémáinak megbeszélésére, 1971 november végén a Gorkij Intézet két munkatársa: N. I. Balasov és D. A. Mihajlov érkezett Budapestre, és Klaniczay Tibor elnöklete alatt egy kiszélesített munkaértekezleten vitatták meg a szovjet tanulmányokkal kapcsolatos problémákat.

Az európai irodalmak története reneszánsz kötetének tervezetét a szerkesztők először Budapestén (1971 májusában) André Stegmann professzornak, a Toursi Reneszánsz-Intézet igazgatójának budapesti tartózkodása alkalmával, majd 1971 júniusának végén Éva Kusjner ottawai professzornő budapesti látogatásakor beszélték meg. A tárgyalások folytatódtak a harmadik szerkesztőtársnak, Klaniczay Tibornak 1971 júliusi Touris-i tartózkodása idején, majd 1971 novemberében, amikor a két külföldi professzor az AILC-konferencia alkalmával ismét Budapestre jött.

1971 június elején egy hetet töltött Magyarországon Félix Caston professzor, a Montauban-i barokk-kutató intézet igazgatója. A vele folytatott megbeszélések értelmében Intézetünk munkatársainak szervezésében a közeljövőben meg fog jelenni a Montauban-i intézet folyóiratának magyar—barokk különszáma.

Ugyancsak az év folyamán Paul Viallaneix Clermont—Ferrand-i professzor a romantikakutató intézet igazgatója folytatott megbeszéléseket a Magyar Klasszikus Osztály vezetőjével, Lukácsy Sándorral. Megbeszéléseik a két intézmény szorosabb munkakapcsolatát célozták.

(A fenti intézetekkel már több éve szoros kapcsolatban állunk.)

(*Nemzetközi Társaságok*) Intézetünk testületileg vagy munkatársain keresztül számos nemzetközi irodalomtudományi és irodalmi társasággal tart kapcsolatot.

A Magyarok Világszövetsége munkájában való részvételünk jelentős. Szabolcsi Miklós tagja a szövetség elnökségének, Béládi Miklós a Kulturális Bizottságban, Bene Ede a Külügyi Bizottságban végez rendszeres tevékenységet.

Az AILC-ben kifejtett nagy szerepünket is ki kell emelnünk. 1967-ben a Belgrádi Kongresszuson intézetünkre bízták az Európai Irodalmak Története című vállalkozás koordinációs munkájának elvégzését. (Vajda György Mihály). 1971-ben pedig a társaság nemzetközi elnökévé választotta Sötér István akadémikust. Így a társaság munkájának irányítása és szervezése Intézetünkben történik.

1971 januárjában az AILC magyar tagszervezeteként megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Összehasonlító Irodalomtudományi Szakosztálya. (Société Hongroise de Littérature Comparée). A Társaság igazgató bizottságában Intézetünk vezetői és munkatársai is részt vesznek. Így Sötér István, Szabolcsi Miklós, Klaniczay Tibor, Vajda György Mihály, a Társaság főtitkára Bene Ede és titkára Karafiáth Judit, ugyancsak Intézetünk munkatársai.

1971 februárjában az AILC Párizsban a Sorbonne-on rendezte meg az Igazgatóbizottság, a Koordinációs Bizottság és a Budapest—Párizs Centrum ülését. Erre az alkalomra Sötér István, Vajda György Mihály, Bene Ede és Sziklay László utaztak ki. A Társaság hasonló jellegű újabb ülésszakának megrendezésére 1971 novemberében Budapesten a Magyar Tudományos Akadémián került sor, a Nemzetközi Komparatistikai Metodológiai Szimpozium előtt. Erre az ülésszakra több külföldi kutató jött el.

Intézetünk tagjai révén több nemzetközi társasággal tart kapcsolatot. De vannak olyanok is, amelyekben egyéni tagságokon túlmenően, testületi tagsággal is rendelkezünk. Így a nemzetközi XVIII. század kutató Társaságban. (Société d'Études du XVIIIe siècle). Ezzel a társasággal is kapcsolatot tart Akadémiánk XVIII. századi munkabizottsága (titkár: Bene Ede), és az Intézet XVIII. századi kutatócsoportja. Intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportja nemrég nyert felvételt a Reneszánszkutató Társaságok És Intézetek Nemzetközi Szövetségébe. A Nemzetközi Goethe Társaság 1971-ben választotta tagjává Vajda György Mihályt.

Nem találjuk kielégítőnek kapcsolatainkat a Modern Nyelvek és Irodalmak Nemzetközi Társaságával, a FILLM-mel, valamint a Nemzetközi Esztétikai Társasággal. A következő években, ezzel a két társasággal erősíteni kívánjuk kapcsolatainkat.

1971-ben született meg az a határozat, amely létrehozta a Nemzetközi Hungarisztikai Társaságot. A Társaság feladata lesz összefogni mindazon külföldi és külföldön élő magyar származású kutatókat, akik tudományos eredményeket értek el a magyar nyelv és irodalom tanulmányozásában. A Társaság létrehozásában nagy szerepet játszott Szabolcsi Miklós és Klaniczay Tibor is.

(Az Intézet nemzetközi jellegű rendezvényei) 1971. november 17—18-án a Magyar Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság és Intézetünk nemzetközi konferenciát rendezett az összehasonlító irodalomtudományi kutatások aktuális módszertani kérdéseiről. A viták központjában az irodalom történeti vagy esztétikai megközelítésének, a világirodalom felosztásának (irodalmi zónák) és az irodalmi és művészeti irányzatok (áramlatok) kérdései álltak. Az egyes vitákat a problémák nemzetközileg ismert magyar és külföldi szakértői (Sötér István, Szabolcsi Miklós; Roland Mortier, Jacques Voisine) vezették be. A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia székházában rendeztük meg, nagy sikerrel. Mintegy 40 külföldi neves tudós jött el, a szocialista országokból és a nyugati kapitalista államokból egyaránt. A konferencia anyaga a Neohelicon folyóirat első számában fog megjelenni. Ez a jelentős komparatistikai összefoglaló nagymértékben növelte Intézetünk európai és tengerentúli hírnevét.

Intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportja, az egyetemek illetékes tanszékeivel közösen 1971 májusában Sopronban rendezte meg „A közép-európai humanizmus kérdései” című, nemzetközi jellegű tudományos ülésszakát. Az ülésszakra lengyel, szlovák, horvát, osztrák és francia tudósok vettek részt.

Intézetünk XVIII. századi kutatócsoportja 1971 október végén Egerben rendezte meg A korai felvilágosodás problémái c. tudományos ülésszakát. Az ülésszak első napján az előadások és az azt követő viták a magyar korai felvilágosodás nemzetközi kapcsolataival foglalkoztak. Külföldi előadó is volt: Eduard Winternek, a berlini egyetem professzorának személyében.

(Az Intézet részvétele külföldön rendezett nemzetközi kongresszusokon, kollokviumon és tudományos tanácskozásokon)

1971 elején (március 26—28) Intézetünk 7-tagú delegációja (Szabolcsi Miklós, Illés László, Béládi Miklós, Bojtár Endre, Kenyeres Zoltán, József Farkas, és Vujicsics D. Sztoján) vett részt az Opatijában rendezett avantgarde bilaterális szimpoziumon. Ezen a tudományos tanács-

kozáson Szabolcsi Miklós lev. tag tervezete alapján vitatták meg ezt a fontos irodalomtörténeti irányzatot.

A Toursi Reneszánszkutató Intézet (Centre d'Études Supérieures de la Renaissance) minden év júliusában megrendezett tudományos ülészekán hosszú évek óta rendszeresen résztvesznek Intézetünk munkatársai. 1971-ben Klaniczay Tibor lev. tag. igazgatóhelyettes utazott ki. Az ülészek végén Tours város polgármestere, átnyújtotta neki az 1971-ben alapított ún. reneszánsz-emlékérmét, amelyet így elsőként kapott, s amellyel a két intézmény közötti — immár több mint egy évtizedre visszatekintő — tudományos együttműködést jutalmazták.

A kanadai Vancouver-ben 1971 augusztus 20—28 között rendezett I. Shakespeare Világkongresszuson Hankiss Elemér képviselte Intézetünket. Hankiss Elemér egyúttal a Kongresszus igazgató bizottságának is tagja volt, mint ilyen ő sziszteglő előadást (rapport de sythese) tartott.

Sziklay László 1971-ben előadással vett részt a pozsonyi Komensky egyetem magyar tan-székének jubileumán és a brnói egyetem konferenciáján.

A Neolatin Studiumok Első Nemzetközi Kongresszusát 1971. augusztus 23—29 között a belgumi Leuven-ben rendezték meg. A kongresszusra Pirnát Antal utazott ki és előadást is tartott. Ezen a kongresszuson is bebizonyosodott, hogy mennyire fontos jelenlétünk az ilyen típusú nemzetközi fórumokon, s milyen fontos, hogy kutatásaink eredményeit széles nemzetközi körben ismertessük. Ha ezt elmulasztanánk, könnyen olyan helyzet alakulhat ki, hogy bizonyos európai vonatkozásban is jelentékeny magyarországi latin írók — pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós stb. — mint horvát, román, szlovák vagy osztrák szerzők kerülnek be a nemzetközi tudományos köztudatba, azon az alapon, hogy születésük vagy munkásságuk helye ma ezeknek az államoknak a területéhez tartozik. S munkásságukat is elsősorban ezeknek az országoknak a kutatói ismertetik.

(Intézetünk munkatársai, mint vendégprofesszorok)

Szauer József lev. tag, intézeti tudományos tanácsadót a római egyetem hívta meg vendégprofesszorként a magyar tanszékre, az 1970—71 tanévtől kezdődően.

Hopp Lajos az 1971—72. tanévben a bukaresti egyetemen tart előadásokat a magyar irodalomtörténet tárgyköréből.

(Külföldi professzorok, kutatók előadásai Intézetünkben)

A különböző akadémiai és kulturális egyezmények keretében Magyarországra jött professzorok és más kutatók rendszerint előadást is tartottak Intézetünkben. 1971-ben elhangzott előadások közül a következőket szeretnénk kiemelni:

Paul Viallaneix professzor (Clermont—Ferrand): A franciaországi romantika-kutatásokról. F. Jost (Illinois, USA): Az összehasonlító irodalomtudomány fogalmáról.

André Stegmann professzor (Tours): A francia korai humanizmusról.

Félix Castan professzor (Montauban): A dél-franciaországi barokkról.

Éva Kuschner (Ottawa): A reneszánszkori dialógusról, mint irodalmi műfajról.

Pierre Abraham az Europe főszerkesztője (Párizs) a szerkesztésében megjelenő francia irodalomtörténe-tről.

Georges Mounin professzor (Aix-en Provence): A szemiotika és az irodalomtudomány kapcsolatairól.

Jacques Proust professzor (Montpellier): A XVIII. századi francia regény strukturalista elemzéséről tartott előadást Intézetünkben.

A fentiekon kívül még több kerekasztal megbeszélésre is sor került, szocialista és nyugati tudósokkal egyaránt.

Intézetünk munkatársainak külföldi tanulmányútjai:

A statisztikai adatok tanúsága szerint, 1971-ben kevesebb munkatársunk járt külföldön mint a megelőző két évben, ugyanis rajtuk kívül álló (Országos Ösztöndíj Tanács) okok miatt egyes tanulmányutak a következő esztendőre csúsztak át.

A különböző egyezmények s egyezményen kívüli tanulmányutak keretében Intézetünk munkatársai ez évben is elsősorban a szocialista országok kutatóhelyeit keresték fel. Így: Varga László és Bojtár Endre a Szovjetunióban, Varga Imre és Sziklay László Csehszlovákiában, József Farkas, Erdélyi Ilna, Sziklay László és Vujicsics D; Sztóján Jugoszláviában, József Farkas Romániában, Kiss József és József Farkas az NDK-ban jártak hosszabb tanulmány-

úton. Szorosabb értelemben vett kutatómunkájukon kívül, feladatuk volt a tudományos és kulturális kapcsolatok kibővítése is.

A nyugati utazások közül kiemeljük Lukácsy Sándor kéthetes belgiumi tanulmányútját. Ezen alkalommal a brüsszeli és a Gand-i egyetemen tartott előadást. Franciaországban Fenyő István, Varga László és Szegedy-Maszák Mihály, Ausztriában Tarnai Andor, Olaszországban Varga József és Szőrényi László végzett kutatómunkát.

Az Intézet belső munkaszervezésének problémái és kapcsolatai az irányító szervekkel

Az Intézet kutatási programjai az irodalomtudomány számos területét átfogják, az irodalomelmélet, az irodalomtörténet, az összehasonlító munkák mellett szövegkiadást és bibliográfiai tevékenységet folytatnak kutatóink. Emellett az intézeti munkatársak tevékenyen részt vesznek a tudományos és kulturális élet vezetésében, alakításában, az egyetemi oktatásban. E sokrétű munka összefogása jelentős terheket ró a vezető testületre. Az elmúlt tervidőszakban kialakult gyakorlat szerint az elvi, személyi és anyagi kérdések eldöntésére az Igazgatótanács tartott rendszeresen üléseket, a szakmai jellegű kiemelt fontosságú problémák tisztázása pedig az osztályvezetői értekezletek feladata volt. Az egyes témák megvitatásában érdekelt szakértők bevonása az osztályvezetői értekezlet munkájába eredményesnek bizonyult. Olyan fontos témák megvitatásában, mint a kritikátörténet, a bibliográfia, a felszabadulás utáni kézikönyv, a szocialista irodalomtudomány története, a XIX. századi és összehasonlító kutatások.

Az Intézet belső szervezeti formái követték a kutatási feladatok alakulását. A jelenlegi csoport-, illetve osztálybeosztás 1970 óta áll fenn; ekkor alakult meg a reneszánsz és barokk kutatócsoport, a XVIII. századi kutatócsoport és ekkor vált külön egységgé a kelet-európai összehasonlító csoport. Ezek a kutatócsoportok 1971-ben már hazai és nemzetközi rendezvényekkel és publikációkkal bizonyították vitalitásukat.

Az Intézet kapcsolatai a felsőbb akadémiai szervekkel a korábbi gyakorlathoz hasonlóan jók voltak; az akadémiai szakigazgatási és testületi szervekkel az 1970-es átszervezés óta kialakultak azok a hivatali és tudományos kapcsolatok, amelyek biztosítják a termékeny együttműködést.

Varga László

Janus Pannonius-ülésszak

Halálának 500. évfordulóján (Pécs, 1972. március 27—31.)

Ez év tavaszán szerte az országban, ünnepeken emlékeztek meg Janus Pannonius halálának 500. évfordulójáról. Híven a költő európai hírnevéhez, ezek a megemlékezések nemzetközi jelleget öltöttek, mivel magyar szakembereken kívül külföldi tudósok is részt vettek a különféle rendezvényeken. A félezeréves Janus Pannonius emléket elevenítette fel az a tudományos ülésszak is, melyet az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, az MTA Ökörtudományi Kutatócsoportja, a budapesti Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti, olasz és latin tanszékei, a debreceni Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti és klasszika-filológiai tanszékei, a szegedi Tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszéke és a pécsi Tanárképző Főiskola magyar irodalomtörténeti tanszéke közösen rendezett Baranya Megye és Pécs város Tanácsának védnöksége alatt Pécestől 1972. március 27-től 31-ig.

A többnapos ülésszakot Előkészítő Bizottság szervezte, melynek tagjai voltak: *Kardos Tibor* akadémikus, a Bizottság elnöke, *Bán Imre* egyetemi tanár, *Borzsák István* egyetemi tanár, *Harmatta János* akadémikus, *Horváth János* egyetemi tanár, *Keserű Bálint* egyetemi adjunktus, *Klaniczay Tibor* akadémikus, *Kolta Ferenc* főiskolai tanár, *V. Kovács Sándor* munkatárs, a Bizottság tudományos titkára, *Tolnai Gábor* akadémikus és *Sántha Teréz* szervező titkár. Az ülésszak öt napja közül az elsőn (március 27.) a Janus Pannonius emlékének szentelt kulturális rendezvényekre került sor, melynek során leleplezték *Borsos Miklós* Kossuth-díjas szobrászművész Janus-szobrát, *Garamvölgyi József* művelődésügyi miniszterhelyettes megnyitotta a nagyszabású Reneszánsz Kiállítást („Janus Pannonius és kora”), a Magyar Irodalomtörténeti Társaság emlékülésen adózott a költő emlékének, este pedig a pécsi Nemzeti Színházban a Pécsi Balett bemutató előadására került sor, amikor *Eck Imre*, *Farkas Ferenc* és *Gyárfás Miklós* Janus életét idéző új darabja, a „Panegyricus” került színre.

A következő négy napot, március 28-tól kezdődően, a pécsi Tudományegyetem Jogtudományi Kara aulájában rendezett tudományos program töltötte ki, melynek során 4 nagyobb

(kb. 50 perces) előadás és 29 kisebb (kb. 20 perces) referátum, összesen tehát 33 felolvasás hangzott el magyar, olasz, francia és német nyelven. Minden félnapos ülés után élénk és hasznos vita folyt. Az események krónikája röviden a következőkben foglalható össze:

Március 28. (kedd délelőtt). Az ülésszak ünnepélyes megnyitása. Bevezetőben *Kardos Tibor*, az Előkészítő Bizottság elnöke méltatta az esemény jelentőségét, majd *Horváth Lajos*, a Baranya Megyei Tanács elnöke és *Dr. Sztóczki Mihály*, a pécsi Tudományegyetem Jogtudományi Karának dékánja üdvözölte a tanácskozás résztvevőit. Ezután megkezdődött az ülésszak tudományos munkája. Az első ülésen *Koltay-Kastner Jenő* elnökölt. Ez alkalommal a következő előadások hangzottak el: *Kardos Tibor* (Budapest): „Janus költészete, hivatásadata és a közép-európai humanizmus.” — *Jozef IJsewijn* (Leuven): „La poesia neo-latina all'epoca di Giano Pannonio.” — *Karácsonyi Béla* (Szeged): „Janus és a centralizáció.” — *Tóth István* (Pécs): „Janus Pannonius genealógiája.”

Március 28. (kedd délután). Második ülés *Horváth János* elnökletével. Előadók: *Josef Hamm* (Bécs): „Die Präsenz Ungarns in Norditalien zur Zeit Janus' Pannonius.” — *Cs. Gárdonyi Klára* (Budapest): „Vitéz János könyvtára.” — *Prokopp Mária* (Budapest): „Vitéz János esztergomi palotája.” — *Árva Vince* (Esztergom): „Vitéz János az esztergomi érsek sorában.” — *Jan Slaski* (Varsó): „Janus és a lengyelek.” — *Dávid András* (Újvidék): „Janus Pannonius a délszlávoknál.” — *Csapodi Csaba* (Budapest): „Janus könyvtára.”

Március 29. (szerda délelőtt). A harmadik ülés elnöke *Bán Imre* volt. Elhangzott előadások: *Petrovich Ede* (Pécs): „Janus Pannonius Pécssett.” — *Rózsa György* (Budapest): „Janus sir-emléke.” — *Ritók Zsigmond* (Budapest): „Janus görög fordításai.” — *Csorba Győző* (Pécs): „A Janus-fordítások problémái.” — *Weöres Sándor* (Budapest): „Janus Pannonius fordítása közben.” — *Kolta Ferenc* (Pécs): „A pécsi Janus-kultusz a XX. században.” Szerda délután Baranya Megyei Tanács vendéglátását élvezve, autóbussz kirándulás keretében ismerkedtek meg az ülésszak résztvevői Pécs környékének természeti szépségeivel és nevezetesebb helységeivel (Szigetvár, Siklós stb.). A jó hangulatú kirándulást társasvacsera zárta a siklósi várban.

Március 30. (csütörtök délelőtt). A negyedik ülés elnöki tisztét *Kardos Tibor* látta el, mikor is a következő program szerint folyt a munka: *Horváth János* (Budapest): „Janus műfajai és mintái.” — *Jean-Claude Margolin* (Tours): „Le poète Pannonius et le peintre Mantegna.” — *Kádár Zoltán* (Debrecen): „A diadalszekeret húzó szarvas ikonográfiája.” — *Johannes Irmscher* (Berlin): „Janus Pannonius und Theodoros Gazes.” — *Veljko Gortan* (Zágráb): „Les épigrammes de Janus Pannonius et le poète Martial.” — *Komor Ilona* (Budapest): „Janus és Erasmus.”

Március 30. (csütörtök délután). Az ötödik ülésen *Mezey László* elnökölt. Előadást tartottak: *Tóth István* (Marosvásárhely): „Janus Pannonius neoplatonizmusának stílusátása.” — *Jelenits István* (Budapest): „A Janus-műfordítások nyelvi-stilisztikai problémái.” — *Miklós Pál* (Budapest): „Ad animam suam. (Elemzés).” — *Urbán László* (Debrecen): „Janus Catullus-olvasmányai.” — *Bán Imre* (Debrecen): „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány.” — *Horváth Mária* (Budapest): „A sevillai Janus-kódex.”

Március 31. (péntek délelőtt). A hatodik ülés elnöke *Klaniczay Tibor* volt. Az utolsó munkanap napirendje: *Rokay Péter* (Újvidék): „Oklevél Janus budai kancelláriájából.” — *Mezey László* (Budapest): „Janus Pannonius XVI. századi utóéletéhez.” — *Borzsák István* (Debrecen): „Samboucus Janus-kiadása.” — *V. Kovács Sándor* (Budapest): „Az újkori Janus-filológia (Ábel Jenőtől Huszti Józsefíg)” — Végül *Klaniczay Tibor* elnöki zárszava rekesztette be a Janus-ülésszak tanácskozásait.

Klaniczay összefoglalása visszatekintett a négy napos ülésszak egész munkájára. Hangsúlyozta, hogy a gazdag tartalmú s egészében véve sikeresnek mondható tanácskozás több értékes összefoglaló tanulmánnyal és mikrofilológiai dolgozattal gazdagította ismereteinket, s ebből a szempontból az ülésszak a Janus-filológia legjelentősebb eseményének tekinthető az utóbbi évtizedekben. Külön nyeresége a hazai humanista kutatásoknak, hogy az előadók sorában számos kitűnő külföldi tudóst is üdvözölhettünk. Dolgozataik fontos összefüggésekre irányították rá a figyelmet, és újszerűen közelítettek meg régi, de megnyugtatóan máig sem tisztázott problémákat. Ilymódon jelentősen hozzájárultak a pécsi tanácskozás sikeréhez.

Klaniczay Tibor végül annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy mind az ülésszak tudományos anyaga, mind pedig az 1973-ra tervezett Janus Pannonius-tanulmánykötet (*Kardos Tibor* és *V. Kovács Sándor* szerkesztésében), előkészíti majd a talajt a régóta hiányzó, és a nemzetközi tudományos közvélemény által is sürgetett, Janus-kritikai kiadás (szerkeszti *Kardos Tibor* és *Horváth János*, *Horváth Judit* közreműködésével), valamint egy később megírandó, új Janus Pannonius-monográfia számára.

V. K. S.

HIBAIGAZÍTÁS:

Folyóiratunk 1971. évi 6. számának 762—63. lapján egy sor kimaradt. A helyes szöveg a következő: „*valamint Nyáry Istvánt, aki jellegzetes képviselője a Justus Lipsius-i politikai szemlélet kompromisszumra való hajlandóságának.*” Az itt lemaradt sor tévesen a 751. lapra került (1. sor).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. XII. 22. — Terjedelem: 11,55 (A/5) ív

72.72877 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György